

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

УМАНЕЦЬ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 343.33

ДИСЕРТАЦІЯ

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ГЕНОЦИД

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ М. М. Уманець

Науковий керівник:

Демидова Людмила Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Уманець М. М. Кримінальна відповідальність за геноцид. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» в галузі знань 08 «Право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2026.

Представлена робота є сучасним комплексним дослідженням кримінальної відповідальності за геноцид, здійсненим із використанням загальнонаукових і спеціальних методів пізнання, з вивченням, розкриттям, систематизацією та узагальненням історії становлення кримінальної відповідальності за геноцид, міжнародного і зарубіжного досвіду правової регламентації кримінальної відповідальності за його вчинення, зі встановленням ознак складу геноциду й аналізом покарання за його вчинення, а також із розробленням науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства України.

Дослідження генези кримінальної відповідальності за геноцид дало змогу встановити, що її становлення історично розпочалося у 30-х роках ХХ століття під час міжнародних конференцій з уніфікації кримінального права. Підтверджено, що основним джерелом для формування поняття «геноцид» є праця під назвою «Правління держав Осі в окупованій Європі». Зроблено висновок, що перше наукове визначення геноциду є набагато ширшим за конвенційне, оскільки ним охоплюється широкий спектр його форм: фізичний, біологічний, культурний, економічний, релігійний, моральний, соціальний тощо. Акцентовано, що Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього стала компромісним нормативно-правовим актом, оскільки в ній закріплено лише базові форми геноциду. Констатовано, що ефективна реалізація положень Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього тривалий час залишалася ускладненою через складність створення спеціальних трибуналів («ad hoc») та відсутність постійно діючого судового

органу, юрисдикція якого поширюється на геноцид. З'ясовано, що з прийняттям у 1998 році Римського статуту Міжнародного кримінального суду було вирішено проблему щодо відсутності вказаного постійно діючого органу з юрисдикцією щодо злочину геноциду. Запропоновано періодизацію становлення кримінальної відповідальності за геноцид, виділено шість відповідних періодів. Також запропоновано класифікацію геноциду за такими критеріями: за сферою суспільних відносин; за цільовою групою щодо якої вчиняється геноцид; залежно від перебування території у стані війни або збройного конфлікту; за намірами та мотивами вчинення геноциду.

Розглядається зарубіжний досвід протидії геноциду з констатацією відсутності однакових підходів до правової регламентації кримінальної відповідальності за це кримінальне правопорушення. Зокрема, кримінальним законодавством Франції, Польщі та Італії закріплено більш широке визначення геноциду. Кримінальні кодекси Франції та Польщі містять невичерпний перелік людських захищених груп, а в кримінальному законодавстві Італії розширено об'єктивну сторону геноциду. При цьому в кримінальному законодавстві США застосовано вужчий підхід до визначення геноциду. Кримінальний кодекс Китаю взагалі не передбачає кримінальну відповідальність за геноцид. У кримінальному законодавстві Німеччини, Норвегії, Великої Британії, Бразилії та Канади застосовано конвенційний підхід до визначення геноциду.

У дисертації розглянуто об'єкт геноциду. У ході дослідження родового об'єкта геноциду дійдено висновку, що ним є суспільні відносини у сфері забезпечення миру, людяності та міжнародного правопорядку. Констатовано, що використання терміна «людяність» є більш обґрунтованим, ніж терміна «безпека людства», оскільки останній виник через неточний переклад міжнародних актів на національну мову. З'ясовано, що включення в характеристику родового об'єкта геноциду вказівки на людяність поряд із міжнародним правопорядком забезпечує визнання того, що геноцид посягає на суспільні відносини, які гарантують основи людського співіснування та є

відмінними від суспільних відносин, що є об'єктом міжнародного правопорядку. Запропоновано внести зміни до назви розділу XX Кримінального кодексу України, замінивши слова «безпеки людства» на слово «людяності». У ході дослідження основного безпосереднього об'єкта геноциду встановлено, що ним є суспільні відносини у сфері забезпечення існування національних, етнічних, расових чи релігійних груп. Додатковим безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини, що забезпечують життя, здоров'я, статево свободу, статево недоторканість, волю, честь і гідність, особисту свободу, свободу пересування людини, права на достатній рівень життя, продовження людського роду, вільного вибору місця перебування, а також права дитини на здоровий розвиток, збереження індивідуальності, сім'ю та батьківське піклування. У дисертації обґрунтовано, що основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого частиною 2 статті 442 Кримінального кодексу України, є суспільні відносини у сфері безпечного існування національних, етнічних, расових та релігійних груп у сфері реалізації права вільно поширювати інформацію. Встановивши відмінність між основними безпосередніми об'єктами геноциду та кримінального правопорушення, передбаченого частиною 2 статті 442 Кримінального кодексу України, пропонується встановлення кримінальної відповідальності за вчинення останнього в окремій статті Кримінального кодексу України. Обґрунтовано, що потерпілими від геноциду є члени національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Дійдено висновку про недоцільність розширення переліку захищених людських груп, передбаченого частиною 1 статті 442 Кримінального кодексу України.

Особливу увагу приділено об'єктивній стороні геноциду. Встановлено, що геноцид може вчинятися у п'яти формах. Надано повну характеристику дій, що становлять об'єктивну сторону геноциду, залежно від форми, у якій його вчинено. З'ясовано, що залежно від форми, у якій вчинено геноцид, це кримінальне правопорушення може мати матеріальний чи формальний склад. Запропоновано внести зміни до пункту 1 частини 1 статті 442 Кримінального

кодексу України, замінивши слова «позбавлення життя» на «вбивства», оскільки саме цей термін вживається у кримінальному законі для позначення дій, що посягають на життя людини. Порівняння положень, якими закріплюються форми геноциду, зокрема передбачених пунктами 1, 2 та 5 частини 1 статті 442 Кримінального кодексу України, з положеннями Римського статуту Міжнародного кримінального суду дозволило виявити невідповідності у правовому регулюванні. На відміну від національного законодавства, за Римським статутом Міжнародного кримінального суду геноцидні дії, вчинені відносно однієї особи, можуть бути кваліфіковані як геноцид. З огляду на це запропоновано внести відповідні зміни до пунктів 1, 2 та 5 частини 1 статті 442 Кримінального кодексу України з метою приведення національного законодавства у відповідність до норм міжнародного права.

Досліджено роль культури в житті етносів, націй та людства. Констатовано, що культурна спадщина перебуває під охороною як національних, так і міжнародних актів, які підтверджують виняткову цінність культури для людства, націй та етносів. За результатами дослідження сформовано висновок, що дії, спрямовані на знищення культурних надбань, призводять до збіднення культурної спадщини не тільки окремого народу чи нації, а й усього людства, а також до втрати унікальності та самобутності нації та етносу. Запропоновано доповнити частину 1 статті 442 Кримінального кодексу України діянням, що полягає у знищенні, руйнуванні або пошкодженні одного або кількох об'єктів культурної спадщини або незаконному їх привласненні, придбанні, обміну, продажу, перевезенню, пересиланню чи перетворенню. Встановлено, що діяння, передбачені частиною 2 статті 442 Кримінального кодексу України, є такими, що лише пов'язані з геноцидом, однак самі по собі геноцидом не є. Це пояснюється спрямованістю наміру: дії, передбачені частиною 2 статті 442 Кримінального кодексу України, спрямовані на спричинення геноциду.

Розкрито зміст і основні ознаки суб'єкта геноциду. З'ясовано, що вік кримінальної відповідальності за вчинення геноциду потребує зниження, оскільки об'єктивна сторона геноциду в перших двох формах може

виражатися у вчиненні діянь, що мають ознаки об'єктивної сторони кримінальних правопорушень, передбачених статтями 115, 121, 122, 152 та 153 Кримінального кодексу України. При цьому кримінальна відповідальність за вчинення перелічених кримінальних правопорушень настає у віці від 14 до 16 років. Обґрунтовано, що геноцид також може вчинятися службовими особами та військовослужбовцями. Особливості кримінальної відповідальності військовослужбовців, які є військовими командирами або іншими особами, які фактично діють як військові командири, встановлюються статтею 31-1 Кримінального кодексу України. Доведено, що кримінальне правопорушення, передбачене частиною 2 статті 442 Кримінального кодексу України, може бути вчинене з використанням засобів масової інформації, що значно підвищує ступінь суспільної небезпечності діяння. Запропоновано встановити кримінальну відповідальність за вчинення діяння, передбаченого частиною 2 статті 422 Кримінального кодексу України, з використанням засобів масової інформації. Обґрунтовано, що представники засобів масової інформації можуть бути суб'єктами цього кримінального правопорушення.

Аналізується суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого статтею 422 Кримінального кодексу України. Доведено, що вина у формі прямого умислу як ознака суб'єктивної сторони прямо передбачена в диспозиції частини 1 статті 422 Кримінального кодексу України. Також з'ясовано, що це правило має виключення, пов'язане з характеристикою суб'єктивної сторони діянь, що вчиняються військовими командирами, іншими особами, які фактично діють як військові командири, та іншими начальниками. Стаття 31-1 Кримінального кодексу України встановлює, що вказані особи будуть нести кримінальну відповідальність за статтею 442 Кримінального кодексу України і за наявності непрямого умислу чи необережності. Обґрунтовано, що обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони геноциду є спеціальна мета («*dolus specialis*»), яка виражається в намірі повного чи часткового знищення національної, расової, етнічної чи релігійної групи. Аналіз диспозиції частини 2 статті 442 Кримінального кодексу України

дав підстави виснувати про наявність подвійної мети: спричинення геноциду (перша мета), повне чи часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи (друга мета).

При науково-правовому вивченні покарання за кримінальне правопорушення, передбачене статтею 442 Кримінального кодексу України, обґрунтовується потреба вдосконалення редакції її санкцій. Запропоновано: зниження нижньої межі покарання у виді позбавлення волі на певний строк з 10 до 7 років за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого частиною 1 статті 442 Кримінального кодексу України; доповнення санкції частини 2 статті 442 Кримінального кодексу України додатковим необов'язковим покаранням у виді конфіскації майна; редакцію санкції статті, яка передбачає відповідальність за вчинення кримінального правопорушення з кваліфікованою ознакою у вигляді використання засобів масової інформації. Репрезентовано нову редакцію статті 442 Кримінального кодексу України, а також нову редакцію частини 2 статті 442 Кримінального кодексу України, яку запропоновано виділити в окрему статтю.

У дисертації сформульовано теоретичні положення та висновки, що можуть бути використані в науково-дослідній діяльності, у правотворчій сфері, правозастосуванні та навчальному процесі.

Ключові слова: кримінальне право, кримінально-правова політика, кримінальне законодавство, закон про кримінальну відповідальність, кримінальне правопорушення, склад кримінального правопорушення, кримінальна відповідальність, геноцид, покарання, міжнародний злочин, безпека, права людини, мирний чи воєнний час, інформація, культурна спадщина.

ANNOTATION

M. M. Umanets. Criminal responsibility for genocide. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 “Law” in the field of knowledge 08 “Law”. – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine. Kharkiv, 2026.

The presented work is a modern comprehensive research of criminal responsibility for genocide, carried out using general scientific and special methods of cognition, with the study, disclosure, systematization and generalization of the history of the formation of criminal responsibility for genocide, international and foreign experience in the legal regulation of criminal responsibility for its commission, with the establishment of the features of the composition of genocide and the analysis of punishment for its commission, as well as the development of scientifically substantiated proposals for improving the criminal legislation of Ukraine.

Research into the genesis of criminal responsibility for genocide has made it possible to establish that its formation historically began in the 1930s during the International Conferences on the Unification of Criminal Law. It has been established that the main source for the formation of the concept of "genocide" is the work entitled "Axis Rule in Occupied Europe". It has been concluded that the first scientific definition of genocide is much broader than the conventional one, as it covers a wide range of its forms: physical, biological, cultural, social, economic, religious, moral, social, etc. It is emphasized that the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide became a compromise legal act, as it enshrines only the basic forms of genocide. The effective implementation of the provisions of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide has long remained complicated by the difficulty of establishing «ad hoc» tribunals and the absence of a permanent judicial body with jurisdiction over genocide. It was found that with the adoption of the Rome Statute of the International Criminal Court in 1998, the problem of the absence of a permanent body with jurisdiction over the crime of genocide was resolved. A periodization of the formation of criminal responsibility for genocide is proposed, six periods of its formation are distinguished. It is also proposed to classify genocide according to the

following criteria: by the sphere of social relations; by the target group against which genocide is committed; depending on whether the territory is in a state of war or armed conflict; by the intentions and motives for committing genocide.

The dissertation examines foreign experience in combating genocide, noting the absence of uniform approaches to the legal regulation of criminal responsibility for this criminal offense. In particular, the criminal laws of France, Poland, and Italy enshrine a broader definition of genocide. The criminal codes of France and Poland contain an exhaustive list of protected human groups, while the criminal law of Italy has expanded the objective side of genocide. At the same time, US criminal law takes a narrower approach to defining genocide. The Criminal Code of China does not provide for criminal responsibility for genocide at all. The criminal legislation of Germany, Norway, Great Britain, Brazil and Canada applies a conventional approach to the definition of genocide.

The dissertation examines the object of genocide. In the course of researching the generic object of genocide, it was concluded that it is social relations in the sphere of ensuring peace, humanity and international law and order. It has been established that the use of the term "humanity" is more justified than the term "security of mankind", since the latter arose due to inaccurate translation of international acts into the national language. It has been found that the inclusion of an indication of humanity in the characterization of the generic object of genocide, along with the international legal order, ensures the recognition that genocide encroaches on social relations that guarantee the foundations of human coexistence and that are distinct from social relations that are the object of the international legal order. It is proposed to amend the title of Section XX of the Criminal Code of Ukraine by replacing the words "security of mankind" with the word "humanity". In the course of researching the main direct object of genocide, it was established that it is social relations in the sphere of ensuring the existence of national, ethnic, racial or religious groups. An additional direct object of genocide is social relations that ensure life, health, sexual freedom, sexual integrity, will, honour and dignity, personal freedom, freedom of movement of a person, the rights to an adequate

standard of living, the continuation of the human race, free choice of residence, as well as the rights of the child to healthy development, preservation of individuality, family and parental care. The dissertation substantiates that the main direct object of the criminal offense provided for in Part 2 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine is social relations in the sphere of the safe existence of national, ethnic, racial and religious groups in the sphere of exercising the right to freely disseminate information. Having established the distinction between the main direct objects of genocide and the criminal offense provided for in Part 2 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine, it is proposed to establish criminal responsibility for the commission of the latter in a separate article of the Criminal Code of Ukraine. It has been established that the victims of genocide are members of a national, ethnic, racial or religious group. It was concluded that it is inappropriate to expand the list of protected human groups provided for in Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine.

Particular attention is paid to the objective side of the genocide. It has been established that genocide can be committed in five forms. A full description of the actions that constitute the objective side of genocide is provided, depending on the form in which it was committed. It has been established that, depending on the form in which genocide is committed, this criminal offence may have a material or formal composition. It is proposed to amend paragraph 1 of Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine by replacing the words “deprivation of life” with «killing», since this is the term used in criminal law to denote actions that encroach on human life. A comparison of the provisions defining forms of genocide, in particular those set out in paragraphs 1, 2 and 5 of Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine, with the provisions of the Rome Statute of the International Criminal Court revealed inconsistencies in legal regulation. Unlike national legislation, under the Rome Statute of the International Criminal Court, genocidal acts committed against a single person may be classified as genocide. In view of this, it is proposed to amend paragraphs 1, 2 and 5 of Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine in order to bring national legislation into line with

international law. The role of culture in the life of ethnic groups, nations, and humanity has been studied. It has been established that cultural heritage is protected by both national and international acts, which confirm the exceptional value of culture for humanity, nations and ethnic groups. The results of the study concluded that actions aimed at the destruction of cultural heritage lead to the impoverishment of the cultural heritage not only of a particular nation or ethnic group, but also of all humanity, as well as to the loss of the uniqueness and identity of the nation and ethnic group. It is proposed to supplement Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine with an act consisting in the destruction, demolition or damage of one or more cultural heritage objects. It has been established that the acts referred to in Part 2 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine are only related to genocide, but do not constitute genocide in themselves. This is explained by the intent: the actions provided for in part 2 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine are aimed at causing genocide.

The content and main characteristics of the subject of genocide are revealed. It has been established that the age of criminal responsibility for committing genocide needs to be lowered, since the objective side of genocide in its first two forms may be expressed in the commission of acts that have the characteristics of the objective side of criminal offences provided for in Articles 115, 121, 122, 152 and 153 of the Criminal Code of Ukraine. At the same time, criminal responsibility for committing the listed criminal offences arises at the age of 14 to 16 years. It has been established that genocide can also be committed by officials and military personnel. The specifics of criminal responsibility of military personnel who are military commanders or other persons who actually act as military commanders are established by Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine. It has been proven that a criminal offence under Part 2 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine may be committed using the mass media, which significantly increases the degree of public danger of the act. It is proposed to establish criminal responsibility for committing an act provided for in Part 2 of Article 422 of the Criminal Code of

Ukraine, using the mass media. It has been substantiated that the mass media can be subjects of this criminal offence.

The dissertation analyses the subjective aspect of the criminal offence provided for in Article 422 of the Criminal Code of Ukraine. It has been proven that guilt in the form of direct intent, as a sign of the subjective side, is directly provided for in the disposition of Part 1 of Article 422 of the Criminal Code of Ukraine. At the same time, it has been established that there is an exception to this rule related to the subjective nature of the actions committed by military commanders, other persons who actually act as military commanders, and other superiors. Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine stipulates that the aforementioned persons shall bear criminal responsibility under Article 442 of the Criminal Code of Ukraine in cases of indirect intent or negligence. It has been established that a mandatory feature of the subjective side of genocide is a specific intent («*dolus specialis*»), which is expressed in the intention to completely or partially destroy a national, racial, ethnic or religious group. An analysis of the wording of Part 2 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine gave grounds for concluding that there was a dual purpose: to cause genocide (the first purpose) and to completely or partially destroy a national, ethnic, racial or religious group (the second purpose).

A scientific and legal study of the punishment for criminal offences under Article 442 of the Criminal Code of Ukraine justifies the need to improve the wording of its sanctions. Proposed: reduction of the lower limit of imprisonment for a specific term from 10 to 7 years for committing a criminal offence under Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine; supplementing the sanction of part 2 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine with an additional optional punishment in the form of confiscation of property; a revision of the sanction of the article is proposed, which provides for liability for committing a criminal offence with an aggravating circumstance in the form of use of the mass media. Based on the results of the study, it is proposed to reduce the lower limit of imprisonment for a specific term from 10 to 7 years for committing a criminal offence under Part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine; to supplement the sanction of Part 2

of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine with an additional optional punishment in the form of confiscation of property; it is also proposed to amend the sanction of the article, which provides for responsibility for committing a criminal offence with an aggravating circumstance in the form of use of the mass media. A new version of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine has been presented, as well as a new version of Part 2 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine, which is proposed to be separated into a separate article.

The dissertation formulates theoretical provisions and conclusions that can be used in scientific research, lawmaking, law enforcement, and the educational process.

Key words: criminal law, criminal law policy, criminal legislation, law on criminal responsibility, criminal offence, composition of a criminal offence, criminal responsibility, genocide, punishment, international crime, security, human rights, peacetime or wartime, information, cultural heritage.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, які відображають основні результати дослідження:

1. Уманець М. М. Кримінальна відповідальність за геноцид за законодавством зарубіжних країн: порівняльно-правове дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 384–387. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/88>.

2. Уманець М. М. Покарання за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого частиною 1 статті 442 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 12. С. 202–206. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/43>.

3. Уманець М. М. Суб'єктивні ознаки геноциду: кримінально-правова характеристика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2025. № 92. С. 234–240. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.31>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Уманець М. М. Геноцид: еволюція підходів до визначення об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Творча спадщина професора В. В. Сташиса в сучасному науковому дискурсі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10 лип. 2025 р. Харків, 2025. С. 305–309.
2. Уманець М. М. Питання міжнародно-правової регламентації кримінальної відповідальності за геноцид. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 25 трав. 2023 р. Харків, 2023. С. 143–145.
3. Уманець М. М. Responsibility for genocide: the experience of foreign states. *Наука у мінливому світі: актуальні дослідження молодих науковців* : матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 17 трав. 2023 р. Харків, 2023. С. 254–257.

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження:

1. Уманець М. М. Безпосередній об'єкт геноциду: актуальні проблеми визначення. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2025. № 7 (75). С. 111–116. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.7.15>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ГЕНОЦИД.....	13
1.1. Кримінальна відповідальність за геноцид: історичний асpekt.....	13
1.2. Зарубіжний і національний досвід правової регламентації кримінальної відповідальності за геноцид.....	41
Висновки до розділу 1.....	63
РОЗДІЛ 2. ОБ’ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ГЕНОЦИДУ.....	68
2.1. Об’єкт геноциду.....	68
2.2. Об’єктивна сторона геноциду.....	103
Висновки до розділу 2.....	131
РОЗДІЛ 3. СУБ’ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ГЕНОЦИДУ.....	140
3.1. Суб’єкт геноциду.....	140
3.2. Суб’єктивна сторона геноциду.....	154
Висновки до розділу 3.....	161
РОЗДІЛ 4. ПОКАРАННЯ ЗА ГЕНОЦИД.....	164
4.1. Покарання за вчинення геноциду.....	164
4.2. Покарання за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого частиною 2 статті 442 КК України.....	175
Висновки до розділу 4.....	183
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	194
ДОДАТКИ	225

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

КК – Кримінальний кодекс

КК України – Кримінальний кодекс України

Конвенція 1948 р. – Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнята 9 грудня 1948 року

МВТ – Міжнародний військовий трибунал

МКС – Міжнародний кримінальний суд

МКТ – Міжнародний кримінальний трибунал

ООН – Організація Об'єднаних Націй

Проект Конвенції 1948 р. – проєкт Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього

Римський статут МКС – Римський статут Міжнародного кримінального суду

США – Сполучені Штати Америки

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Геноцид є одним із найтяжчих кримінальних правопорушень за національним і міжнародним правом, що посягає на основи людського співіснування й такі найвищі соціальні цінності, як життя, здоров'я, честь, гідність і безпека людини. Після завершення Другої світової війни міжнародним співтовариством були зроблені перші кроки до формування системи протидії цьому кримінальному правопорушенню. У 1948 р. було прийнято Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (далі – Конвенція 1948 р.), якою криміналізовано геноцид на міжнародному рівні, а в 1998 р. – Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут МКС), яким був створений постійно діючий судовий орган, юрисдикція якого поширюється, зокрема, на злочин геноциду. Однак історія свідчить, що навіть за наявності міжнародних механізмів протидії прояви геноциду продовжують фіксуватися в Україні та в різних куточках світу до сьогодні, що зумовлює потребу в підвищенні ефективності кримінальної відповідальності за його вчинення.

Україна є суб'єктом міжнародного права і має відповідні міжнародно-правові зобов'язання, передбачені, зокрема, Конвенцією 1948 р. та Римським статутом МКС. На виконання цих зобов'язань у 2001 р. з прийняттям нового Кримінального кодексу України (далі – КК України) геноцид було криміналізовано на національному рівні. З ратифікацією Україною Римського статуту МКС у 2024 р. до ст. 442 КК України, якою передбачається кримінальна відповідальність за геноцид, було внесено істотні зміни з метою приведення положень національного законодавства у відповідність до норм міжнародного права. Водночас як до внесення змін до ст. 442 КК України, так і після цього проблематика геноциду залишалася недостатньо дослідженою в науковому середовищі.

Так, загальні або окремі питання на тему кримінальної відповідальності за геноцид досліджували науковці: А. В. Андрушко, П. Л. Фріс, Ю. А. Пономаренко, К. В. Мануїлова, О. В. Євдокімова, О. С. Ховпун,

М. В. Шепітько, А. В. Боровик, В. Ю. Стеценко, І. І. Строкова, А. В. Замрига, І. М. Леган, В. В. Пасічник, О. Ю. Зайченко, М. М. Герасименко, М. М. Антонович, М. М. Сірант, Р. І. Ребриш, Є. О. Письменський, І. В. Бойко, П. Гаєта, О. О. Авдєєв, О. В. Кришевич, І. О. Рощина, Т. А. Павленко, О. С. Сотула, М. І. Хавронюк, Л. М. Демидова, М. Г. Тома, А. В. Савченко, Ю. Л. Шуляк, В. М. Киричко, В. О. Гапчич, В. В. Сухонос, Р. М. Білокінь, Т. В. Міхайліна, Ю. В. Гоцуляк, М. Й. Коржанський, Є. Л. Стрельцов, І. В. Басиста, І. Б. Газдайка-Василишин, В. О. Бакальчук, О. В. Рішняк та ін. Попри наявні дослідження проблеми кримінальної відповідальності за вчинення геноциду, щодо окремих його ознак спостерігаються різні точки зору, а деякі аспекти залишаються недостатньо вивченими. Досі відсутнє повне й комплексне дослідження об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України, зокрема додаткового безпосереднього об'єкта, а також основного безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України. Неповно досліджено питання розширення об'єктивної сторони геноциду, відсутні сучасні підходи до визначення суб'єктивної сторони з урахуванням змін до КК України у частині його доповнення ст. 31-1 у рамках імплементації Римського статуту МКС, а також не досліджено проблеми покарання за вчинення геноциду.

Актуальність питання кримінальної відповідальності за геноцид підтверджується тим, що Законом України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 21 серпня 2024 р. Україною був ратифікований Римський статут МКС. Як держава-учасниця, Україна має обов'язок всебічного співробітництва з Міжнародним кримінальним судом (далі – МКС) у проведенні розслідувань кримінальних правопорушень, що підпадають під його юрисдикцію, зокрема геноциду, та у здійсненні кримінального переслідування за це кримінальне правопорушення. У цьому контексті приведення національних механізмів протидії геноциду у відповідність до принципів ефективності й повноти, що потребує

комплексного наукового дослідження зазначеної проблематики, сприятиме полегшенню виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань.

Викладене зумовлює необхідність поглибленого науково-правового дослідження кримінальної відповідальності за геноцид. Наявні дослідження вказаної проблематики є неповними, фрагментарними або такими, що втратили нагальність. У зв'язку з цим обрана тема дисертації є актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Теоретичні проблеми ефективності кримінального законодавства України та практики його застосування» (номер державної реєстрації 0111U000959).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є отримання нових результатів у формі наукових висновків щодо сутності й ознак геноциду і покарання за його вчинення, виявлення проблемних аспектів нормотворчості та правозастосування у вказаній сфері, а також надання обґрунтованих пропозицій і рекомендацій для їхнього вирішення.

Для досягнення вказаної мети поставлено такі завдання:

- охарактеризувати генезу кримінальної відповідальності за геноцид;
- встановити основні підходи до розуміння геноциду на різних історичних етапах;
- визначити правові передумови та підстави формування визначення геноциду, закріпленого нормами міжнародного права;
- надати характеристику міжнародного і зарубіжного досвіду в боротьбі з геноцидом;
- визначити об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України;
- встановити об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України;

- розкрити об’єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України;
- з’ясувати ознаки об’єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України;
- окреслити основні відмінності в ознаках складу кримінальних правопорушень, передбачених частинами 1 та 2 ст. 442 КК України;
- виділити ознаки суб’єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України;
- розкрити суб’єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України;
- з’ясувати особливості покарання за кримінальне правопорушення, передбачене ст. 442 КК України;
- сформулювати й обґрунтувати пропозиції щодо кримінальної відповідальності за геноцид.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, що забезпечують мир, людяність і міжнародний правопорядок.

Предметом дослідження є кримінальна відповідальність за вчинення геноциду.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та завдань дослідження в написанні дисертації було застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. З урахуванням комплексного підходу до дослідження обраної проблематики використано такі методи: *діалектичний* – при пізнанні сутності такого негативного явища, як геноцид, та установленні його правової природи (розділ 1, розділ 2); *історичний* – для з’ясування розуміння явища «геноциду» на різних історичних етапах і питання становлення кримінальної відповідальності за геноцид (розділ 1); *порівняльного аналізу* – для дослідження особливостей правової регламентації кримінальної відповідальності за геноцид у зарубіжних країнах, при встановленні співвідношення норм, передбачених ст. 442 КК України, з іншими нормами, зокрема передбаченими статтями 109, 110, 115, 121, 122, 127,

134, 146, 152, 153, 258-2, 294 КК України, а також при зіставленні норм національного і міжнародного права (підрозділ 1.2, розділи 2–4); *системно-структурного аналізу* – для встановлення змісту досліджуваного кримінального правопорушення і структури його складу, а також місця норм про кримінальну відповідальність за геноцид у системі Особливої частини КК України (підрозділ 1.2, розділи 2–4); *формально-догматичний* – з метою розкриття змісту положень закону України про кримінальну відповідальність за геноцид та формування пропозицій щодо їх удосконалення, а також для тлумачення термінів під час установа всіх елементів складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України (підрозділ 1.2, розділи 2–4).

Нормативно-правовою й емпіричною основою дослідження є Конституція України, положення керівних документів міжнародних судів і трибуналів, юрисдикція яких поширювалася на геноцид, нормативно-правові акти міжнародного характеру, положення українського й зарубіжного кримінального законодавства, інші матеріали міжнародних і національних інституцій, Єдиного державного реєстру судових рішень.

Теоретичним підґрунтям дисертації є наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі загальної теорії права, а також кримінального права, що стосуються проблематики дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше після ратифікації Україною Римського статуту МКС у вітчизняній науці кримінального права на основі комплексного аналізу наукових праць, національного законодавства, міжнародного й зарубіжного досвіду визначено зміст і ознаки геноциду й покарання за його вчинення, означено особливості кримінальної відповідальності за геноцид, окреслено проблемні аспекти нормотворчості та правозастосування, а також сформульовано практичні рекомендації з удосконалення законодавства України в цій сфері. До найбільш вагомих результатів, які відображають наукову новизну дисертації та виносяться на захист, належать положення:

уперше:

– встановлено, що основний безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України, відрізняється від основного безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України. Якщо першим є суспільні відносини в сфері існування національних, етнічних, расових чи релігійних груп, то другим – суспільні відносини, що забезпечують існування національних, етнічних, расових та релігійних груп у сфері реалізації права вільно поширювати інформацію. У зв'язку з наявною різницею запропоновано виділити ч. 2 ст. 442 КК України в окрему статтю КК України;

– доведено, що додатковим безпосереднім об'єктом геноциду є широке коло суспільних відносин, що забезпечують життя, здоров'я, статеву свободу, статеву недоторканість, волю, честь і гідність, особисту свободу, свободу пересування людини, права на достатній рівень життя, продовження людського роду, вільного вибору місця перебування, а також права дитини на здоровий розвиток, збереження індивідуальності, сім'ю та батьківське піклування;

– обґрунтовано висновок про недоцільність використання формулювання «позбавлення життя» для позначення дій, які в чинному КК України визначаються як «вбивство». У зв'язку з цим запропоновано внести зміни до п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України, замінивши слова «позбавлення життя» на слово «вбивства»;

– встановлено невідповідність положень чинного кримінального законодавства нормам міжнародного права. Зокрема, діяння, передбачені пунктами 1, 2 та 5 ч. 1 ст. 442 КК України, можуть кваліфікуватися як геноцид лише в разі їхнього вчинення відносно двох або більше осіб. Такий підхід не відповідає положенням Римського статуту МКС, які передбачають можливість вчинення протиправних дій відносно однієї та більше осіб. У зв'язку з цим запропоновано внести зміни до КК України з метою приведення норм закону

України про кримінальну відповідальність у відповідність до норм міжнародного права;

– з'ясовано, що культурна спадщина становить виняткову цінність для етносів, націй та всього людства, а її знищення призводить до збіднення всього людства у вигляді культурних внесків соціальних груп, а також до втрати унікальності та самобутності націй і етносів. З огляду на це запропоновано криміналізувати «культурний геноцид»;

– обґрунтовано, що нижня межа покарання у виді позбавлення волі на певний строк, передбаченого санкцією ч. 1 ст. 442 КК України, не відповідає тяжкості суспільно небезпечного діяння. Запропоновано знизити вказану нижню межу покарання у виді позбавлення волі на певний строк з 10 до 7 р.;

– доведено необхідність зниження віку кримінальної відповідальності за вчинення геноциду. Запропоновано доповнити ч. 2 ст. 22 КК України положеннями про кримінальну відповідальність осіб у віці від 14 до 16 р. за вчинення геноциду;

– аргументовано, що кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК України, є тяжким та може бути вчинене з корисливих мотивів. Запропоновано санкцію цієї частини статті доповнити додатковим необов'язковим покаранням у виді конфіскації майна;

– вказано про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за вчинення діяння, передбаченого ч. 2 ст. 422 КК України, з використанням засобів масової інформації. Зроблено пропозиції щодо диспозиції та санкції відповідної статті;

удосконалено:

– періодизацію становлення кримінальної відповідальності за геноцид, зокрема виділено шість періодів, кожен з яких має власну характеристику та особливості;

– визначення родового об'єкта геноциду, яким є суспільні відносини, що забезпечують мир, людяність та міжнародний правопорядок;

– розуміння додаткового основного та додаткового факультативного безпосереднього об'єкта геноциду. Подано розширений перелік додаткових об'єктів з урахуванням особливостей кожної форми геноциду;

набули подальшого розвитку:

– наукові ідеї щодо класифікації геноциду, зокрема здійснено його поділ залежно від того, доктринальний чи конвенційний підхід застосовується для його визначення, за такими критеріями: за сферою суспільних відносин; залежно від цільової групи щодо якої вчиняється геноцид; залежно від перебування території у стані війни або збройного конфлікту; залежно від намірів вчинення; залежно від мотивів вчинення;

– наукові погляди про розширення переліку захищених людських груп, що перебувають під охороною ст. 442 КК України, зокрема дійдено висновку про недоцільність доповнення такого переліку культурними та політичними групами через відсутність у них ознаки стабільності.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані в ході дослідження результати можуть бути використані: у науково-дослідній роботі – для подальшого розроблення теоретичних питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за геноцид; у правотворчій сфері – при внесенні змін і доповнень до чинного кримінального законодавства України стосовно ст. 442 КК України; у правозастосовній сфері – як методичний матеріал у діяльності працівників правоохоронних і судових органів, а також адвокатів; у навчальному процесі – під час розроблення відповідних розділів підручників чи навчальних матеріалів, а також у науково-дослідній роботі студентів і аспірантів з Особливої частини КК України.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертації були обговорені на засіданнях кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, а також на таких наукових заходах: X Всеукраїнській науково-практичній конференції «*Наука у мінливому стані: актуальні дослідження молодих науковців*» (м. Харків, 17 травня 2023 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «*Теорія та*

практика сучасної юриспруденції» (м. Харків, 25 травня 2023 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«Творча спадщина професора В. В. Сташиса в сучасному науковому дискурсі»* (м. Харків, 10 липня 2025 р.).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, 4 розділів, що містять 8 підрозділів, а також із висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 226 сторінок, із них основний текст – 190 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ГЕНОЦИД

1.1. Кримінальна відповідальність за геноцид: історичний аспект

У юридичній літературі справедливо наголошується на доцільності застосування історико-правового підходу до вивчення предмета наукового дослідження. Такий підхід забезпечує системне бачення правових процесів, поєднуючи теоретичний аналіз із історичною ретроспективою розвитку правових норм.

Необхідність застосування історико-правового підходу підтверджується науковими дослідженнями низки вчених, аргументи яких видаються цілком обґрунтованими та заслуговують на підтримку. Так, у монографічному виданні Л. М. Демидової акцентовано увагу на висловлюванні О.Ф. Кістяківського (1891 р.), який наголошував, що «тільки історія може дати пояснення причин як сучасного стану кримінального права, так і стану його в попередні періоди», а також наведено уточнення, що вивчення історії тієї або іншої заборони слугує засобом розуміння чинного права [48, с. 93].

Д. А. Шигаль підкреслює, що при вивченні будь-якого державно-правового явища дослідник має справу не лише з його «теперішнім у минулому», а й з минулим і майбутнім. Це дає можливість у процесі дослідження розглянути будь-який державно-правовий об'єкт у його як історичній ретроспективі, так і перспективі, а також з'ясувати всі його сторони і внутрішні зв'язки не лише в синхронічному, а й діахронічному аспектах [190, с. 36].

К. О. Долгорученко зазначає, що історико-правовий підхід у методології наукового дослідження є основним компонентом історичної та юридичної парадигм наукового пізнання і містить у собі історико-правову теорію, загальнонаукові та спеціальні взаємозалежні принципи й методи дослідження правової реальності, що розкривають сутнісні ознаки явища чи процесу в історичній ретроспективі [50, с. 165].

На думку В. Д. Бабкіна, цілісно-системне дослідження історико-правових процесів, їх людського виміру дає змогу проникнути в глибини еволюції права як міри справедливості і свободи, долаючи протистояння різних односторонніх підходів до інтегративного (синтетичного) праворозуміння [8, с. 28].

Крім того, на важливості першочергового застосування історико-правового підходу до вивчення предмета дослідження акцентовано увагу в монографічних роботах Л. М. Демидової, В. В. Назарчука, О. С. Поповича. Вченими вказаний підхід застосовується комплексно разом із дослідженням міжнародного і зарубіжного досвіду, а також зазначається, що сучасні суспільні інститути перебувають у тісному зв'язку з історичним минулим, у якому при наближеному дослідженні розкриваються в поступовій еволюції їх антецеденти. Такі переходи настільки різноманітні, що частіше між прототипом та його більш високою формою, без з'ясування проміжних форм, важко вловити будь-яку родинність [46, с. 85; 47, с. 65].

Враховуючи зазначене, першочергово доцільно застосувати історичний підхід до предмета дослідження, що дозволяє простежити процеси зародження та еволюції суспільної думки щодо розуміння геноциду та його криміналізації.

Історії становлення кримінальної відповідальності за вчинення геноциду приділяли увагу у своїх наукових працях А. В. Андрушко, П. Л. Фріс, К. В. Мануїлова, О. С. Ховпун, А. В. Боровик, В. Ю. Стеценко, І. І. Строкова, А. В. Замрига, І. М. Леган, В. В. Пасічник, О. Ю. Зайченко, М. М. Герасименко та ін. Підкреслюючи наукову цінність кожного дослідження, визнаємо необхідність їх доповнення із метою відображення повної хронології становлення кримінальної відповідальності за вчинення геноциду, а також приділення достатньої уваги тим чинникам, що сприяли появі компромісного міжнародного розуміння змісту поняття «геноцид».

Так, підґрунтя для формування нового поняття у кримінальному праві «геноцид» почало формуватися ще у 30-ті рр. ХХ ст. Зокрема, відповідно до рекомендації, прийнятої Першим міжнародним конгресом кримінального

права, який відбувся 26–29 липня 1926 р., було проведено низку міжнародних конференцій з уніфікації кримінального права [246, с. 10].

За результатами Першої міжнародної конференції з уніфікації кримінального права, яка проходила з 1 по 5 листопада 1927 р., було прийнято документ, у якому містився перелік правопорушень за міжнародним правом. До такого переліку караних діянь було включено дії, що полягають у навмисному використанні будь-яких засобів, здатних спричинити суспільну небезпеку [246, с. 11].

Уже на Третій міжнародній конференції з уніфікації кримінального права, що відбулася 26–30 червня 1930 р. в Брюсселі, уперше було використано поняття «тероризм» для позначення діяння, що полягає в навмисному використанні будь-яких засобів, здатних спричинити суспільну небезпеку [246, с. 11].

На зазначеній конференції було ухвалено документ, згідно з яким умисне використання засобів, здатних спричинити суспільну небезпеку, визначалося як дії, що загрожують життю, фізичній цілісності або здоров'ю людини, а також знищенням майна. До таких дій зараховували, зокрема, підпал, вибух, знищення обладнання, призначеного для рятування життя, умисне порушення нормальної роботи залізниць, телефонних або поштових служб, навмисне отруєння питної води, поширення епідемічних захворювань та ін. [246, с. 11].

Таким чином, тероризм визначався як дії, спрямовані на заподіяння шкоди окремим особам і соціальним групам, а також різним сферам суспільного життя та засобам існування людей і соціальних груп, при цьому мотиви або цілі таких дій у тексті документа не уточнювалися.

На підставі аналізу подій, що відбувалися на Третій міжнародній конференції, у 1933 р. на П'ятій міжнародній конференції з уніфікації кримінального права в Мадриді науковець Рафаель Лемкін представив власні ідеї щодо встановлення відповідальності за вчинення дій, що становлять не суспільну, а загальну (транснаціональну) небезпеку. На думку Рафаеля Лемкіна, поняття суспільної небезпеки, на якому ґрунтувалася формула,

запропонована під час Першої міжнародної конференції з уніфікації кримінального права у Варшаві (1927 р.), є надто вузьким, оскільки існують правопорушення, які посягають на права групи людей і мають значення для всієї міжнародної спільноти. У такому випадку йдеться не лише про суспільну небезпеку, а про ширше явище, а саме транснаціональну небезпеку [194].

Після конференції в Мадриді було опубліковано доповідь Рафаеля Лемкіна під назвою «Дії, що становлять загальну (транснаціональну) небезпеку, які є правопорушеннями у сфері міжнародного права», у якій висловлено ідеї щодо криміналізації, зокрема, актів варварства та вандалізму [194].

Під актами варварства Рафаель Лемкін насамперед розумів дії, спрямовані на знищення етнічних, релігійних або соціальних колективів. До таких дій він відносив, зокрема, вбивства, погроми та руйнування економічних основ існування членів відповідного колективу. Своєю чергою до актів вандалізму Рафаель Лемкін відносив знищення культурної спадщини та творів мистецтва. Він підкреслював, що культурний внесок кожної конкретної соціальної групи у світову культуру є унікальним, і тому посягання на нього становить загрозу для всього світового співтовариства [194].

Враховуючи вказане, Р. Лемкін пропонував встановити відповідальність за вчинення актів:

1) варварства, тобто дій проти життя, тілесної недоторканості, свободи, гідності чи основ економічного існування особи, яка належить до расової, релігійної чи соціальної спільноти, з мотивів ненависті до такої спільноти або з метою її знищення;

2) вандалізму, тобто дій, спрямованих на знищення творів культурної чи художньої спадщини з мотивів ненависті до расової, релігійної чи соціальної спільноти або з метою її знищення.

Таким чином, нововведення Рафаеля Лемкіна полягало у встановленні правового захисту соціальних груп, виокремлених за расовою, релігійною чи іншими ознаками приналежності, а також їхньої культурної та художньої

спадщини. Наукові ідеї вченого мають фундаментальну цінність, оскільки стали підґрунтям для запровадження поняття «геноцид», розвитку вчення про нього та його криміналізації.

Наступний етап в історії становлення кримінальної відповідальності за вчинення геноциду пов'язується з подіями Другої світової війни [105, с. 230]. Зокрема, у 1944 р. було опубліковано працю Рафаеля Лемкіна під назвою «Правління держав Осі в окупованій Європі» (мовою оригіналу – «Axis Rule in occupied Europe»). У цій праці вченим були проаналізовані законодавчі акти держав Осі та їхніх режимів, прийнятих для управління окупованими територіями, відображені особливості організації окупаційних режимів, створених у кожній захопленій країні, а також визначені цілі, методи й особливості застосування окупаційних заходів на захоплених територіях як частин загальної схеми завоювання.

Досліджуючи події Другої світової війни, Р. Лемкін продовжив розвивати та вдосконалювати свої ідеї про нищення груп і створив новий термін на позначення цього злочину. За зразком таких слів, як «tyrannicide» (вбивство тирана), «homicide» (вбивство людини) та «infanticide» (дітовбивство), він створив термін «genocide» («геноцид») від грецького кореня genos (раса, плем'я) та латинського закінчення cide (caedere — вбивати) [141, с. 30].

Як зазначав сам Р. Лемкін, геноцид не обов'язково означає негайне знищення нації, за винятком випадків, коли він здійснюється шляхом масового вбивства всіх членів нації. Він призначений, радше, для позначення скоординованого плану різних дій, спрямованих на знищення істотних основ життя національних груп, метою яких є знищення самих груп. Цілями такого плану були б розпад (дезінтеграція) політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності й навіть життя осіб, які належать до таких груп. Геноцид спрямований проти національної групи як цілісності, а пов'язані з цим дії спрямовані проти

окремих осіб не в їхній індивідуальній якості, а як членів національної групи [232, с. 79].

Вчений вважав, що геноцид має дві фази: перша – знищення національного зразка (моделі, шаблону) пригнобленої групи; друга – нав'язування національного зразка гнобителя. Це нав'язування у свою чергу може бути застосовано до пригнобленого населення, якому дозволено залишитися, або лише до території після виселення населення та колонізації території власними громадянами гнобителя [232, с. 79].

Надалі автором праці було здійснено класифікацію геноциду за сферами суспільних відносин, на які здійснюється вплив. Відповідно, виокремлюються такі види геноциду:

- політичний: знищення інститутів місцевого самоврядування; нав'язування німецької моделі управління; перейменування населених пунктів, вулиць; насильницька зміна власних імен та прізвищ на німецькі; тотальний контроль над окупованими територіями з метою запровадження розвитку німецької політичної думки; створення реєстру німецького населення, якому надаються привілеї в отриманні державних послуг тощо;

- соціальний: знищення національної моделі в соціальній сфері, шляхом скасування місцевого законодавства, місцевих судів, германізацією судової мови та інших інститутів громадянського суспільства; послаблення національної ідентичності; застосування насильницьких заходів до інтелігенції та лідерів думок;

- культурний: заборона використання рідної мови в школах та друкарстві; заборона вивчення гуманітарних наук із метою викорінення духу національної ідентичності та незалежності; германізація музики, живопису, радіо, кіно тощо; знищення національних культурних цінностей і пам'яток, зокрема бібліотек, пам'ятників, музеїв, галерей мистецтва;

- економічний: штучне зниження рівня життя; позбавлення засобів для існування; використання економічного потенціалу для розвитку економіки окупанта; конфіскація майна; обмеження торгівлі та галузей промисловості;

обмеження банківської системи; конфіскації грошей громадян у банках; ліквідація та захоплення підприємств;

– біологічний: зниження рівня народжуваності серед окупованих національних груп та стимулювання народжуваності серед представників німецького населення; заборона шлюбів; сегрегація за гендерною ознакою; створення умов життя, за яких підвищується рівень смертності серед дітей тощо;

– фізичний: дискримінаційні заходи у правилах харчування за ознакою приналежності до раси; позбавлення таких засобів для існування, як одяг, ковдри, ліки, дрова; заборона використання опалення; перевезення людей у засобах, які використовуються для транспортування худоби; масові вбивства;

– релігійний: знищення лідерів релігійного сектору; дозвіл на відмову від релігії у країнах, де релігія була важливою частиною національного життя; розграбування та знищення релігійних пам'яток; переслідування духовенства;

– моральний: створення атмосфери морального приниження; штучна підміна високих моральних почуттів та ідеалів дешевим індивідуальним задоволенням, шляхом пропаганди порнографічних публікацій, підвищення рівня вживання алкоголю та іміджу гральних закладів [232, с. 83–89].

Враховуючи, що праця Рафаеля Лемкіна залишається одним із найгрунтовніших наукових досліджень, присвячених проблематиці геноциду, її положення було використано в подальшому під час розроблення Статутів міжнародних військових трибуналів, а також Конвенції 1948 р.

Наступний етап у становленні кримінальної відповідальності за вчинення геноциду пов'язується з діяльністю Нюрнберзького і Токійського трибуналів.

8 серпня 1945 р. урядами Сполучених Штатів Америки (далі – США), Франції, Великої Британії та Союзу Радянських Соціалістичних Республік була підписана Лондонська угода, якою передбачено створення Міжнародного

військового трибуналу (далі – МВТ) для притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів. У подальшому до цієї угоди приєдналися також уряди Греції, Данії, Югославії, Нідерландів, Чехословаччини, Польщі, Бельгії, Ефіопії, Австралії, Гондурасу, Норвегії, Панами, Люксембургу, Гаїті, Нової Зеландії, Індії, Венесуели, Уругваю та Парагваю [247, с. 3].

При цьому визначення юрисдикції, основних принципів, функцій і складу МВТ було зафіксовано в його Статуті. Так, у ст. 6 Статуту МВТ міститься перелік діянь, які є злочинами та підпадають під юрисдикцію трибуналу. До таких належать:

- злочини проти миру: планування, підготовка, початок або ведення агресивної війни, або війни з порушенням міжнародних договорів, угод чи гарантій, або участь у спільному плані чи змові для здійснення будь-чого з зазначеного;

- воєнні злочини: порушення законів чи звичаїв війни. Такі порушення включають, але цим не обмежуються, вбивство, жорсте поводження або депортацію цивільного населення окупованої території для використання в рабській праці або для будь-якої іншої мети, вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими або особами на морі, вбивство заручників, розграбування державного чи приватного майна, навмисне руйнування міст, селищ чи сіл, або спустошення, яке не виправдане військовою необхідністю;

- злочини проти людяності: вбивства, винищення, поневолення, депортація та інші нелюдські дії, вчинені проти будь-якого цивільного населення до або під час війни, або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами під час виконання або у зв'язку з будь-яким злочином, що підпадає під юрисдикцію МВТ, незалежно від того, чи є це порушенням внутрішнього законодавства країни, де злочин було вчинено [196, с. 3].

Цінність Статуту МВТ та рішень Нюрнберзького трибуналу, на думку У. З. Коруца, полягає в тому, що було встановлено два важливих принципи: 1)

примат міжнародного права над національним, оскільки до Нюрнберзького трибуналу суверенні держави не підпадали під юрисдикцію інших держав; 2) запровадження механізму притягнення до відповідальності за злочини проти людства, воєнні злочини тощо, що стало початком розвитку міжнародного кримінального права та процесу, а також домінування доктрини над правом [81, с. 225].

В. В. Попко вказує, що основними постулатами Статуту МВТ було визнання, по-перше, певних фактичних діянь (злочини проти миру, воєнні злочини і злочини проти людства) міжнародними злочинами; по-друге, того, що зазначені злочини тягнуть індивідуальну кримінальну відповідальність за міжнародним правом [126, с. 417].

З огляду на цінність для предмета цього дисертаційного дослідження, слід відзначити, що вперше на міжнародному рівні саме у ст. 6 Статуту МВТ було закріплено положення, згідно з яким дії, що полягають у переслідуванні цивільного населення за політичними, расовими чи релігійними мотивами, визнаються злочином.

Що стосується Токійського трибуналу, Статут МВТ якого було затверджено 19 січня 1946 р., слід зазначити, що його положення щодо переліку злочинних діянь були за своєю суттю аналогічними до положень Статуту МВТ в Нюрнберзі.

Однак на момент прийняття Статутів МВТ у Нюрнберзі й Токію, а також під час винесення трибуналами рішень, зазначені діяння все ще не мали чіткого юридичного визначення. До того ж вони визнавалися протиправними лише в разі їхнього вчинення під час війни або у зв'язку з нею. Проте юрисдикція трибуналів не охоплювала діянь, вчинених у мирний час [244, с. 4].

Під час розроблення Конвенції 1948 р. спеціально створеним Організацією Об'єднаних Націй (далі – ООН) комітетом із питань геноциду досліджувалося питання взаємозв'язку майбутньої Конвенції 1948 р. зі Статутом МВТ. Зокрема, у дослідженні зазначалося, що злочин геноциду, з

точки зору його об'єктивної сторони, безсумнівно, є складовою переліку діянь, передбачених ст. 6 Статуту МВТ, а саме злочинів проти людяності. Водночас Статут МВТ застосовувався лише до злочинів проти людяності, якщо вони були пов'язані зі злочинами проти миру чи воєнними злочинами. На відміну від цього, засудження злочину геноциду таким міжнародним актом, як конвенція, не супроводжувалося жодними додатковими умовами, і тому геноцид визнавався злочином за нормами міжнародного права навіть у разі його вчинення в мирний час [198, с. 4–6].

У зв'язку з цим у 1946 р. під егідою ООН було розпочато роботу над створенням окремого міжнародного нормативно-правового акта, який встановлював би відповідальність за вчинення геноциду.

Так, 2 листопада 1946 р. Генеральною Асамблеєю ООН був отриманий лист від делегацій Куби, Індії та Панами, у якому пропонувалося включити до порядку денного проєкт резолюції щодо вивчення проблеми вчинення дій, що визначаються як геноцид.

Варто зазначити, що вказаний лист є першим офіційним документом, у якому представники різних держав підтвердили існування злочину геноциду. Він став поштовхом до початку офіційної роботи над розробленням тексту Конвенції 1948 р.

У тексті проєкту резолюції делегації зазначали, що протягом історії траплялося багато випадків, коли національні, расові, етнічні чи релігійні групи були знищені повністю або частково, і такі злочини геноциду не тільки потрясли сумління людства, але й призвели до великих втрат людства у формі культурного та іншого внеску, представленого цими групами людей. Делегації вказали, що геноцид є запереченням права на існування цілих людських груп так само як вбивство є запереченням права на життя для окремих людей, і що таке заперечення права на існування суперечить духу та цілям ООН. Підкреслюючи, що покарання за дуже серйозний злочин геноциду, скоєний у мирний час, належить до виключної територіальної юрисдикції судової системи кожної відповідної держави, тоді як злочини відносно меншої ваги,

такі як піратство, торгівля жінками, дітьми, наркотиками, непристойні публікації, оголошуються міжнародними злочинами та стають предметом міжнародного занепокоєння, делегації запропонували підготувати доповідь щодо можливості визнання геноциду міжнародним злочином [249, с. 1-2].

На 22-ому засіданні Шостого комітету Генеральної Асамблеї ООН (Шостий комітет – комітет із правових питань), яке відбулося 22 листопада 1946 р., представник делегації Куби окреслив причини подання зазначеного проєкту резолюції. Він наголосив, що геноцид не є новим злочином: його випадки мали місце ще в давні часи та повторилися під час останньої світової війни в самому центрі Європи. Злочин геноциду можна класифікувати як вбивство; проте вбивство перебувало в межах територіальної юрисдикції держави, на території якої було вчинено злочин, і оскільки геноцид, як правило, здійснювався особами, які мали владу, його переслідування часто було унеможливлене. На Нюрнберзькому процесі не вдалося покарати деякі випадки геноциду, оскільки вони були вчинені до початку війни. Побоюючись, що подібні злочини можуть залишитися безкарними через принцип «*nullum crimen sine lege*», представник Куби закликав визнати геноцид міжнародним злочином [252, с. 101].

Представник делегації Великої Британії, підтримуючи ідею, запропоновану делегаціями Куби, Індії та Панами, нагадав, що ще під час П'ятої міжнародної конференції з уніфікації кримінального права у 1933 р. пропозиція щодо покарання за злочини, які тепер включено під заголовок геноциду, була відхилена. Відтоді шість мільйонів людей було свідомо винищено. Притягнення до відповідальності за ці дії було неможливим, оскільки це вимагало б застосування законодавства «*ex post facto*». У зв'язку з цим представник Великої Британії підкреслив необхідність запобігання подібним ситуаціям у майбутньому [252, с. 102].

Загалом запропонована ідея була також підтримана делегаціями Франції, Уругваю, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Чилі, Канади.

10 грудня 1946 р. Шостим комітетом Генеральної Асамблеї ООН був поданий проєкт резолюції, якою пропонувалося затвердити, що геноцид є злочином згідно з міжнародним правом, який засуджується цивілізованим світом і за вчинення якого його організатор та співучасники, будь то приватні особи, державні службовці чи державні діячі й незалежно від того, чи вчинено злочин на релігійних, расових, політичних чи будь-яких інших мотивах, мають бути покарані [248, с. 3]. Вже 11 грудня 1946 р. Генеральною Асамблеєю ООН було одноголосно прийнято резолюцію за поданим проєктом [250].

Цінність цієї резолюції полягала в тому, що в ній було закріплено ключові положення щодо геноциду, на які протягом 1947–1948 рр. опиралися делегації різних держав під час розроблення Конвенції 1948 р. Це, зокрема, такі положення:

- 1) геноцид є злочином згідно з міжнародним правом;
- 2) суб'єктами відповідальності за вчинення цього злочину є будь-які особи, у тому числі представники органів держави, незважаючи на наявність у них імунітету згідно з внутрішнім законодавством;
- 3) геноцид може бути вчинено з релігійних, расових, політичних та інших мотивів;
- 4) держави мають прийняти необхідне законодавство для запобігання злочину геноциду та покарання за його вчинення;
- 5) для ефективного запобігання злочину геноциду та покарання за його вчинення необхідне міжнародне співробітництво між державами.

Уже 26 червня 1947 р. Генеральним секретарем ООН був запропонований перший проєкт Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (далі – проєкт Конвенції 1948 р.). Згідно з указаним проєктом конвенція мала містити преамбулу та 24 статті. У преамбулі пропонувалося закріпити загальні декларативні положення, відповідно до яких геноцид визнавався діями спрямованими на свідоме знищення людей, що суперечать загальнолюдській совісті, завдають людству непоправних втрат,

позбавляють його культурного та іншого внеску знищеної групи, а також жорстко суперечать духу та цілям ООН [212, с. 5].

Стаття 1 проєкту Конвенції 1948 р. містила перелік цільових груп, яким пропонувалося надати захист. До цих груп належать расові, національні, мовні, релігійні та політичні групи. У цій же статті було сформульовано визначення поняття «геноцид» і наведено перелік конкретних дій, що визнавалися його проявами. Зокрема, геноцид визначався як злочинний акт, спрямований проти будь-якої з зазначених груп людей з метою її повного чи часткового знищення або перешкоджання її розвитку. До дій, що становлять геноцид, віднесено:

- 1) спричинення смерті членів групи або заподіяння шкоди їх здоров'ю чи фізичній цілісності шляхом:
  - а) масових вбивств або індивідуальних страт;
  - б) створення умов життя, які через відсутність житла, одягу, їжі, гігієни та медичної допомоги або через надмірну працю чи фізичні навантаження можуть призвести до виснаження чи смерті;
  - в) каліцтва та проведення біологічних експериментів з нелікувальною метою;
  - г) позбавлення всіх засобів існування через конфіскацію майна, пограбування, обмеження в роботі, позбавлення житла та ресурсів, доступних іншим мешканцям відповідної території;
- 2) обмеження народжуваності шляхом:
  - а) стерилізації та/або примусових абортів;
  - б) сегрегації за ознакою статі;
  - в) створення перешкод для вступу в шлюб;
- 3) знищення специфічних характеристик групи шляхом:
  - а) примусового переміщення дітей до інших людських груп;
  - б) примусового вигнання осіб, які є представниками культури;
  - в) заборони використання національної мови навіть у приватному житті;

г) систематичного знищення книг, надрукованих національною мовою чи релігійних творів або заборона нових видань;

д) систематичного знищення історичних або релігійних пам'яток чи їх нецільове використання, знищення або розпорошення документів і предметів, що мають історичну, художню чи релігійну цінність, а також предметів, що використовують у релігійних обрядах [212, с. 5-8].

Статтею 2 проєкту Конвенції 1948 р. передбачалося, що караними також вважаються дії, які полягають у такому: будь-які спроби вчинити геноцид; підготовчі дії до вчинення геноциду (навчання або дослідження з метою розроблення методів геноциду; створення установок, виготовлення, отримання, володіння та постачання предметів або речовин, знаючи, що вони призначені для геноциду; видання інструкцій або наказів, а також розподіл завдань із метою вчинення геноциду); умисна участь в актах геноциду будь-якого характеру; пряме публічне підбурювання до вчинення будь-якого акту геноциду, незалежно від того, чи було воно успішним; змова з метою вчинення актів геноциду [212, с. 7].

Цікавим є окреме положення ст. 3 проєкту, яке передбачає караність усіх форм публічної пропаганди, що своїм систематичним і ненависницьким характером спрямовані на провокування геноциду або мають на меті представити його як необхідний, законний чи виправданий акт [212, с. 7].

Також, усі наступні статті містили положення про осіб, відповідальних за вчинення геноциду (ст. 4); відповідальність винних осіб, навіть якщо вони виконували наказ (ст. 5); обов'язок держав прийняти необхідне законодавство для запобігання геноциду і покарання за нього (ст. 6); обов'язок держав притягати до відповідальності осіб, які вчинили геноцид, незалежно від місця вчинення злочину (ст. 7); екстрадицію (ст. 8); обов'язок держав щодо передачі винних осіб до міжнародного суду для притягнення до відповідальності в певних випадках (ст. 9); міжнародний суд, який має юрисдикцію щодо злочину геноциду (ст. 10); обов'язок держав ліквідувати будь-які групи чи організації, котрі брали участь у вчинення злочину геноциду (ст. 11); обов'язок

держав щодо звернення до будь-яких органів ООН для повідомлення про випадки геноциду (ст. 12); репарації жертвам геноциду (ст. 13); вирішення спорів, пов'язаних із тлумаченням положень конвенції (ст. 14). Статті 15–24 містили положення здебільшого процесуального характеру, зокрема щодо мови конвенції, дати набрання нею чинності, порядку приєднання до конвенції та строку її дії [212, с. 6–14].

Підсумовуючи, слід зазначити, що Генеральний секретар ООН у проєкті Конвенції 1948 р. пропонував виділити три форми геноциду, а саме фізичну, біологічну та культурну, із зазначенням широкого кола дій щодо кожної з них. До цільових груп, які мали б бути захищеними, пропонувалося включити расові, національні, мовні, релігійні й політичні спільноти. Відзначимо, що вказаним проєктом запропоноване досить широке визначення геноциду порівняно з його наступними версіями та Конвенцією 1948 р.

Аналізуючи проєкт Конвенції 1948 р., запропонований Генеральним секретарем ООН, делегація Болівії зазначила, що у проєкті слід передбачити додаткове положення про «економічний геноцид», тобто геноцид, вчинений як засіб економічного знищення певної групи людей [217, с. 33].

Представник делегації Великої Британії Хартлі Шоукрос вказав, що його делегацією може підтримати проєкт лише в частині, що стосується фізичного геноциду, та висловив критику положень про біологічний і культурний геноцид [217, с. 34].

Делегація США у своїх коментарях зауважила, що надання захисту групам за ознакою мови є зайвим, оскільки геноцид щодо таких груп є малоймовірним, на відміну від расових, національних чи релігійних спільнот. Крім того, делегація висловлювала критику і щодо включення політичних груп до переліку тих, що підлягають захисту. Коментуючи запропоновані проєктом Конвенції 1948 р. форми геноциду, делегація запропонувала майже повністю виключити положення про культурний геноцид, зазначивши, що такі дії слід розглядати в контексті захисту прав меншин. Також делегація запропонувала повністю виключити з проєкту положення про відповідальність за пропаганду

геноциду, зазначаючи, що відповідно до американського законодавства право на свободу слова не може бути обмежене, і вважаючи, що достатньо передбачити відповідальність лише за підбурювання до вчинення геноциду [213, с. 4–7].

У свою чергу делегація Венесуели нагадала про положення резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р., у яких підкреслено, що геноцид позбавляє людство культурного внеску певних груп людей, та зауважено, що культурний зв'язок є одним із найважливіших чинників, що об'єднують людську групу, і тому знищення її культурної спадщини фактично означає знищення самої групи [199, с. 2].

Крім того, делегаціями інших країн зазначалося таке: культурний геноцид є тільки підготовчими діями до фізичного знищення людей (Польща); фізичний геноцид, безумовно, є не єдиною формою геноциду, однак питання визнання культурного геноциду є проблематичним (Ліван) [199, с. 3-4]; геноцидом є дії, що полягають не тільки у фізичному знищенні групи людей чи створенні для неї умов життя, які можуть призвести до фізичного знищення, але й знищення інституцій, культури цієї групи або придушення її мови (Китай) [200, с. 3].

Таким чином, делегації різних країн мали відмінні позиції в розумінні визначення геноциду, переліку дій, що становлять геноцид, переліку цільових груп, які підлягають захисту, а також щодо форм прояву геноциду. Зазначимо, що результатом обговорень між делегаціями окреслених питань стала трансформація концепції криміналізації геноциду, запропонованої першим проєктом Конвенції 1948 р., у бік її звуження.

Так, 3 березня 1948 р. було створено Спеціальний комітет із питань геноциду, до складу якого увійшли представники Китаю, Франції, Лівану, Польщі, США, Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Венесуели. Цьому комітету було доручено підготувати новий проєкт Конвенції 1948 р. на підставі аналізу проєкту, поданого Генеральним секретарем ООН, а також коментарів делегацій різних держав до цього проєкту [218, с. 19–20].

Уже 16 квітня 1948 р. на засіданні Спеціального комітету з питань геноциду було вирішено виділити поняття культурного геноциду з загального визначення в окрему статтю з метою оптимізації подальших дискусій щодо тексту конвенції [200, с. 12]. Також на цьому засіданні було прийнято рішення в подальших обговореннях використовувати визначення, відповідно до якого геноцидом визнавався злочинний акт, спрямований на фізичне знищення, повністю або частково, групи людей за расовими, національними чи релігійними мотивами [200, с. 16].

Після тривалих обговорень проєкту Конвенції 1948 р. на засіданнях Спеціального комітету з питань геноциду протягом квітня 1948 р. було ухвалено такі рішення:

а) стаття 1 має бути основною статтею, яка містить визначення геноциду;

б) визначення злочину має включати такі елементи: положення про намір, який полягає у знищенні групи людей; положення про цільові групи, які підлягають захисту, а саме національні, расові та релігійні групи (з можливістю подальшого доповнення переліку політичними групами); положення про мотиви, що полягають у знищенні групи на підставі національного чи расового походження або релігійних переконань (з можливістю подальшого доповнення переліку мотивом у вигляді політичних поглядів);

в) у ст. 1 потрібно закріпити перелік кримінально караних дій. Такими діями є вбивство членів групи, дії, спрямовані проти тілесної недоторканості членів групи, застосування заходів чи створення умов життя, метою яких є знищення групи, а також дії, спрямовані на запобігання дітонародженню в групі [195, с. 3–4];

г) культурний геноцид є предметом ст. 2 та визначається як дії, вчинені з наміром знищити мову, релігію чи культуру національної, расової чи релігійної групи на основі національного чи расового походження чи релігійних переконань;

д) до дій, що становлять культурний геноцид, відноситься заборона використання мови групи в щоденному спілкуванні, у школах або заборона друку та розповсюдження публікацій мовою групи, а також руйнування чи перешкоджання використанню бібліотек, музеїв, шкіл, історичних пам'яток, культурних установ і об'єктів групи тощо [195, с. 4-5].

Крім того, на засіданні Спеціального комітету з питань геноциду, яке відбулося 27 квітня 1948 р., було ухвалено внести поправку до ст. 1 проєкту Конвенції 1948 р., уточнивши, що геноцид є злочином згідно з міжнародним правом незалежно від того, вчинено його під час війни чи в мирний час [201, с. 2]. Для більшості делегацій, які брали участь у засіданнях Спеціального комітету з питань геноциду, було очевидним, що Статут МВТ містив перелік лише тих караних діянь, які були вчинені під час війни або у зв'язку з нею. У зв'язку з цим до ст. 1 було внесено зазначену вище поправку, метою якої було усунення можливих хибних тлумачень положень майбутньої конвенції.

Надалі, 28 квітня 1948 р., на засіданні Спеціального комітету з питань геноциду було вирішено доповнити ст. 1 положеннями про захист політичних груп, посягання на які може бути вчинено на підставі їхніх політичних переконань. Противники таких доповнень, зокрема делегації Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Польщі, вважали, що злочини, вчинені з політичних мотивів, не мають нічого спільного із злочинами, вчиненими з мотивів расової чи національної ненависті. Крім того, на їхню думку, доповнення ст. 1 політичними групами та відповідними мотивами призведе до широкого тлумачення статті, що суперечить основному, науково визнаному змісту терміна «геноцид» [202, с. 5–6].

У цілому за результатами обговорення проєкту Конвенції 1948 р., поданого Генеральним секретарем ООН, Спеціальний комітет із питань геноциду підготував оновлений проєкт майбутньої конвенції, який містив преамбулу та 19 статей.

Статтю 1 було повністю переформульовано так, щоб вона містила лише визначення геноциду як злочину відповідно до норм міжнародного права,

незалежно від того, чи скоєно його в мирний чи воєнний час. Тобто зі ст. 1 було вилучено перелік цільових груп, які підлягають захисту, а також перелік дій, що становлять геноцид, перенісши їх до ст. 2 [211, с. 1–2].

Відповідно, новою редакцією ст. 2 передбачалося, що геноцид означає будь-які навмисні дії, скоєні з наміром знищити національну, расову, релігійну чи політичну групу на підставі національного чи расового походження, релігійних переконань чи політичних поглядів членів групи. До переліку дій, що становлять геноцид, включено такі: а) вбивство членів групи; б) порушення фізичної недоторканності членів групи; застосування до членів групи заходів або умов життя, спрямованих на спричинення їхньої смерті; в) застосування заходів, спрямованих на запобігання народжуваності в межах групи [211, с. 2].

Порівнюючи ст. 2 нового проєкту Конвенції 1948 р., підготовленого Спеціальним комітетом із питань геноциду, зі ст. 1 проєкту, поданого Генеральним секретарем ООН, можна виділити такі відмінності:

- а) із переліку захищених груп людей вилучено мовну групу;
- б) додано положення про мотиви вчинення геноциду, а саме зазначено, що геноцид вчиняється на підставі національного або расового походження, релігійних переконань чи політичних поглядів членів групи;
- в) перероблено перелік дій, що становлять геноцид: масові вбивства та індивідуальні страти замінено на вбивства членів групи; виключено положення про біологічні експерименти з нелікувальною метою; широкий перелік дій, спрямованих на обмеження народжуваності замінено на лаконічне формулювання – заходи, спрямовані на запобігання народжуваності, в межах групи тощо.

Стаття 3 проєкту Конвенції 1948 р., підготовленого Спеціальним комітетом із питань геноциду, містила положення про культурний геноцид, надаючи йому визначення як діям, вчиненим із наміром знищення мови, релігії чи культури національної, расової чи релігійної групи на підставі національного, расового походження чи релігійних переконань її членів. До переліку дій, що становлять культурний геноцид, включено лише заборону

використання мови групи в повсякденному спілкуванні чи в навчальних закладах, заборону друку та розповсюдження публікацій мовою групи, а також знищення або запобігання використанню бібліотек, музеїв, шкіл, історичних пам'яток, місць культу та інших культурних закладів і об'єктів культури [211, с. 2].

Окремо слід звернути увагу на виключення з проєкту Конвенції 1948 р. положень про караність усіх форм публічної пропаганди, що своїм систематичним і ненависницьким характером спрямовані на провокування геноциду або мають на меті представити його як необхідний, законний чи виправданий акт.

Також було внесено зміни до багатьох інших статей, проте вони мають здебільшого процесуальний характер і при цьому не мають суттєвої цінності для дисертаційного дослідження.

Надалі проєкт Конвенції 1948 р., підготовлений Спеціальним комітетом із питань геноциду, було передано на розгляд Шостого комітету Генеральної Асамблеї ООН. Саме на засіданнях Шостого комітету Генеральної Асамблеї ООН надалі тривав процес доопрацювання тексту до моменту прийняття Конвенції 1948 р.

Під час роботи Шостого комітету делегаціями різних держав були висловлені численні ідеї та пропозиції щодо редагування проєкту Конвенції 1948 р. Зокрема, делегація Уругваю пропонувала внести зміни до статей 2 і 3 проєкту Конвенції 1948 р., виключивши положення про політичні групи та відповідні мотиви, а також повністю ліквідувати ст. 3, присвячену культурному геноциду [225, с. 1].

Так само ідея культурного геноциду зазнала критики з боку делегацій Південно-Африканського Союзу [241, с. 12], Індії [241, с. 15], Великої Британії [241, с. 17], Філіппін [240, с. 24], США [224, с. 1], Франції [219, с. 1], Ірану [223, с. 1] і Бельгії [222, с. 2].

Критики зазнали також положення про політичні групи і відповідні мотиви з боку делегації з Венесуели [240, с. 21], Філіппін [240, с. 24], Ірану

[243, с. 31], Союзу Радянських Соціалістичних Республік [221, с. 1], Бразилії [242, с. 56], Швеції [242, с. 58], Єгипту [242, с. 59], Перу [242, с. 60] та Норвегії [242, с. 61].

Крім того, делегація Швеції запропонувала включити до переліку захищених груп етнічну групу [220, с. 1], а делегацією США – економічну групу та відповідні мотиви [224, с. 1].

Представник делегації Великої Британії на 64-му засіданні Шостого комітету Генеральної Асамблеї ООН взагалі висловив сумнів у тому, що прийняття конвенції зможе стримати вчинення геноциду, зазначивши, що такий злочин здебільшого скоюється в тоталітарних державах, які не змінюють своїх методів правління під впливом існування міжнародного документа [241, с. 17].

Зважаючи на зауваження делегацій, 23 листопада 1948 р. Шостий комітет Генеральної Асамблеї ООН представив передостанній проєкт Конвенції 1948 р.

Згідно з новим проєктом Конвенції 1948 р., ст. 1, окрім визначення геноциду як злочину, згідно з міжнародним правом містила також обов'язок щодо запобігання цьому злочину та забезпечення покарання за нього [227, с. 1].

Стаття 2, на відміну від попередніх редакцій, містила тільки положення про мету вчинення злочину, якою є повне або часткове знищення людської групи, а також перелік захищених груп, до яких віднесено національні, етнічні, расові, релігійні або політичні групи. Крім того, ст. 2 містила перелік дій, що становлять геноцид [227, с. 2].

Положення про культурний геноцид, які були наявні у проєктах Генерального секретаря ООН та Спеціального комітету з питань геноциду, було повністю виключено з нового проєкту [227, с. 2].

У свою чергу ст. 3 передбачала перелік діянь, що визнаються злочинними, а саме: геноцид; змова з метою вчинення геноциду; пряме та

публічне підбурювання до вчинення геноциду; замах на вчинення геноциду; співучасть у геноциді [227, с. 2].

Нарешті, 2 грудня 1948 р. Шостим комітетом Генеральної Асамблеї ООН був підготовлений остаточний проєкт Конвенції 1948 р. [226]. На відміну від попередньої редакції, із тексту проєкту було виключено положення про політичні групи. Усі інші положення не зазнали істотних змін. Після цього 9 грудня 1948 р. на 179-му пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН було прийнято Конвенцію 1948 р. [203, с. 174]. У Конвенції 1948 р. сформульовано такі основні положення щодо геноциду: поняття геноцид; перелік караних діянь; суб'єктний склад злочину; обов'язок договірних сторін-держав забезпечити відповідальність за геноцид на національному рівні; видачі осіб, які винні у вчиненні геноциду, а також обов'язок засудження осіб, винних у вчиненні геноциду, судом держави, на території якої було вчинено відповідне діяння, чи міжнародним карним судом. Конвенція 1948 р. стала першим та фундаментальним міжнародним нормативно-правовим актом, яким передбачено відповідальність за вчинення геноциду [176, с. 143].

Отже, аналіз процесу підготовки та тексту прийнятої Конвенції 1948 р. дає підстави стверджувати, що її остаточна редакція стала радше результатом компромісу між державами, ніж всеосяжним міжнародним інструментом захисту від цього злочину.

Так, у процесі обговорень відбувся поступовий перехід від широкого підходу до визначення геноциду до вузького, юридично прийняттого для більшості держав. Унаслідок цього до переліку захищених груп не було включено політичні, мовні та економічні групи, положення про культурний геноцид було повністю виключено, а пропозиція щодо криміналізації пропаганди геноциду не знайшла підтримки. Отже, остаточний текст Конвенції 1948 р. закріпив лише базові та найбільш очевидні форми геноциду.

Варто зауважити, що прийняття Конвенції 1948 р. не забезпечило повного досягнення її головної мети – запобігання вчиненню геноциду. Це підтверджується наявністю випадків геноциду, що фіксуються й досі в різних

куточках світу. Зокрема, враховуючи факти серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, у тому числі, Конвенції 1948 р., Радою Безпеки ООН був створений Міжнародний трибунал для засудження осіб, відповідальних за тяжкі порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії з 1991 р. [150, с. 162].

Також резолюцією Ради Безпеки ООН від 8 листопада 1994 р. був створений Міжнародний кримінальний трибунал (далі – МКТ) по Руанді з метою переслідування осіб, відповідальних за вчинення геноциду та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права на території країни [245, с. 3].

Вважаємо, що період діяльності трибуналів по Югославії та Руанді пов'язано з розвитком суспільних відносин у сфері кримінальної відповідальності за геноцид, оскільки на момент діяльності трибуналів уже існував правовий фундамент у вигляді Конвенції 1948 р. Водночас цей період є цікавим для дослідження з точки зору тлумачення та застосування існуючих норм міжнародного права, що існують. Крім того, результати діяльності трибуналів безпосередньо впливають на подальший розвиток норм права у сфері кримінальної відповідальності за вчинення геноциду.

Так, ст. 4 Статуту МКТ щодо колишньої Югославії від 25 травня 1993 р. передбачено, що юрисдикція трибуналу розповсюджується на осіб, які вчинили геноцид [256, с. 5]. При цьому, визначення геноциду у вказаному Статуті є аналогічним до визначення, яке міститься у Конвенції 1948 р.

Зазначимо, що положення Статутів МКТ по Югославії та по Руанді щодо регламентації відповідальності за вчинення геноциду та злочинів проти людяності є ідентичними.

Цікавими є статті Статутів МКТ, якими трибунали наділяються юрисдикцією щодо злочинів проти людяності. Наприклад, відповідно до п. h ст. 5 Статуту МКТ по Югославії, трибунал має право переслідувати осіб, відповідальних за переслідування будь-якого цивільного населення за

політичними, расовими чи релігійними мотивами, яке вчинено під час збройного конфлікту міжнародного чи внутрішнього характеру [256, с. 6].

Таким чином, у цій частині розробники Статуту МКТ по Югославії відтворили аналогічні за змістом положення Статуту МВТ в Нюрнберзі. У контексті цього питання неможливо не погодитися з В. А. Гринчаком, який зазначив, що міжнародна практика кінця ХХ ст. наочно підтвердила правоту Нюрнберзької моделі правосуддя в діяльності міжнародних кримінальних трибуналів по колишній Югославії та Руанді [38, с. 20].

Незважаючи на те, що вказані вище положення не мають новизни, адже дублюють норми Конвенції 1948 р. та Статуту МВТ в Нюрнберзі, сам процес діяльності трибуналів є важливим. А. Є. Зубарева вказує, що МКТ по Югославії створив новаторські прецеденти в міжнародному праві щодо відповідальності за знищення культурних цінностей, оскільки було доведено масштабне і навмисне знищення культурної спадщини під час збройних конфліктів у Хорватії, Боснії та Герцеговині, Косово [64, с. 678].

Як вказує Д. Є. Махаринець, МКТ по Руанді вперше притягнув до відповідальності представників засобів масової інформації за пропаганду насилля та підбурювання до актів геноциду по відношенню до народу тутсі, тобто було напрацьовано судову практику і щодо геноциду [102, с. 141].

Крім того, погоджуємося з О. В. Базовим, який зазначає, що рішення МКТ по Руанді містять розширене тлумачення поняття «геноцид». Зокрема, суддями було постановлено, що навіть група, яка не є національною, етнічною, расовою чи релігійною, може підпадати під захист Конвенції 1948 р., оскільки основною метою розробників цього документа є забезпечення захисту будь-якої стабільної та постійної групи, приналежність до якої визначається за народженням. Також вчений відзначає, що рішеннями трибуналу розширено склад злочину геноциду шляхом включення до нього актів нанесення тяжких фізичних і психічних травм, включаючи зґвалтування та інші форми сексуальної наруги [9, с. 64].

Таким чином, варто відзначити, що рішеннями МКТ по Югославії та Руанді підтверджується важливість та обґрунтованість висновків Рафаеля Лемкіна та авторів перших проєктів Конвенції 1948 р., які вказували на широкий спектр людських груп, що потребують захисту, а також на існування культурного геноциду.

Також визначення злочину геноциду міститься в Римському статуті МКС, який прийнято 17 липня 1998 р. МКС є першим постійно діючим міжнародним кримінальним органом, створеним для притягнення до відповідальності осіб за найтяжчі злочини міжнародного значення [22, с. 184]. Одним із таких злочинів є геноцид.

Статтею 5 Римського статуту МКС передбачено, що юрисдикція суду обмежується злочином геноциду, злочинами проти людяності, воєнними злочинами, а також злочинами агресії [143].

Аналіз положень Римського статуту МКС свідчить, що закріплене в ньому визначення геноциду повністю відповідає визначенню, наведеному в Конвенції 1948 р. У зв'язку з цим, з огляду на те, що МКС є постійно діючим органом, саме його рішення можуть у майбутньому відігравати вирішальну роль у питаннях еволюції правової регламентації кримінальної відповідальності за вчинення геноциду.

Підсумовуючи викладене в цьому підрозділі, зазначимо, що процес формування інституту кримінальної відповідальності за геноцид був складним і тривалим та позначається значною кількістю наукових і нормотворчих дискусій. Спочатку ідеї про суспільну небезпечність діяння, яке нині має назву «геноцид», розвивалися на рівні наукових досліджень. Однак із розвитком суспільних відносин наукові напрацювання стали предметом нормотворчого процесу, за результатами якого було прийнято Конвенцію 1948 р. При цьому криміналізація геноциду на конвенційному рівні започаткувала етап правозастосування та пошуку шляхів підвищення ефективності боротьби з явищем геноциду. Таким чином, суспільні відносини у сфері кримінальної відповідальності за геноцид пройшли етапи генези й формування на науковому

та нормативному рівнях і нині перебувають на етапі їхнього розвитку. З урахуванням цього пропонується така періодизація становлення кримінальної відповідальності за геноцид:

1) період генези наукових положень про злочин геноциду (1927–1939 рр.).

Зазначений період характеризується появою перших досліджень Рафаеля Лемкіна на тему геноциду під час міжнародних конференцій з уніфікації кримінального права, публікацією доповіді під назвою «Дії, що становлять загальну (транснаціональну) небезпеку, які є правопорушеннями у сфері міжнародного права»;

2) період розвитку наукових положень про злочин геноциду (1939–1945 рр.).

Вказаний період пов'язаний із розвитком первинних ідей, запропонованих Рафаелем Лемкіним, під впливом подій Другої світової війни. Зокрема, у праці під назвою «Правління держав Осі в окупованій Європі» [231] було вперше застосовано термін «геноцид» та надано йому наукове обґрунтування;

3) період формування правових підстав для криміналізації геноциду (1945–1946 рр.).

Цей період характеризується діяльністю Нюрнберзького і Токійського трибуналів. У Статутах МВТ було вперше закріплено незаконність переслідування цивільного населення за політичними, расовими чи релігійними мотивами;

4) період розроблення та прийняття Конвенції 1948 р. (1946–1948 рр.).

Характеристика вказаного періоду полягає у формуванні та прийнятті єдиного, юридично прийняттого визначення злочину геноциду в процесі роботи делегацій різних країн у таких органах ООН, як Економічна і соціальна рада, Шостий комітет Генеральної Асамблеї, Спеціальний комітет із питань геноциду та Генеральна Асамблея. Прийнята Конвенція 1948 р. стала

основним міжнародним нормативно-правовим актом, що встановлює кримінальну відповідальність за вчинення злочину геноциду;

5) період сталості в розвитку кримінальної відповідальності за вчинення злочину геноциду (1948–1993 рр.).

Цей період характеризується укоріненням визнаного міжнародною спільнотою поняття «геноцид», ратифікацією державами норм Конвенції 1948 р., а також обмеженим практичним застосуванням конвенційних норм через складність створення спеціальних міжнародних трибуналів («ad hoc») та відсутність постійно діючого міжнародного судового органу, юрисдикція якого поширюється на осіб, які вчинили злочин геноциду;

б) період застосування норм Конвенції 1948 р. та пошуку шляхів ефективізації кримінальної відповідальності за геноцид (1993 р. – сьогодні).

Вказаний період пов'язується з діяльністю МКТ по Югославії та по Руанді, а також із створенням постійно діючого міжнародного судового органу, юрисдикція якого поширюється на осіб, які вчинили злочин геноциду.

Крім того, за результатами проведеного дослідження генези кримінальної відповідальності за геноцид можна дійти висновку про наявність істотних відмінностей між змістом поняття «геноцид» на доктринальному та конвенційному (нормативно-правовому) рівнях. Зокрема, доктринальне визначення охоплює ширше коло суспільних відносин, які є об'єктом посягання, передбачає більшу різноманітність суспільних цільових груп, що підлягають захисту, а також характеризується певними відмінностями у намірах і мотивах вчинення злочину. Водночас конвенційне визначення геноциду є набагато вужчим. Аналіз значної кількості першоджерел мовою оригіналу, зокрема протоколів засідань Економічної і соціальної ради, Шостого комітету Генеральної Асамблеї, Спеціального комітету з питань геноциду та Генеральної Асамблеї ООН, свідчить про те, що Конвенція 1948 р. і закріплене в ній визначення геноциду є результатом компромісу між державами, досягнутого на умовах пріоритезації швидкості прийняття

нормативного акта конвенційного характеру над створенням комплексного та надійного інструменту правового захисту від геноциду.

Враховуючи зазначене, залежно від підходу, що застосовується для визначення геноциду, можемо здійснити його класифікацією за кількома критеріями:

- 1) за сферою суспільних відносин:
  - а) конвенційний підхід: фізичний та біологічний геноцид;
  - б) доктринальний підхід: фізичний, біологічний, культурний, політичний, соціальний, економічний, релігійний, моральний геноцид.
- 2) Залежно від цільової групи, щодо якої вчиняється геноцид:
  - а) конвенційний підхід: геноцид національної, етнічної, расової чи релігійної групи;
  - б) доктринальний підхід: геноцид національної, етнічної, расової, релігійної, мовної, політичної, етнічної, економічної та будь-якої іншої людської групи, яка має ознаки стабільності.
- 3) Залежно від перебування території у стані війни або збройного конфлікту:
  - а) конвенційний і доктринальний підходи: геноцид, вчинений у мирний час чи під час війни.
- 4) Залежно від намірів вчинення:
  - а) конвенційний підхід: геноцид із наміром повного або часткового знищення цільової групи;
  - б) доктринальний підхід: геноцид із наміром повного або часткового знищення цільової групи чи перешкодження її розвитку.
- 5) Залежно від мотивів вчинення:
  - а) доктринальний підхід: геноцид на підставі національного, етнічного, расового походження, релігійних переконань, політичних поглядів чи на економічних підставах.

1.2. Зарубіжний і національний досвід правової регламентації кримінальної відповідальності за геноцид

З метою побудови цілісного розуміння особливостей кримінальної відповідальності за вчинення геноциду та для досягнення найбільш точних результатів дисертаційного дослідження існує об'єктивна необхідність у дослідженні досвіду зарубіжних країн. У свою чергу порівняння між собою досвіду різних країн у питанні регламентації кримінальної відповідальності за геноцид, а також зарубіжних моделей регламентації з національною сприятиме встановленню ефективного механізму правового регулювання і визначить напрями вдосконалення національного законодавства.

Враховуючи це, погоджуємося із висновками С. П. Погребняка, який підкреслює, що в наш час без урахування даних компаративістики загальнотеоретичні висновки не можуть претендувати на універсальний статус [127, с. 21], а також із М. І. Хавронюком, який зазначає, що за допомогою компаративного методу можуть бути визначені найбільш досконалі з техніко-юридичного боку, науково обґрунтовані, апробовані та актуальні положення кримінального законодавства [181, с. 8].

Як вказує В. О. Туляков, більшість дослідників зосереджуються на аналізі окремих правових родин та/або правової культури: континентальної (скандинавська, германська, французька групи), країн загального права, релігійного права, змішаного типу [169, с. 32].

Однак з огляду на предмет дослідження слід зазначити, що криміналізація геноциду пов'язана з ратифікацією та імплементацією більшістю державами Конвенції 1948 р. Зокрема, ст. 5 Конвенції 1948 р. передбачає, що договірні сторони зобов'язуються прийняти, відповідно до своїх Конституцій, необхідне законодавство задля забезпечення дії положень цієї Конвенції, зокрема впровадити дієве покарання для осіб, винних у вчиненні геноциду [73]. Тож поділ країн за критерієм належності до певної

правової сім'ї для подальшого аналізу особливостей кримінальної відповідальності за вчинення геноциду не має принципового значення.

У наукових джерелах питання правової регламентації кримінальної відповідальності за вчинення геноциду в зарубіжному вимірі розглядалося обмежено і переважно в контексті особливостей імплементації норм міжнародного права у внутрішнє, взаємозв'язку Конвенції 1948 р., Римського статуту МКС та практики їхнього застосування. Здобутки таких науковців, як А. В. Андрушко, М. М. Антонович, М. М. Сірант, І. І. Строкова, Р. І. Ребриш, І. В. Бойко, П. Гаєта, слугують підґрунтям для подальших наукових досліджень, збільшення й поглиблення знань. Водночас науці кримінального права й досі не вистачає досліджень зарубіжного досвіду регламентації кримінальної відповідальності за геноцид, що зумовлене лише нещодавньою актуалізацією проблематики. Саме тому така проблематика є предметом дослідження цього розділу дисертації.

Почнімо з **Франції**. Незважаючи на активну участь французьких делегацій у розробленні Конвенції 1948 р. та її підписання ще у грудні 1948 р., кримінальну відповідальність за вчинення геноциду у Франції було встановлено лише в 1994 р. з прийняттям нового Кримінального кодексу (далі – КК).

Розділ I КК Франції містить статті, якими передбачається кримінальна відповідальність за вчинення злочинів проти людяності, до яких відносяться геноцид (ст. 211-1) та інші злочини проти людяності (статті 212-2–212-3) [206].

Згідно із ст. 211-1 КК Франції, геноцид визначається як діяння, що полягає у здійсненні узгодженого плану, спрямованого на повне чи часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи або групи, визначеної за будь-якими іншими довільними критеріями, і який полягає у вчиненні або спричиненні вчинення проти членів цієї групи таких дій:

- умисне вбивство;
- заподіяння серйозної фізичної або психічної шкоди;

- створення життєвих умов, розрахованих на повне або часткове знищення групи;
- вжиття заходів, спрямованих на запобігання народжуваності;
- насильницьке переміщення дітей [206].

При цьому санкція ст. 211-1 КК Франції передбачає покарання у виді довічного позбавлення волі [206].

Таким чином, кримінальне законодавство Франції в період з 1948 по 1994 рр. не містило положень, якими передбачається кримінальна відповідальність за геноцид. Хоча Францією і була підписана Конвенція 1948 р. ще в 1948 р., але відсутність відповідного внутрішнього кримінального законодавства унеможливлювала реалізацію положень Конвенції 1948 р. та притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили геноцид.

Порівнюючи визначення геноциду, закріплене у ст. 211-1 КК Франції, з визначенням, що міститься в Конвенції 1948 р., можна виділити такі відмінності:

а) за КК Франції, геноцидом визнається діяння, що полягає у здійсненні узгодженого плану, який передбачає вчинення або спричиняє вчинення перелічених у статті дій. Натомість у конвенційному визначенні подібна прив'язка до здійснення узгодженого плану дій відсутня. Тобто у визначенні геноциду за КК Франції міститься додаткова конструкція для опису дій, що становлять геноцид.

Французька модель визначення геноциду передбачає, що узгоджений план може як полягати у виконанні перелічених у статті дій, так і спричиняти їхнє вчинення. Це означає, що геноцидом визнаються на лише прямо перелічені у статті дії (такі як умисне вбивство чи заподіяння серйозної фізичної або психічної шкоди членам групи тощо), а й будь-які інші дії, які, хоча й прямо не зазначені у статті, але призвели до вчинення діянь, наведених у ст. 211-1 КК Франції;

б) стаття 211-1 КК Франції містить невичерпний перелік людських груп щодо яких може бути вчинено геноцид. Подібно до Конвенції 1948 р., у

статті перелічено національні, етнічні, расові чи релігійні групи, однак французький законодавець доповнив цей перелік формулюванням «інші групи, визначені за будь-якими довільними критеріями».

Отже, визначення геноциду за КК Франції надає можливість його широкого тлумачення.

Китай, як і Франція, підписав Конвенцію 1948 р. невдовзі після її прийняття, а саме у 1949 р., однак ратифікував її лише у 1983 р. [209].

При цьому, хоча КК Китаю було прийнято у 1979 р., тобто вже після підписання Конвенції 1948 р., він не містив положень, якими передбачається кримінальна відповідальність за вчинення геноциду. За результатами майже повного перегляду КК Китаю у 1997 р. відповідні норми також не було включено [209]. Станом на сьогодні в Китаї не ратифіковано Римський статут МКС, а також відсутнє будь-яке законодавство, яким передбачається кримінальна відповідальність за геноцид [175, с. 387].

Відповідно до ст. 3 КК Китаю, жодна особа не може бути покарана та засуджена без існування відповідної норми кримінального закону [210]. З огляду на це відсутність у КК Китаю норм, якими передбачається кримінальна відповідальність за вчинення геноциду, унеможлиблює притягнення осіб до кримінальної відповідальності за вчинення вказаного діяння. Проте зазначимо, що діяння, які за своєю природою становлять геноцид, можуть кваліфікуватися за іншими складами кримінальних правопорушень, такими як умисне вбивство, зґвалтування чи інші тяжкі злочини, при цьому вони не можуть переслідуватися та каратися саме як геноцид [259, с. 179].

У 1950 р. Конвенція 1948 р. була ратифікована **Польщею** [209]. Водночас КК Польщі 1932 (після 1950 р. до КК не вносилися зміни) та 1969 рр. не містили положень, які передбачали б кримінальну відповідальність за вчинення геноциду [238; 258].

У Польщі кримінальну відповідальність за вчинення геноциду було вперше введено у 1997 р. з прийняттям нового КК. Так, ч. 1 ст. 118 КК Польщі встановлює, що той, хто з наміром знищити повністю або частково

національну, етнічну, расову, політичну, релігійну групу або групу з певним світоглядом вчиняє вбивство або завдає серйозної шкоди здоров'ю особи, яка належить до такої групи, підлягає покаранню у виді позбавлення волі на строк не менше 12 років або покаранню у виді довічного позбавлення волі [257].

Частиною 2 ст. 118 КК Польщі передбачено, що той, хто з наміром знищити повністю або частково національну, етнічну, расову, політичну, релігійну групу або групу з певним світоглядом створює для осіб, які належать до такої групи, умови життя, що загрожують біологічним знищенням, застосовує засоби, спрямовані на запобігання народженню дітей у межах групи, або насильно відбирає дітей у осіб, які до неї належать, підлягає покаранню у виді позбавлення волі на строк від 5 до 25 років [257].

Отже, з точки зору об'єктивної сторони геноцид, за КК Польщі, полягає у вчиненні таких дій:

- а) вбивство особи або осіб, які належать до групи;
- б) заподіяння серйозної шкоди здоров'ю особі, яка належить до групи;
- в) створення умов життя, що загрожують біологічним знищенням членів групи;
- г) застосування засобів, спрямованих на запобігання народжуваності дітей у межах групи;
- д) насильне відбирання дітей осіб, яка належать до групи.

Незважаючи на термінологічні відмінності між визначеннями геноциду, наведеними в Конвенції 1948 р. та КК Польщі, загалом перелік діянь, що становлять об'єктивну сторону цього кримінального правопорушення, є ідентичним до конвенційного.

Окремої уваги потребує те, що КК Польщі передбачений розширений перелік людських груп, щодо яких може бути вчинений геноцид. Зокрема, до цього переліку додано політичну групу, що є цікавою особливістю, адже на стадії розроблення Конвенції 1948 р. делегація Польщі заперечувала проти

включення такої групи до визначення геноциду, про що нами зазначено в підрозділі 1.1.

Крім того, такий перелік людських груп за польським кримінальним законом є невичерпним, оскільки у визначенні міститься вказівка на вчинення дій щодо групи з певним світоглядом. Очевидно, що під такою групою може розумітися будь-яке стабільне соціальне утворення, об'єднане за культурними, економічними чи іншими мотивами.

Також варто зауважити, що ст. 118а КК Польщі передбачена відповідальність за вчинення кримінального правопорушення, яке за своїм складом є дуже схожим на геноцид, однак таким не є.

Так, чч. 1–3 ст. 118а КК Польщі передбачено, що той, хто, беручи участь у масовому нападі або навіть в одному з повторюваних нападів, спрямованих проти групи осіб, що здійснюється з метою реалізації або підтримки політики держави чи організації:

- 1) вчиняє вбивство,
- 2) завдає серйозної шкоди здоров'ю людини,
- 3) створює для осіб, які належать до групи, життєвих умов, що загрожують їх біологічному існуванню, зокрема позбавляючи доступу до їжі або медичної допомоги, що розраховано на їх знищення,
- 4) призводить до поневолення або утримання особи в такому стані,
- 5) позбавляє особу волі на строк понад 7 днів або спричиняє особливі страждання,
- 6) застосовує тортури або піддає жорстокому чи нелюдському поводженню,
- 7) вчиняє зґвалтування або, застосовуючи насильство, незаконну погрозу чи обман, іншим чином порушує статеву свободу особи,
- 8) призводить до вагітності, застосовуючи насильство або незаконну погрозу, з наміром вплинути на етнічний склад групи осіб або вчинити інші серйозні порушення міжнародного права,

9) позбавляє особу волі та відмовляється надати інформацію щодо цієї особи або її місцезнаходження, або надає неправдиву інформацію щодо цієї особи чи її місцезнаходження з наміром позбавити таку особу правового захисту на тривалий період,

10) примушує осіб змінювати їхнє законне місце проживання, порушуючи міжнародне право,

11) вчиняє серйозне переслідування групи осіб із мотивів, визнаних неприпустимими згідно з міжнародним правом, зокрема політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, або через відсутність у них релігійних переконань, світогляду чи статі, що призводить до позбавлення основних прав, підлягає покаранню [257].

Стаття 118а КК Польщі за своєю суттю є формою реалізації міжнародних положень щодо криміналізації злочинів проти людяності. Перелік діянь, що є злочинами проти людяності, передбачений у ст. 7 Римського статуту МКС [143].

Однак, по-перше, визначення злочинів проти людяності охоплює злочинні дії, вчинені проти будь-якого цивільного населення, тоді як польським кримінальним законом передбачена відповідальність за дії, спрямовані проти «групи осіб». При цьому така група може мати ознаки і національної, і етнічної, і релігійної тощо.

По-друге, визначення злочинів проти людяності не включає намір повного чи часткового знищення людської групи. Однак п. 3 ч. 1 та п. 2 ч. 3 ст. 118а КК Польщі такий намір передбачають.

Так, п. 3 ч. 1 ст. 118а КК Польщі передбачена відповідальність за створення для осіб, які належать до групи, життєвих умов, що загрожують їх біологічному існуванню, зокрема позбавляючи доступу до їжі або медичної допомоги, що розраховано на їх знищення, беручи участь у масовому нападі або навіть в одному з повторюваних нападів, спрямованих проти такої групи осіб, що здійснюється з метою реалізації або підтримки відповідної політики держави чи організації.

Тобто об'єктивна сторона такого кримінального правопорушення характеризується дією, яка полягає у створенні для людської групи таких життєвих умов, що розраховані на знищення осіб, які є її членами.

Пунктом 2 ч. 3 ст. 118а КК Польщі передбачена відповідальність за серйозне переслідування групи осіб з мотивів, визнаних неприпустимими згідно з міжнародним правом, зокрема політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, або через відсутність у них релігійних переконань, світогляду чи статі, що призводить до позбавлення основних прав, за умови вчинення таких дій під час участі в масовому нападі або навіть в одному з повторюваних нападів, спрямованих проти групи осіб, що здійснюється з метою реалізації або підтримки політики держави чи організації.

Відтак об'єктивна сторона цього кримінального правопорушення характеризується діями у вигляді переслідування групи осіб, що призводить до позбавлення основних прав. При цьому зрозуміло як те, що право на життя належить до основних прав, так і те, що переслідування групи осіб може призвести до позбавлення права на життя, тобто, інакше кажучи, знищення.

Крім того, ст. 126а КК Польщі встановлена кримінальна відповідальність за підбурювання або публічної підтримки вчинення геноциду. Статтею 126b КК Польщі передбачено, що відповідальності підлягають особи, які умисно чи за відсутності прямого умислу допустили вчинення геноциду шляхом невиконання обов'язків щодо належного контролю за підпорядкованими особами, які вчинили геноцид. Також ст. 126с КК Польщі встановлена кримінальна відповідальність за підготовку до вчинення геноциду [257].

Отже, незважаючи на активну участь Польщі в розробленні Конвенції 1948 р., до 1997 р. внутрішнє законодавство держави не було приведене у відповідність до її вимог. Водночас чинним КК Польщі передбачена кримінальна відповідальність за вчинення геноциду. Фактично визначення геноциду за кримінальним законом Польщі є ширшим, ніж конвенційне, що, однак, не суперечить нормам Конвенції 1948 р.

У США було ратифіковано Конвенцію 1948 р. у 1988 р. Того ж року Законом Проксмайра були внесені зміни до кримінального законодавства США, якими запроваджено кримінальну відповідальність за вчинення геноциду на федеральному рівні [239].

Під час ратифікації Конвенції 1948 р., США були зроблені декілька застережень, відповідно до яких, зокрема, поняття «психічна шкода» тлумачиться як постійне порушення розумових здібностей, спричинене наркотичними засобами, тортурами або іншими подібними методами. Крім того, США зазначили, що дії, вчинені під час збройних конфліктів без конкретного наміру, визначеного у ст. 2 Конвенції 1948 р., не можуть бути кваліфіковані як геноцид [209].

Статтею 1091 розділу 18 Кодексу США передбачена кримінальна відповідальність для кожного, хто в мирний чи воєнний час із конкретним наміром знищити повністю або суттєву частину національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої:

- 1) вбиває членів цієї групи;
- 2) завдає серйозних тілесних ушкоджень членам цієї групи;
- 3) спричиняє постійне порушення розумових здібностей членів групи за допомогою наркотичних засобів, тортур або інших подібних методів;
- 4) піддає групу умовам життя, спрямованим на фізичне знищення групи повністю чи частково;
- 5) вживає заходів спрямованих на запобігання народженню дітей у групі;
- 6) або здійснює умисне переміщення дітей групи до іншої групи [253].

За вчинення вказаних діянь передбачено покарання у виді страти або довічного позбавлення волі та штрафу в розмірі до одного мільйона доларів США у випадку вчинення дій, що призвели до смерті, а також штрафу у тому ж розмірі та/або позбавлення волі на строк до 20 років у будь-якому іншому випадку [253].

Крім того, цією ж статтею передбачена кримінальна відповідальність за підбурювання, замах та змову з метою вчинення геноциду [253].

На окрему увагу заслуговує ст. 1093, яка містить визначення понять, застосованих у ст. 1091. Зокрема, у ст. 1093 наводяться такі визначення:

- 1) термін «діти» вживається тільки у множині і означає осіб, які не досягли 18 років;
- 2) етнічна група – сукупність осіб, ідентичність яких як така є відмінною з погляду спільних культурних традицій або спадщини;
- 3) підбурювання – спонукання іншої особи до вчинення певної дії за обставин, відповідно до яких існує значна ймовірність неминучого настання такої дії;
- 4) термін «члени» вживається тільки у множині;
- 5) національна група – сукупність осіб, ідентичність яких як така є відмінною з погляду національності або національного походження;
- 6) расова група – сукупність осіб, ідентичність яких як така є відмінною з погляду фізичних характеристик або біологічного походження;
- 7) релігійна група – означає сукупність осіб, ідентичність яких як така є відмінною з погляду спільного релігійного віросповідання, переконань, доктрин, практик чи ритуалів; та
- 8) термін «суттєва частина» означає частину групи, яка має таке чисельне значення, що знищення або втрата цієї частини призведе до знищення групи як життєздатного утворення [254].

Отже, загалом США були імплементовані всі елементи визначення геноциду, яке міститься в Конвенції 1948 р. Водночас існують істотні відмінності. Наприклад, конвенційне визначення передбачає, що намір вчинення геноциду полягає в повному чи частковому знищенні групи без конкретизації стосовно мінімальної чисельності такої групи. Водночас законодавство США встановлює, що група має бути достатньо чисельною, щоб її знищення могло призвести до припинення її існування як життєздатного утворення.

Ця відмінність є істотною, адже, наприклад, убивство десяти членів національної групи з наміром її часткового знищення, що, скоріше за все, не призведе до припинення існування групи як життєздатного утворення, не може кваліфікуватися як геноцид за законодавством США, натомість буде розглядатися як кримінальне правопорушення проти життя людини.

Крім того, кримінальним законом США не передбачена відповідальність за змову з метою вчинення геноциду та співучасть у геноциді, на відміну від Конвенції 1948 р.

Німеччина ратифікувала Конвенцію 1948 р. в 1954 р. [209]. Трохи пізніше, у 1955 р., КК Німеччини було доповнено статтею, яка передбачає кримінальну відповідальність за вчинення геноциду та яка майже повністю повторює положення Конвенції 1948 р. [255, с.15].

Станом на сьогодні в Німеччині діє КК (Strafgesetzbuch – StGB) [229] та Кодекс злочинів проти міжнародного права (Völkerstrafgesetzbuch – VStGB) [205].

Кодексом злочинів проти міжнародного права Німеччини передбачається кримінальна відповідальність за вчинення геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочинів агресії. При цьому КК передбачена кримінальна відповідальність за вчинення інших кримінальних правопорушень, пов'язаних із вчиненням геноциду.

Так, відповідно до ст. 6 Кодексу злочинів міжнародного права Німеччини, кожний, хто з наміром знищити національну, расову, релігійну або етнічну групу як таку повністю або частково:

- 1) вбиває члена групи;
- 2) завдає серйозної фізичної або психічної шкоди члену групи, особливо такої, що передбачена ст. 226 КК;
- 3) створює для групи життєві умови, розраховані на її повне або часткове фізичне знищення;
- 4) вживає заходів, спрямованих на запобігання народженню дітей у групі;

5) насильно переміщує дитину з групи до іншої групи, – карається довічним позбавленням волі (за вчинення діяння, передбаченого п. 1) та позбавленням волі на строк не менше 5 років (за вчинення діянь, передбачених пунктами 2–5) [205].

Статтею 226 КК Німеччини передбачена кримінальна відповідальність за нанесення тілесних ушкоджень, що призвело до таких наслідків: втрата потерпілим зору на одне або обидва ока, слуху, здатності говорити або здатності до розмноження; часткова або повна втрата потерпілим здатності використовувати важливу частину тіла; серйозного каліцтва або зараження потерпілим зтяжною хворобою, паралічу, психічного захворювання чи інвалідності [229].

Отже, відмінність німецької моделі кримінальної відповідальності за вчинення геноциду від конвенційної полягає в незначному уточненні однієї з дій, що входить до складу об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Зокрема, п. 2 ч. 1 ст. 6 Кодексу злочинів міжнародного права Німеччини є відсильною нормою до ст. 226 КК Німеччини.

Також цікаво, що, на відміну від американської моделі правового регулювання кримінальної відповідальності за геноцид, німецька допускає можливість кваліфікації дій як геноциду навіть у разі вчинення кримінально караного діяння відносно одного члена групи з наміром повного або часткового знищення всієї групи.

Крім того, як уже зазначалося, КК Німеччини передбачається кримінальна відповідальність за вчинення низки інших діянь, формулювання яких відсилає до злочину геноциду. Зокрема, ст. 89с КК Німеччини передбачає відповідальність за збирання, приймання або надання будь-яких активів, знаючи або маючи намір щодо їх використання іншою особою з метою вчинення геноциду [229]. Тобто цією статтею передбачена відповідальність за вчинення однієї з форм пособництва геноциду.

Статтею 126 КК Німеччини передбачена відповідальність за порушення громадського порядку шляхом погрози вчинення геноциду [229]. Відтак

німецький законодавець підкреслює, що погроза вчинення геноциду може посягати на інші суспільні відносини.

Так само КК Німеччини передбачена відповідальність і за вчинення таких дій, як створення організації, цілі або діяльність якої спрямовано на вчинення геноциду (ст. 129а), а також неповідомлення про планування або вчинення геноциду на стадії, коли такому вчиненню злочину можна було запобігти (ст. 138) [229].

Таким чином, німецьке кримінальне законодавство охоплює широке коло кримінально караних діянь, що посягають на інші суспільні відносини шляхом вчинення дій, пов'язаних із геноцидом.

Норвегією була ратифікована Конвенція 1948 р. в 1949 р. [209]. Водночас на рівні національного законодавства кримінальну відповідальність за вчинення геноциду було встановлено лише у 2008 р. шляхом внесення змін до КК Норвегії від 2005 р. [231, с. 166].

Статтею 101 КК Норвегії передбачено, що покаранню у виді позбавлення волі на строк не більше 30 років підлягає будь-яка особа, яка з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу вбиває одного або кількох членів групи (п. «а»), завдає значної шкоди тілу чи здоров'ю одного або кількох членів групи (п. «b»), піддає одного або кількох членів групи життєвим умовам, спрямованим на фізичне знищення всієї групи або її частини (п. «с»), вживає заходів щодо одного або кількох членів групи, спрямованих на запобігання народженню дітей у групі (п. «d»), насильно переміщує одну або кількох дітей з групи до іншої групи (п. «e») [251].

Таким чином визначення геноциду за КК Норвегії повністю відповідає визначенню, що міститься в Конвенції 1948 р.

Крім цього, у ст. 108 КК Норвегії закріплено положення про кримінальну відповідальність за змову з метою вчинення геноциду [250]. Зазначена норма є формою імплементації положень п. b ч. 1 ст. 3 Конвенції 1948 р., відповідно до яких змова з метою вчинення геноциду є караним діянням [73]. При цьому

кримінальним законом Норвегії не встановлюється кримінальна відповідальність за прямі та публічні заклики до вчинення геноциду, замах на вчинення геноциду та співучасть у геноциді як за окремі суспільно небезпечні діяння.

Італія ратифікувала Конвенцію 1948 р. у 1952 р. [209]. Водночас імплементація норм Конвенції в Італії відбулася лише в 1967 р. шляхом прийняття Закону № 962 «Про запобігання та покарання за вчинення злочину геноциду» [233].

Статтею 1 Закону № 962 передбачена кримінальна відповідальність для кожного, хто з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої вчиняє дії, спрямовані на заподіяння тяжкої тілесної шкоди особам, які належать до цієї групи (ч. 1 ст. 1; покарання у виді позбавлення волі на строк від 10 до 18 років), спрямовані на заподіяння смерті осіб, які належать до цієї групи (ч. 2 ст. 1; покарання у виді позбавлення волі на строк від 24 до 30 років). Також ч. 2 ст. 1 передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк від 24 до 30 років для кожного, хто з тією ж метою піддає осіб, які належать до групи, таким умовам життя, що призводять до повного чи часткового фізичного знищення самої групи [234].

Крім цього, Законом № 962 встановлюється кримінальна відповідальність за вчинення таких діянь:

- депортація осіб, які належать до національної, етнічної, расової чи релігійної групи, з метою повного чи часткового знищення такої групи;
- запровадження або здійснення заходів, спрямованих на запобігання або обмеження народжуваності в межах національної, етнічної, расової чи релігійної групи з метою повного чи часткового розпаду групи;
- викрадення неповнолітніх віком до 14 років, які належать до національної, етнічної чи релігійної групи, для переміщення їх до іншої групи з метою повного або часткового розпаду групи;
- примушування осіб, які належать до національної, етнічної, расової чи релігійної групи, використовувати розпізнавальні знаки, що

вказують на їхню приналежність до цієї групи, із наміром підготування повного чи часткового знищення групи;

- змова з метою вчинення геноциду;
- публічне підбурювання до вчинення геноциду;
- публічне виправдання геноциду [234].

Отже, італійська модель правового регулювання кримінальної відповідальності за геноцид відрізняється від конвенційної моделі. Зокрема, Закон № 962 не передбачає можливість заподіяння психічного розладу членам групи з метою її повного чи часткового знищення. Відмінним є і спосіб встановлення кримінальної відповідальності за переміщення дітей. По-перше, італійським законодавцем із невідомих причин виключено із захисту дітей групи, об'єднаної за ознакою раси. По-друге, законом чітко регламентується максимальний вік дітей – 14 років.

Також Законом № 962 встановлено відповідальність за дії, які відповідно до Конвенції 1948 р., не вважаються геноцидом. До таких дій відносяться депортація осіб, примушування до носіння розпізнавальних знаків групи та публічне виправдання геноциду.

Велика Британія ратифікувала Конвенцію 1948 р. в 1969 р. шляхом прийняття Закону «Про введення в дію Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» [228].

Стаття 1 цього Закону є відсильною нормою, яка встановлює, що особа, яка вчинила будь-яку дію, що підпадає під визначення «геноциду», наведене у ст. 2 Конвенції 1948 р., підлягає покаранню у виді довічного позбавлення волі у разі спричинення смерті будь-якої особи та позбавлення волі на строк до 14 років у будь-якому іншому випадку [228].

При цьому у 2001 р. у Великій Британії був прийнятий Закон «Про Міжнародний кримінальний суд», яким імплементовано положення Римського статуту МКС. Стаття 50 цього Закону також містить відсильну норму, відповідно до якої геноцидом вважається діяння, яке передбачене ст. 6 Римського статуту МКС [230].

Отже, кримінальне законодавство Великої Британії, яким регламентується кримінальна відповідальність за геноцид, повністю відповідало конвенційним положенням до 2001 р. та повністю відповідає положенням Римського статуту МКС після 2001 р.

Крім того, досліджуючи особливості правового регулювання відповідальності за вчинення геноциду у **Бразилії**, необхідно зазначити, що 15 квітня 1952 р. Бразилією була ратифікована Конвенція 1948 р., а 20 червня 2002 р. – Римський статут МКС. Що стосується національного законодавства Бразилії, то в 1956 та 1984 рр. було прийнято Закон № 2.889 і Закон № 7.209, якими передбачена кримінальна відповідальність за вчинення геноциду. При цьому визначення злочину геноциду за законодавством Бразилії повністю відповідає визначенню, що міститься у Конвенції 1948 р. та Римському статуті МКС [175, с. 386].

Розглядаючи особливості правового регулювання відповідальності за вчинення геноциду в **Канаді**, зазначимо, що 18 грудня 1998 р. Канадою був підписаний Римський статут МКС, а вже 29 червня 2000 р. було прийнято Закон про злочини проти людяності та воєнні злочини. Вказаним законом врегульовано визначення злочинів проти людяності, геноциду, воєнних злочинів, передбачено відповідальність у виді довічного позбавлення волі за їх вчинення тощо. Надаючи визначення геноциду, вищевказаний закон відсилає до ст. 6 Римського статуту МКС. Відтак національне законодавство Канади забезпечує виконання міжнародних зобов'язань щодо запобігання злочину геноциду та покарання за нього [175, с. 386].

16 грудня 1949 р. **Україною** була підписана, а 18 березня 1954 р. ратифікована Конвенція 1948 р. [209].

При цьому притягнення до кримінальної відповідальності в Україні можливе лише у випадку встановлення караності діяння кримінальним законом.

Так, відповідно до п. т ч. 1 ст. 19 Конституції (Основного Закону) УРСР 1937 р., прийняття законодавства про судоустрій і судочинство і КК УРСР

належить до відання найвищих органів державної влади [78]. При цьому в період з 1937 по 1978 рр. не приймалося жодного закону про кримінальну відповідальність за геноцид. У свою чергу ст. 158 Конституції (Основного Закону) України 1978 р. передбачено, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону [77]. Так само, п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України 1996 р. встановлюється, що виключно законами України визначаються діяння, які є злочинами [76].

Незважаючи на те, що Україна ратифікувала Конвенцію 1948 р. ще в 1954 р., кримінальну відповідальність за вчинення геноциду було встановлено лише у 2001 р.

На жаль, КК УСРР 1927 р. не містив відповідних положень, до нього не вносилися зміни з метою криміналізації геноциду в період після ратифікації Конвенції 1948 р. в 1954 р. та до прийняття нового кримінального закону. Цей нормативно-правовий акт був подібним до КК УСРР 1922 р. та мав пріоритетною метою захист державних інтересів, а не прав і свобод громадян [23, с. 428–429].

КК України 1960 р., хоча і мав значні відмінності, але також не передбачав кримінальної відповідальності за вчинення геноциду [91].

У 2001 р. було прийнято новий КК, який залишається чинним і сьогодні. Кримінальна відповідальність за вчинення геноциду була встановлена ст. 442, яка входить до розділу XX під назвою «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» [92] (у 2018 р. слово «Злочини» було замінено словами «Кримінальні правопорушення» [131]).

Згідно з редакцією КК України від 1 вересня 2001 р. (дата набрання чинності), геноцидом вважалось діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи

запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу [93].

Частиною 2 ст. 442 КК України у редакції від 1 вересня 2001 р. окремо передбачалася кримінальна відповідальність за публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів [93].

Тобто до об'єктивної сторони злочину геноциду було включено такі діяння:

- позбавлення життя членів групи;
- заподіяння тяжких тілесних ушкоджень членам групи;
- створення для групи життєвих умов, розрахованих на її повне чи часткове фізичне знищення;
- скорочення дітонародження;
- запобігання дітонародженню в групі;
- насильницька передача дітей з однієї групи в іншу;
- публічні заклики до геноциду;
- виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження;
- розповсюдження матеріалів із закликами до геноциду.

Відтак визначення геноциду, закріплене в КК України в редакції 1 вересня 2001 р., відрізнялося від конвенційного.

По-перше, одним із суспільно небезпечних діянь, що становить геноцид, визнавалося заподіяння тяжких тілесних ушкоджень членам групи, тоді як у Конвенції 1948 р. формулювання передбачає «заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам групи».

По-друге, якщо конвенційне визначення встановлює, що геноцидом є впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в групі, то визначення за ст. 442 КК України в редакції від 1 вересня 2001 р. передбачає, що геноцидом є не лише запобігання дітонародженню, але й його скорочення.

По-третє, згідно з Конвенцією 1948 р., діяння у вигляді прямих і публічних закликів до вчинення геноциду також є караним. Водночас ст. 442 КК України в редакції від 1 вересня 2001 р. передбачала, що заклики до геноциду не обов'язково мають бути прямими. Також додатково передбачалася кримінальна відповідальність за виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження та за саме розповсюдження таких матеріалів.

24 жовтня 2024 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [133].

Вказаним законом до КК України було внесено багато змін та доповнень, серед яких, зокрема, є зміни до ст. 442. Унаслідок цих змін ст. 442 КК України було майже повністю приведено у відповідності до положень Римського статуту МКС. Водночас деякі положення залишаються відмінними.

Наприклад, ст. 2 Конвенції 1948 р. та ст. 6 Римського статуту МКС передбачена відповідальність за заподіяння серйозної фізичної чи психічної шкоди членам групи. Натомість п. 2 ч. 2 ст. 442 КК України передбачена відповідальність за заподіяння членам групи серйозної шкоди. При цьому приміткою до ст. 442 КК України встановлено, що під серйозною шкодою слід розуміти заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або тілесних ушкоджень середньої тяжкості, вчинення зґвалтування або інших форм сексуального насильства, заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання.

З одного боку, формулювання «моральне страждання» за національним законодавством не є аналогічним формулюванню «серйозна психічна шкода», яке міститься в Конвенції 1948 р. та Римському статуті МКС. З іншого боку, ознакою тяжкого тілесного ушкодження, відповідно до Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, є душевна хвороба (психічне захворювання або психічна хвороба) [129].

Також у контексті дослідження питання національного досвіду правової регламентації кримінальної відповідальності за геноцид необхідно звернути увагу на те, що Указом Президента України № 584/2019 від 7 серпня 2019 р. створено Комісію з питань правової реформи, частиною якої є Робоча група з питань розвитку кримінального права [121]. Станом на сьогодні в межах Робочої групи з питань розвитку кримінального права ведеться робота над створенням нового КК України, проєкт якого оприлюднено на офіційному веб-сайті Робочої групи [166].

У розділі 11.1 книги одинадцятої проєкту нового КК України, що містить злочини проти міжнародного правопорядку, встановлюється кримінальна відповідальність за вчинення злочину геноциду та за пропаганду злочину геноциду [166].

Відповідно до ст. 11.1.1 проєкту нового КК України особа, яка з метою знищити повністю або частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: 1) вбила членів такої групи, 2) спричинила тяжку шкоду здоров'ю людей, які належать до однієї з таких груп, 3) створила для однієї з таких груп умови життя, розраховані на її повне або часткове фізичне знищення, 4) упроваджувала заходи, спрямовані на запобігання дітонародженню в одній із таких груп, або 5) здійснила насильницьку передачу дитини з однієї з таких груп до іншої, – вчинила злочин 9-го ступеня [166].

Статтею 11.1.2 проєкту нового КК України передбачена кримінальна відповідальність для особи, яка прямо та публічно: 1) закликала інших осіб до вчинення злочину геноциду, 2) поширила чи використала матеріали з такими закликами або 3) вихваляла злочин геноциду [166].

У цілому запропоноване проєктом визначення геноциду повністю відповідає конвенційному. Також, на відміну від чинного КК України, проєкт нового Кримінального кодексу України включає стійкий розлад психіки до поняття «тяжка (серйозна) шкода здоров'ю», що повністю відповідає положенням Конвенції 1948 р.

Враховуючи результати розгляду питання щодо зарубіжного і національного досвіду правової регламентації кримінальної відповідальності за вчинення геноциду, пропонуємо **висновки до підрозділу**.

1. Законодавство більшості держав містить положення про кримінальну відповідальність за вчинення геноциду. Таке законодавство приймалося з метою виконання державами своїх міжнародних зобов'язань, передбачених ст. 5 Конвенції 1948 р., відповідно до якої на держави покладається обов'язок прийняти, відповідно до своїх Конституцій, необхідне законодавство задля забезпечення дії положень Конвенції 1948 р.

2. Хоча Конвенцію 1948 р. було прийнято наприкінці 1948 р., однак більшість держав ратифікували та імплементували її через значний проміжок часу. У зв'язку з цим можна стверджувати про неможливість реалізації норм Конвенції 1948 р. до моменту ухвалення державами, які ратифікували Конвенцію, відповідного внутрішнього законодавства.

3. Конвенцією 1948 р. передбачене чітке визначення злочину геноциду. Водночас багато держав регулюють суспільні відносини у сфері кримінальної відповідальності за геноцид по-своєму, зокрема застосовуючи іншу термінологію, розширюючи або звужуючи перелік дій, які входять до об'єктивної сторони кримінального правопорушення та перелік груп, яким надається захист. Серед науковців існує думка, що держава, яка ратифікувала Конвенцію 1948 р., повинна привести своє законодавство в абсолютну відповідність до її положень. Однак із цим важко погодитися, оскільки національне законодавство може широко регулювати подібні суспільні відносини [179, с. 255]. Цю точку зору можна підтвердити, проаналізувавши законодавство Італії, Франції, Польщі тощо.

4. Імплементуючи конвенційні положення, деякі держави доповнили об'єктивну сторону геноциду не передбаченими Конвенцією 1948 р. діями, що водночас не є порушенням норм міжнародного права. Наприклад, в Італії передбачено кримінальну відповідальність за депортацію осіб, які належать до національної, етнічної, расової чи релігійної групи, з метою повного чи

часткового знищення такої групи, а також за примушування осіб використовувати розпізнавальні знаки, що вказують на їхню приналежність до групи, із наміром підготування повного чи часткового знищення такої групи. У свою чергу в Україні до 2024 р. було передбачено відповідальність за впровадження заходів, спрямованих не тільки на запобігання дітонародженню, але й на його скорочення.

5. Деякими державами розширений перелік груп, щодо яких може бути вчинено геноцид. Наприклад, законодавством Франції допускається, що геноцид може бути вчинено не тільки щодо національної, етнічної, расової чи релігійної групи, але й щодо групи, визначеної за будь-якими іншими довільними критеріями. Також у КК Польщі перелік людських груп доповнено політичною групою і групою з певним світоглядом, надаючи можливість широкого тлумачення.

6. Деякі держави, імплементуючи положення Конвенції 1948 р., звужили конвенційне визначення, що фактично обмежує можливість кваліфікації певних дій як геноциду. Наприклад, в Італії примусове переміщення дітей віком від 14 до 18 років з однієї групи в іншу не буде вважатися геноцидом. Також за законодавством США не вважатиметься геноцидом, наприклад, вбивство одного члена групи з метою її повного чи часткового знищення, адже передбачено, що частка групи, відносно якої вчиняється геноцид, має бути суттєвою.

7. В Україні кримінальну відповідальність за геноцид було запроваджено у 2001 р. з прийняттям нового КК. Станом на сьогодні така відповідальність передбачена ст. 442 КК України. У 2024 р. до цієї статті було внесено зміни, завдяки чому українська модель регламентації кримінальної відповідальності за геноцид майже повністю відповідає конвенційній, та при цьому має свої недоліки.

Висновки до розділу 1

Наведене в цьому розділі дослідження кримінальної відповідальності за геноцид в історичному аспекті, а також зарубіжного і національного досвіду правової регламентації кримінальної відповідальності за геноцид дозволяє сформулювати певні висновки:

1. Встановлено, що підґрунтя для запровадження поняття «геноцид» у кримінальному праві почало формуватися під час Міжнародних конференцій з уніфікації кримінального права в період з 1927 по 1933 рр. На вказаних конференціях уперше було застосовано поняття «тероризм» для позначення діяння, яке здатне спричинити суспільну небезпеку, та сформовано висновки про те, що існують діяння, які становлять не тільки суспільну, а транснаціональну небезпеку.

2. З'ясовано, що засновником поняття «геноцид» та основним ідейним натхненником криміналізації цього явища був науковець Рафаель Лемкін. На підставі аналізу звірських дій німецької армії та окупаційної влади під час Другої світової війни, науковцем були розвинуті та вдосконалені ідеї про знищення людських груп та виведено нове поняття.

3. Досліджено, що перше наукове визначення геноциду мало широкий характер і охоплювало низку його видів, зокрема: політичний, соціальний, культурний, економічний, біологічний, фізичний, релігійний та моральний.

4. Зазначено, що Статут МВТ у Нюрнберзі від 1945 р. був першим актом міжнародного характеру, яким закріплювалося, що переслідування цивільного населення за політичними, расовими чи релігійними мотивами є злочином проти людяності. Проте таке діяння визнавалося злочином лише в тому разі, якщо його було вчинено під час війни або у зв'язку з нею. У свою чергу Статут МВТ у Токіо від 1946 р. містив аналогічні положення.

5. Виявлено, що наприкінці 1946 р. розпочалася робота над створенням Конвенції 1948 р. Зокрема, 2 листопада 1946 р. делегаціями Куби, Індії та Панами був направлений лист до Генеральної Асамблеї ООН, у якому

містився проєкт резолюції щодо вивчення проблеми вчинення дій, що визначаються як геноцид. Зазначений проєкт резолюції став першим документом міжнародного значення, яким пропонувалося визнати геноцид міжнародним злочином. За результатами його розгляду було розроблено та прийнято резолюцію Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р., яка стала міжнародно-правовим документом, у якому закріплено ключові ідеї щодо геноциду, використані під час розроблення Конвенції 1948 р.

6. Встановлено, що існувало декілька проєктів Конвенції 1948 р. Зокрема, перший проєкт був підготовлений Генеральним секретарем ООН 26 червня 1947 р. У ньому містилося широке визначення геноциду, що охоплювало фізичний, біологічний та культурний геноцид.

7. Описано, що основну роботу з підготовки тексту проєкту Конвенції 1948 р. виконував Спеціальний комітет із питань геноциду, тоді як доопрацювання тексту проєкту Конвенції 1948 р. здійснювалося Шостим комітетом Генеральної Асамблеї ООН. У ході роботи зазначених органів було ухвалено рішення про виключення політичних груп із переліку захищених груп, а також про виключення положень щодо культурного геноциду й мотивів вчинення злочину. При цьому ідеї делегації Швеції про доповнення переліку захищених груп етнічною групою – було підтримано, а ідеї США про доповнення такого переліку захищених груп економічною групою – було відхилено.

8. Обґрунтовано, що під час розроблення Конвенції 1948 р. делегації різних країн намагалися знайти компромісне рішення, яке зможе прийняти більшість. У ході дискусій щодо визначення геноциду багато положень проєкту Конвенції 1948 р. було піддано критиці. Зокрема, найбільшій критиці зазнали положення проєкту Конвенції 1948 р., які стосувалися культурного геноциду. Відтак у процесі розроблення Конвенції 1948 р. відбувся поступовий перехід від широкого підходу у визначенні геноциду до вузького, юридично прийняттого для більшості держав.

9. Визначено, що прийняття Конвенції 1948 р. не забезпечило досягнення мети у вигляді запобігання вчиненню геноциду. Зважаючи на факти серйозних порушень міжнародного гуманітарного права і в тому числі Конвенції 1948 р., Радою Безпеки ООН був створений МКТ по Югославії та по Руанді. При цьому період діяльності зазначених трибуналів свої особливості, пов'язані з тлумаченням і застосуванням норм Конвенції 1948 р. Зокрема, було створено прецеденти в міжнародному праві щодо притягнення до відповідальності за знищення культурних цінностей, притягнення до відповідальності представників засобів масової інформації за пропаганду насилля та підбурювання до вчинення актів геноциду, а також застосовано широке тлумачення поняття «геноцид» шляхом розширення переліку захищених груп.

10. З'ясовано, що головною цінністю Римського статуту МКС є створення постійно діючого органу, юрисдикція якого обмежується злочином геноциду, злочинами проти людяності, воєнними злочинами, а також злочинами агресії. Саме діяльність МКС та його рішення в майбутньому будуть відігравати вирішальну роль у еволюції правової регламентації кримінальної відповідальності за вчинення геноциду.

11. Запропоновано таку періодизацію становлення кримінальної відповідальності за вчинення геноциду з урахуванням того, що суспільні відносини у відповідній сфері зароджувалися й формувалися на науковому та нормативно-правовому рівнях і зараз перебувають на етапі свого розвитку:

- період генези наукових положень про злочин геноциду (1927–1939 рр.);
- період розвитку наукових положень про злочин геноциду (1939–1945 рр.);
- період формування правових підстав для криміналізації геноциду (1945–1946 рр.);
- період розроблення та прийняття Конвенції 1948 р. (1946–1948 рр.);

- період сталості в розвитку кримінальної відповідальності за вчинення злочину геноциду (1948–1993 рр.);
- період застосування норм Конвенції 1948 р. та пошуку шляхів ефективізації кримінальної відповідальності за геноцид (1993 р. – сьогодні).

12. Акцентовано на наявності істотних відмінностей між доктринальним і конвенційним визначеннями геноциду. Зокрема, доктринальне визначення є ширшим і охоплює більше сфер суспільних відносин і цільових груп, на які здійснюється посягання, у той час як друге, конвенційне, – є вузьким і компромісним варіантом.

13. Запропоновано класифікацію геноциду за сферою суспільних відносин, за цільовою групою щодо якої вчиняється геноцид, залежно від перебування території у стані війни або збройного конфлікту, за намірами та мотивами вчинення геноциду.

14. Встановлено, що криміналізація геноциду на національному рівні держав пов'язана з ратифікацією та імплементацією Конвенції 1948 р. При цьому регламентація кримінальної відповідальності за геноцид здійснюється державами по-різному, незважаючи на те, що Конвенцією 1948 р. передбачене визначення цього злочину. Кримінальним законодавством деяких держав закріплено більш широке визначення геноциду (Франція, Польща, Італія). Водночас є країни, законодавство яких у сфері кримінальної відповідальності за геноцид повністю відповідає конвенційному (Німеччина, Норвегія, Велика Британія, Бразилія, Канада), містить більш вузьке визначення геноциду (частково Італія, США) або взагалі відсутнє (Китай).

15. Зазначено, що в чинному КК України кримінальна відповідальність за геноцид передбачена ст. 442. 24 жовтня 2024 р. було внесено зміни до ст. 442 КК України з метою її приведення у відповідність до положень Римського статуту МКС. Визначення геноциду за чинним КК України майже повністю відповідає конвенційному й такому, що міститься в Римському статуті МКС.

Отримані знання про історію становлення, а також міжнародний та зарубіжний досвід правової регламентації кримінальної відповідальності за геноцид стали науковим підґрунтями для подальшого здобуття та поглиблення знань про предмет дослідження.

РОЗДІЛ 2

ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ГЕНОЦИДУ

2.1. Об'єкт геноциду

Історія людства демонструє, що геноцид є негативним соціальним явищем та одним із найбільш тяжких злочинів проти людяності, який спричинив величезні непоправні втрати. З метою протидії проявам геноциду, у 1948 р. було прийнято Конвенцію 1948 р., у якій міститься загальновизнане визначення геноциду і перелік кримінально караних діянь.

Водночас самого лише прийняття Конвенції 1948 р. недостатньо для забезпечення ефективної боротьби з геноцидом. Необхідно, щоб кожна держава на внутрішньому рівні запровадила правові та інституційні механізми протидії цьому негативному соціальному явищу. При цьому найдієвішим інструментом такої протидії є встановлення кримінальної відповідальності за вчинення геноциду.

В Україні, як і в більшості інших держав світу, кримінальна відповідальність можлива лише за випадку її передбачення кримінальним законом. Такий підхід знаходить віддзеркалення в положеннях ст. 15 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ратифікованого Україною в 1973 р. У ній встановлено, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якоїсь дії чи упушення, що, згідно з чинним на момент його вчинення внутрішньодержавним законодавством або міжнародним правом, не були кримінальним злочином [106]. Аналогічний підхід закріплений у ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до якої, нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом [74].

Крім того, п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України закріплюється, що діяння, які є злочинами, визначаються виключно законами України [76]. При цьому

ч. 2 ст. 1 КК України передбачено, що КК України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили [92].

На це звертає увагу й Ю. А. Пономаренко, надаючи визначення кримінальній відповідальності як передбаченим саме кримінальним законом обмеженням у реалізації прав і свобод людини, що застосовуються у примусовому порядку за рішенням суду до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, з метою її кари [125, с. 162].

Єдиною підставою для кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого чинним КК України [92]. Водночас одним з елементів складу кримінального правопорушення є його об'єкт.

Правильність визначення об'єкта кримінального правопорушення має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки саме об'єкт дає змогу визначити соціальну сутність кримінального правопорушення, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань [85, с. 70]. Враховуючи вказане, вважаємо, що об'єкт геноциду потребує додаткового теоретичного аналізу.

Дослідження об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України, здійснювали такі науковці, як О. О. Авдєєв, І. І. Строкова, О. В. Кришевич, І. О. Рощина, О. С. Сотула, О. Ю. Зайченко та ін. Водночас станом на сьогодні це питання залишається предметом дискусій і потребує подальшого дослідження. При цьому сучасне наукове дослідження об'єкта геноциду неможливе без системного аналізу наукових надбань вчених про об'єкт кримінального правопорушення.

Заведено вважати, що об'єктом кримінального правопорушення є те, на що посягає правопорушення і чому воно завдає шкоди (для кримінальних правопорушень із матеріальним складом) або створює загрозу її заподіяння (у випадку формального й усіченого складів) [84, с. 83].

Основні теорії та концепції об'єктом кримінального правопорушення визнають: суспільні відносини (В. Я. Тацій, Л. М. Демидова, В. І. Борисов, А. Н. Готін, М. Й. Коржанський, Ю. О. Кучер, А. Н. Миколенко, М. О. Мягков, А. А. Пінаєв, А. В. Савченко, І. І. Чугунников); соціальні цінності (П. С. Матишевський, Т. І. Присяжнюк, Є. В. Фесенко); соціальні блага (С. Б. Гавриш, А. Ф. Зелінський та В. М. Куц); блага, інтереси і права (В. Т. Дзюба); правоохоронювані інтереси та блага особистості, суспільства або держави (О. Ф. Бантищев); правовідносини (С. Я. Лихова); блага та суспільні відносини (А. М. Ришелюк); сфери життєдіяльності людей (В. П. Ємельянов); соціальну оболонку суспільних відносин (В. М. Трубніков) [72, с. 197].

Найпоширенішою в теорії кримінального права є позиція вчених, які вважають, що об'єктом кримінального правопорушення є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини [189, с. 234].

Як зазначав В. Я. Тацій, такими суспільними відносинами є певні зв'язки між людьми (суб'єктами відносин), що складаються в процесі їхньої спільної матеріальної та духовної діяльності на основі певного способу виробництва та специфіки, що виявляється на кожному щаблі природно-історичного розвитку суспільства [116, с. 575].

Для належного розуміння суті суспільних відносин як об'єкта кримінального правопорушення важливо правильно окреслити їхню структуру. Так, у філософській і правовій науці поширена думка, відповідно до якої структурними елементами суспільних відносин є: 1) суб'єкти (носії відносин); 2) предмет, із приводу якого існують відносини; 3) соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як зміст відносин [85, с. 71].

Суб'єктами суспільних відносин зазвичай вважають державу в особі її уповноважених органів і особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Правильне визначення суб'єктного складу не тільки сприяє визначенню кола тих відносин, які охоплюються конкретною кримінально-правовою нормою, але й дозволяють з'ясувати їхній зміст, оскільки в соціальних функціях

особливо відображається як зміст, так і характер соціальних зв'язків у відносинах [12, с. 9].

Предметом охоронюваних законом України про кримінальну відповідальність суспільних відносин є все те, з приводу чого існують ці суспільні відносини: матеріальні або нематеріальні блага (цінності), а також у певних випадках і людина. До матеріальних цінностей можна відносити об'єкти природи, речі, предмети, гроші, документи тощо. Прикладом нематеріальних благ є державна влада, виборче право, недоторканність приватного життя, громадський порядок тощо. Також предметом деяких охоронюваних суспільних відносин може бути і людина (наприклад ст. 115 КК України) [39, с. 204].

Змістом суспільних відносин є взаємодія і взаємозв'язок їхніх суб'єктів, тобто учасників, які виявляються як в активній людській діяльності, так і в бездіяльності, яка заборонена або вимагається суспільством [86, с. 111].

З огляду на вказане вище можна дійти висновку про те, що об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини, які полягають у взаємодії їхніх суб'єктів, а саме уповноважених органів державної влади й особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, з приводу матеріальних та нематеріальних благ і цінностей.

Погоджуємося з О. О. Дудоровим, який, підкреслюючи, що суспільні відносини як об'єкт кримінального правопорушення є домінантною концепцією, зазначає, що поняття «об'єкт злочину» є складним і багатограним, у зв'язку з чим відсутня можливість створення універсальної концепції, придатної для точного визначення об'єкта будь-якого кримінального правопорушення. Саме тому вчений наголошує, що слушною є думка, згідно з якою раціональне зерно можна відшукати в кожній із концепцій, що існують, і жодну з них не варто визнавати однозначно неприйнятною, а тим паче, помилковою [53, с. 149].

У цьому контексті звернімо увагу на визначення об'єкта кримінального правопорушення, що міститься у проєкті нового КК України, розробниками

якого є члени Робочої групи з питань розвитку кримінального права, а саме такі науковці, як Ю. В. Баулін, М. І. Хавронюк, П. П. Андрушко, В. М. Бурдін, О. П. Горох, Н. О. Гуторова, В. О. Навроцький, Ю. А. Пономаренко, Є. Л. Стрельцов [121].

Частиною 1 ст. 2.2.1 проєкту нового КК України встановлюється, що об'єктом кримінального правопорушення є передбачена цим Кодексом соціальна цінність, якій спричинюється шкода, зазначена у статтях 2.5.2–2.5.7 цього Кодексу. У ч. 2 ст. 2.2.1 проєкту нового КК України також зазначається, що у випадках, передбачених цим Кодексом, ознакою об'єкта є також потерпіла особа або предмет кримінального правопорушення [166].

Отже, у проєкті нового КК України закріплено концепцію об'єкта кримінального правопорушення, відповідно до якої ним визнаються не суспільні відносини, а соціальна цінність.

Так, Є. В. Фесенко вважає, що соціальні цінності мають бути покладені в основу поняття об'єкта кримінального правопорушення. Вчений вказує, що цінним є все те, що має для людей позитивне значення, у зв'язку з чим найважливіші індивідуальні та соціальні цінності мають бути взяті під захист кримінального закону. Крім того, він вважає, що застосування вказаної концепції дає можливість диференціації об'єктів правової охорони, їх порівняння для визначення відповідних пріоритетів [180, с. 225].

С. С. Колос вказує, що поняття «об'єкт злочину» можна трактувати як охоронювані кримінальним законом соціальні цінності (саме соціальні цінності, а не будь-які цінності (враховуючи концептуальні положення аксіології), проти яких спрямовано злочинне діяння і яким воно може заподіяти або заподіює шкоду [72, с. 198].

З концепцією «об'єкт – соціальна цінність» погоджується і Б. Б. Шандра, вказуючи, що такими соціальними цінностями є права та свободи людини (здоров'я, життя, свобода, гідність, конституційні права, статева недоторканість і статева свобода та ін.), а також найважливіші державні та суспільні інтереси (економічні інтереси та безпека держави і суспільства,

власність, порядок управління, здоров'я й моральність суспільства, інтереси державної служби і правосуддя та ін.) [187, с. 239].

Крім того, О. В. Кириченко, розмежовуючи об'єкт кримінального правопорушення від об'єкта кримінально-правової охорони, стверджує, що об'єкт кримінально-правової охорони – це цінність, поставлена під охорону кримінального закону, на яку ще не здійснено злочинного посягання, а об'єкт кримінального правопорушення – це та ж сама цінність, яка вже зазнала злочинного впливу, на котру вже здійснено суспільно небезпечне посягання [67, с. 186].

Критикуючи концепцію «об'єкт – соціальні цінності», І. І. Чугуніков вказує, що цінності стають соціально значущими тільки тоді, коли входять до структури суспільних відносин, а люди стають їх суб'єктами, коли між людьми виникають конкретні зв'язки щодо таких цінностей. Тому кримінально-правовій охороні підлягають не самі цінності, а цінності як елемент суспільних відносин [186, с. 91].

Також, на думку К. П. Задої та І. І. Давидовича, соціальні (суспільні) цінності можуть бути інтерпретовані як особливого роду суб'єкт-об'єктні відносини в межах суспільних відносин, які полягають у ставленні учасників суспільних відносин до інших компонентів суспільних відносин. Тобто існування суспільних відносин є передумовою існування соціальних (суспільних) цінностей [45, с. 114].

Л. М. Демидова, досліджуючи об'єкт кримінального правопорушення, також вказує, що суспільними відносинами є об'єктивно-суб'єктивний стан спільності (загальної організації) людського життя з визначеними соціально-економічними, моральними, духовними цінностями, які необхідні для прогресивного розвитку конкретної людини, соціальних груп, суспільства й держави [48, с. 206].

На наш погляд соціальні цінності дійсно не можуть існувати поза межами суспільних відносин. Відтак станом на сьогодні підхід, за якого об'єктом кримінального правопорушення визнаються суспільні відносини,

вважаємо найбільш обґрунтованим і прийнятним, у зв'язку з чим застосовуємо його в цьому дослідженні.

При цьому суспільні відносини, на які посягають кримінальні правопорушення і які є їх об'єктами, дуже різні. Різноманітність суспільних відносин зумовлює й класифікацію об'єктів кримінального правопорушення. У науці кримінального права найпоширенішою є триступенева класифікація об'єктів «по вертикалі» (загальний, родовий та безпосередній). Така класифікація є дуже логічною, оскільки ґрунтується на співвідношенні філософських категорій «загального», «особливого» та «окремого» [87, с. 104].

Досліджуючи систему об'єктів кримінального правопорушення та їхню класифікацію, П. А. Воробей та О. В. Драган зазначають, що загальним об'єктом кримінального правопорушення є вся сукупність суспільних відносин, яку поставлено під охорону закону про кримінальну відповідальність, тобто це система об'єктів кримінально-правової охорони [33, с. 779].

На думку В. Ю. Нікіфорова, загальним об'єктом визнається сукупність благ (інтересів), які охороняються кримінальним законом від злочинних посягань [112, с. 187]. Вчений вважає, що перелік цих благ міститься у ст. 1 КК України, відповідно до якої КК України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням [92]. Тобто такими благами є права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок, громадська безпека, довкілля, мир і безпека людства тощо.

Загальний об'єкт об'єднує вичерпне коло суспільних відносин, узятих під охорону закону про кримінальну відповідальність. Якщо ж ті чи інші відносини не взято під охорону (наприклад дружні стосунки, товариство), то завдання їм шкоди не є кримінальним правопорушенням [83, с. 35].

Враховуючи вказане, загальний об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України, не потребує детального дослідження, оскільки він є ідентичним для всіх кримінальних правопорушень, відповідальність за вчинення яких встановлена кримінальним законом.

О. Д. Колодін вважає, що **родовим об'єктом** кримінального правопорушення є об'єкт, що об'єднує групу однорідних кримінально протиправних діянь та виступає критерієм для систематизації кримінальних правопорушень у системі Особливої частини кримінального права [71, с. 182].

Поняття родового об'єкта порівняно з загальним об'єктом є більш конкретним, віддзеркалюючи найбільш типові особливості тих чи інших суспільних відносин, а значення родового об'єкта насамперед полягає в тому, що він дозволяє провести класифікацію всіх кримінально-правових норм, а відповідно і злочинів, що їх порушують. Таку його ознаку і покладено в основу побудови Особливої частини КК України [162, с. 82].

Як зазначає Ю. А. Пономаренко, сукупність родових об'єктів складає загальний об'єкт. Родовими об'єктами є, наприклад, суспільні відносини щодо охорони життя і здоров'я людини, суспільні відносини власності, суспільні відносин у сфері господарської діяльності тощо [165, с. 209].

При цьому В. Я. Тацій, Л. М. Демидова, Н. В. Шульженко, О. С. Попович та А. І. Максименко підкреслюють, що в основу побудови Особливої частини КК України, зокрема в його чинній редакції, покладено єдиноправильний «принцип родового об'єкта». Науковці вказують, що сутність злочину (кримінального проступку і злочину) як суспільно небезпечного діяння полягає в посяганні на охоронювані кримінальним законом суспільні відносини. Тому систематизацією норм за родовим об'єктом охорони є їх систематизація за ознакою, що визначає сутність кримінального правопорушення (кримінального проступку і злочину) [1, с. 330].

Враховуючи зазначене вище, для визначення родового об'єкта геноциду потрібно звертатися до розділу XX Особливої частини КК України. Назва розділу XX звучить так: «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки

людства та міжнародного правопорядку» [92]. Таким чином, з аналізу зазначеного можна дійти висновку, що родовим об'єктом геноциду є суспільні відносини у сфері забезпечення миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Також родовий об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України, досліджувався І. І. Строковою. Вчена вважає, що родовим об'єктом геноциду є міжнародний правопорядок. При цьому, на її думку, «міжнародний правопорядок» є широким поняттям, яке співвідноситься з «миром і безпекою людства» як ціле і частина [161, с. 75-81]. Аналогічно вважають й О. В. Кришевич та І. О. Роцина [95, с. 103].

У свою чергу М. Г. Тома, досліджуючи поняття та ознаки злочинів проти людяності, вказує, що геноцид є видом злочинів проти людяності [168, с. 341]. Бачимо, що науковець використав поняття «людяність» замість звичного словосполучення «безпека людства».

М. І. Хавронюк вказує, що безпека людства є видовим об'єктом геноциду, а мир, безпека людства та міжнародний правопорядок, відповідно, родовим об'єктом [53, с. 881]. Загалом так само визначають родовий об'єкт геноциду й А. В. Савченко та Ю. Л. Шуляк, які вказують, що такий об'єкт передбачає три окремі об'єкти: мир, безпеку людства і міжнародний правопорядок [149, с. 299].

Таким чином, існує кілька основних підходів до визначення родового об'єкта геноциду, а саме: 1) мир, безпека людства та міжнародний правопорядок; 2) міжнародний правопорядок.

Апелюючи у своїх висновках до «безпеки людства», представники першого підходу вважають, що використання цього словосполучення пов'язано, зокрема, зі встановленням кримінальної відповідальності за геноцид у відповідному розділі КК України. Водночас такі висновки можуть піддаватися критиці. Так, вважаємо, що більш коректним є застосування поняття «людяність», а не «безпека людства».

Задля подолання наявної термінологічної невизначеності слід звернутися до витоків формування понять «людяність» і «людство», які й досі неоднаково вживаються для позначення тотожних явищ. З цією метою зауважимо, що розділ XX КК України є результатом імплементації норм міжнародного права в національне законодавство, а тому пошук істини має починатися з аналізу міжнародно-правових джерел.

Поняття «злочини проти людяності» («crimes against humanity») було вперше вжито в Статутах МВТ у Нюрнберзі й Токіо. Зокрема, Статутами було встановлено, що юрисдикція трибуналів розповсюджується на злочини проти людяності, якими є вбивства, винищення, поневолення, депортація та інші нелюдські дії, вчинені проти будь-якого цивільного населення до або під час війни, або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами під час виконання або у зв'язку з будь-яким злочином, що підпадає під юрисдикцію МВТ, незалежно від того, чи є це порушенням внутрішнього законодавства країни, де злочин було вчинено. Поряд із злочинами проти людяності, юрисдикція трибуналів розповсюджувалася також на злочини проти миру і воєнні злочини [196, с. 3].

Як було зазначено в розділі 1 дисертації, наступний етап у становленні кримінальної відповідальності за геноцид пов'язується з процесом розроблення та прийняття Конвенції 1948 р.

Під час розроблення Конвенції 1948 р. делегаціями різних країн неодноразово порушувалося питання термінології, яку потрібно застосовувати. Зокрема, делегацією Франції у коментарях до проєкту Конвенції 1948 р. зазначалося, що «...уряд Франції висловлює жаль з приводу того, що питання геноциду не розглядалося відповідно до принципів, підтверджених у статуті та вироків Нюрнберзького трибуналу, як паралель до концепції злочину проти людяності («crimes against humanity»), у якій геноцид є лише одним з аспектів» [214, с. 1].

Надалі Спеціальний комітет із питань геноциду у своєму дослідженні щодо взаємозв'язку між Конвенцією 1948 р., Нюрнберзькими принципами та

підготовкою проекту кодексу злочинів проти миру і безпеки зазначав, що Резолюцією 180(II) від 21 листопада 1947 р. Генеральна Асамблея ООН вирішила продовжити розроблення спеціальної конвенції про геноцид, чим відкинула ідею вважати геноцид просто одним із злочинів проти людяності («crimes against humanity»), згаданих у Статуті МВТ [198, с. 3].

У цьому ж документі Спеціальним комітетом із питань геноциду було зазначено, що, не вдаючись до загального питання про злочини проти людяності («crimes against humanity»), Генеральна Асамблея ООН мала бажання організувати запобігання окремій категорії злочинів та її покарання, а саме злочинів, які називають геноцидом. Особливу увагу саме геноциду було приділено через його особливу тяжкість [198, с. 6].

Крім того, до певного часу у преамбулі проекту Конвенції 1948 р. містилося формулювання, згідно з яким геноцид визнавався тяжким злочином проти людства («crime against mankind»). Вказане формулювання згодом було замінено на інше, відповідно до якого геноцид є злочином за міжнародним правом [197, с. 2–3].

Також деякі делегації були проти вживання формули «геноцид – злочин проти людяності» («crime against humanity»), оскільки вважали, що визначення злочинів проти людяності вже містилося у Статуті МВТ. Проте, на думку делегацій, геноцид є окремим злочином, у зв'язку з чим формула «геноцид – злочин проти людства» («crime against mankind») є більш прийнятною [235, с. 7].

Незважаючи на значну кількість дискусій під час розроблення Конвенції 1948 р. щодо того, чи слід визначати геноцид злочином проти людяності або злочином проти людства, її остаточний текст не містить посилань ні на перше, ні на друге. Натомість у Конвенції 1948 р. використано формулювання «геноцид є злочином за міжнародним правом».

Отже, аналіз процесу розроблення Конвенції 1948 р. дає підстави стверджувати, що сепарація геноциду від злочинів проти людяності пов'язана не стільки з тим, що геноцид є окремим злочином, скільки з необхідністю

визнання геноциду злочином у першочерговому та найшвидшому порядку, оскільки саме геноцид розглядався міжнародною спільнотою як один із найбільш тяжких злочинів за міжнародним правом.

Наступними міжнародними нормативно-правовими актами, у яких вживається конструкція «злочини проти людяності», є Конвенція про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 р. [207] та Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності і воєнних злочинів 1974 р. [216].

Статтею 1 Конвенції про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 р. передбачено, що строки давності не застосовуються до злочинів проти людяності, які визначено у Статуті МВТ у Нюрнберзі, а також до таких злочинів, як виселення шляхом збройного нападу або окупації, апартеїд та злочин геноциду, як він визначений у Конвенції 1948 р., незалежно від дати їх вчинення і того, чи скоєні вони у воєнний чи мирний час [207].

Таким чином, Конвенцією про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 р. чітко розмежовуються злочини проти людяності та злочин геноциду.

При цьому Європейською конвенцією про незастосування строків давності до злочинів проти людяності і воєнних злочинів 1974 р. вже було включено геноцид до злочинів проти людяності. Як бачимо, ст. 1 Європейської конвенції проголошується, що кожна держава зобов'язується вжити будь-яких необхідних заходів для забезпечення того, щоб строк давності не поширювався на переслідування злочинів проти людяності, визначених Конвенцією про запобігання злочину геноциду і покарання за нього та інших злочинів проти людяності, про які зазначено в цій Європейській конвенції [216].

Ю. В. Орлов, аналізуючи різницю в понятійному апараті двох вказаних вище конвенцій вказує, що у вітчизняному правничому дискурсі одночасно присутні дві, фактично синонімічні, категорії. Перша – злочини проти людства, яка зафіксована в Конвенції ООН про незастосування строку давності до

воєнних злочинів і злочинів проти людства та фрагментарно, у зв'язці з безпекою, – у назві розділу XX Особливої частини КК «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Друга – власне злочини проти людяності, яка міститься в назві та за текстом Європейської конвенції про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів. Вказуючи на наявність різниці, вчений все ж таки надає перевагу категорії «злочини проти людяності» [115, с. 80].

Однак не можемо погодитися з висновками автора щодо того, що в Конвенції про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 р. застосовується поняття «злочини проти людства», а в Європейській конвенції – «злочини проти людяності».

Вважаємо, що в обидвох конвенціях застосовується поняття «злочини проти людяності», водночас національними органами була допущена помилка при перекладі Конвенції про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 р., чим започатковано неправильне використання термінології на внутрішньому рівні. Зокрема, у той час як у офіційному перекладі Конвенції вживається слово «людство» [75], у Конвенції мовою оригіналу вживається слово «humanity», тобто «людяність» [207].

Отже, єдина різниця між Конвенцією про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 р. та Європейською конвенцією про незастосування строків давності до злочинів проти людяності і воєнних злочинів 1974 р. полягає в тому, що згідно з першим нормативно-правовим актом геноцид не є злочином проти людяності, тоді як за другим геноцид визнається таким злочином.

Наступними документами міжнародного характеру, у яких згадуються геноцид та злочини проти людяності, є Статути МКТ по Югославії [256] та по Руанді [160]. Зазначимо, що в обидвох Статутах вживається конструкція «злочини проти людяності», а також передбачається, що геноцид є окремим кримінальним правопорушенням, а не частиною системи злочинів проти людяності.

Надалі, у Римському статуті МКС також вживається конструкція «злочини проти людяності», а геноцид є окремим кримінальним правопорушенням [143].

Таким чином, у переважній більшості документів міжнародно-правового характеру використовується конструкція «злочини проти людяності». У частині з них геноцид розглядається як один із таких злочинів, тоді як в інших – як окреме кримінальне правопорушення. Проте основна причина виокремлення геноциду в самостійний склад кримінального правопорушення пов'язана не з тим, що він посягає на інші суспільні відносини, а з особливостями розвитку міжнародного кримінального права у ХХ ст., відповідно до яких геноцид було визнано одним із найбільш тяжких злочинів, криміналізація якого є пріоритетним завданням міжнародної спільноти.

Враховуючи викладене, вважаємо за доцільне використовувати конструкцію «кримінальні правопорушення проти «людяності», а не «безпеки людства». Такий підхід забезпечить узгодженість норм кримінального закону з положеннями міжнародного права.

Незважаючи на те, що обидва наявні підходи до визначення родового об'єкта геноциду користуються підтримкою, зазначимо наступне. Перший підхід, згідно з яким родовим об'єктом геноциду визнаються суспільні відносини у сфері забезпечення миру, людяності й міжнародного правопорядку, відповідає суті розуміння геноциду, яке можна простежити на основі положень Статутів МВТ у Нюрнберзі та Токіо, а також виходячи з дійсних причин виділення геноциду як окремого кримінального правопорушення під час розроблення Конвенції 1948 р. Такий підхід забезпечує розуміння геноциду не просто як кримінального правопорушення за міжнародним правом, але й як правопорушення, яке посягає на більш високі категорії, пов'язані з існуванням людської цивілізації.

О. Андрющенко, досліджуючи категорію «людяність» у контексті екзистенційних загроз сучасності, слушно зауважує, що міжнародна повоєнна судова практика кваліфікувала злочинами проти людяності дії, які «вчинені за

межами будь-яких військових потреб і під час яких виказувалася навмисна нелюдська мета». Науковцем серед іншого виділені такі підходи до розуміння людяності: 1) це поняття, без якого неможливе суспільне буття, основні характеристики людяності є буттєвою основою суспільної моралі та особистісної моральності; 2) людяність як цілісна характеристика особистості та спільнот у їхніх суспільних практиках; 3) людяність як характеристика взаємин у спільноті, яка є соціально-психологічним чинником, що формується в атмосфері спілкування в спільноті на засадах доброзичливості, самоповаги особистості та поваги її членів до гідності інших; 4) людяність як належний рівень суспільних взаємин у демократичній спільноті [4, с. 11–15].

Є. І. Мулярчук підкреслює, що актуальність теми людяності виявляється з розумінням гостроти загроз, що постають перед суспільством. Глибока криза другої світової війни призвела до того, що людяність увійшла до мови міжнародного права у вигляді терміна «*crimes against humanity*», тобто «злочини проти людяності». Для кваліфікації таких злочинів було залучено концепт прав людини, загальних параметрів співжиття, поза якими не може йтися про збереження та розвиток суспільства [110, с. 30].

Отже, включення в характеристику родового об'єкта геноциду вказівки на людяність поряд із міжнародним правопорядком забезпечує визнання того, що геноцид посягає на суспільні відносини, які гарантують основи людського співіснування. На нашу думку, ці відносини мають зміст, відмінний від змісту суспільних відносин, які забезпечують міжнародний правопорядок. Тому підхід, за яким родовим об'єктом геноциду є суспільні відносини у сфері забезпечення миру, людяності та міжнародного правопорядку, є більш обґрунтованим.

Натомість другий підхід, згідно з яким родовим об'єктом геноциду визнаються суспільні відносини у сфері забезпечення міжнародного правопорядку, лише відтворює логіку правових підстав для криміналізації геноциду на національному рівні (шляхом імплементації норм міжнародного права) та спирається на висновок, що забезпечення миру і людяності є

складовою міжнародного правопорядку. Як уже зазначалося, відносини, які гарантують основи людського співіснування, мають інший зміст, а тому, на наш погляд, категорію людяності доцільно виділяти окремо поряд із міжнародним правопорядком.

Найбільш істотне значення як для правотворчої, так і для правозастосовної діяльності має **безпосередній об'єкт** кримінального правопорушення. Під ним слід розуміти ті конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певної статті Особливої частини КК України і яким заподіюється шкода [87, с. 106].

Проте не в кожному випадку конкретне кримінальне правопорушення завдає істотної шкоди лише одним суспільним відносинам, їх може бути більше. Тому в теорії кримінального права виділяють класифікацію безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення «по горизонталі». Її сутність полягає в тому, що на рівні безпосереднього об'єкта виділяють як основний, так і додатковий об'єкти [182, с. 48].

Основним безпосереднім об'єктом є ті суспільні відносини, які насамперед і головним чином поставлені під охорону законодавцем під час прийняття певної норми закону про кримінальну відповідальність. Основний безпосередній об'єкт відображає основний зміст того чи іншого злочину, його антисоціальну спрямованість [35, с. 77]. У той же час безпосередній додатковий об'єкт – це об'єкт кримінального правопорушення, якому в кожному разі посягання на основний безпосередній об'єкт злочину обов'язково спричиняється шкода і який через це перебуває під кримінально-правовою охороною паралельно з основним безпосереднім об'єктом [31, с. 23]. При цьому безпосередні додаткові об'єкти також поділяють на необхідний (обов'язковий) і факультативний (необов'язковий) [15, с. 60].

Сучасний стан дослідження об'єкта геноциду характеризується незначною кількістю наукових матеріалів, у яких вказаний предмет описується досить поверхнево, виходячи з буквального тлумачення ст. 442 КК України. Так, деякі науковці визначають основним безпосереднім об'єктом геноциду

безпеку існування національних, етнічних, расових та релігійних груп як складової безпеки людства, а додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом – життя, здоров'я, честь і гідність людини [89, с. 310]. В. М. Киричко, А. В. Савченко, Ю. Л. Шуляк також визначають безпосереднім об'єктом геноциду безпеку існування національних, етнічних, расових і релігійних груп [90, с. 576; 149, с. 302].

В. О. Гапчич виділяє такий же основний безпосередній об'єкт, а життя, здоров'я, волю, честь і гідність особи, права і свободи людини і громадянина визначає додатковим безпосереднім об'єктом [88, с. 608].

Також, В. В. Сухонос, Р. М. Білокінь та В. В. Сухонос (мол.) зазначають, що безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини, що регулюють безпечні умови існування національних, етнічних, расових і релігійних груп [163, с. 665].

Неможливо не погодитися з тим, що згідно з диспозицією чинної ч. 1 ст. 442 КК України основним безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини у сфері безпечного існування національних, етнічних, расових чи релігійних груп. Дійсно, особа, яка вчиняє геноцид, першочергово здійснює посягання на саму людську групу, переслідуючи мету її повного чи часткового знищення.

При цьому п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України передбачено, що геноцид може вчинятися шляхом позбавлення життя членів групи. Відтак першим додатковим безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини в сфері забезпечення життя людини.

Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України, геноцид може здійснюватися шляхом заподіяння членам групи серйозної шкоди. Примітка до ст. 442 КК України вказує, що такою шкодою визнаються тяжкі тілесні ушкодження, тілесні ушкодження середньої тяжкості, вчинення зґвалтування або інших форм сексуального насильства, заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання.

Тобто другим додатковим безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини у сфері забезпечення здоров'я людини, у випадку вчинення геноциду шляхом заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або тілесних ушкоджень середньої тяжкості.

Визначаючи додатковий безпосередній об'єкт геноциду в разі його вчинення у формі зґвалтування або інших формах сексуального насильства, потрібно аналізувати об'єкти суміжних складів кримінальних правопорушень, а саме передбачених статтями 152, 153 КК України.

Так, як зазначає О. О. Дудоров, основним безпосереднім об'єктом зґвалтування залежно від того, хто є потерпілим від цього злочину, слід визнавати статеву свободу чи статеву недоторканість особи, а додатковими об'єктами – зокрема, належний фізичний і психічний розвиток неповнолітніх, тілесну і психічну недоторканість, честь і гідність особи [51, с. 8].

Досліджуючи питання кримінальної відповідальності за сексуальне насильство, А. А. Запорожець відзначає, що безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 153 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують право кожної особи на сексуальну свободу, а також право на захист від будь-яких сексуальних дій щодо неї та невтручання інших осіб у її сексуальну недоторканість. Додатковим безпосереднім об'єктом сексуального насильства є суспільні відносини, що забезпечують охорону волі, честі та гідності особи або її здоров'я та життя. Виділяючи життя та здоров'я особи, як додатковий безпосередній об'єкт, вчена здійснює посилання на тяжкі наслідки, заподіяння яких є обов'язковою ознакою, передбаченою ч. 5 ст. 153 КК України [62, с. 90–92].

Аналіз складу кримінального правопорушення, передбаченого п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України, свідчить про те, що геноцид може вчинятися шляхом зґвалтування або інших форм сексуального насильства. При цьому диспозиція статті не містить посилань на наслідки, які можуть настати від вчинення дій у вигляді зґвалтування або інших форм сексуального насильства. Проте це не

означає, що такі наслідки не можуть бути спричинені взагалі. Їхня наявність або відсутність залежить від конкретних фактичних обставин.

Враховуючи вказане, третім додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини, що забезпечують право кожної особи на статеvu свободу і статеvu недоторканість, а також забезпечують охорону волі, честі та гідності особи. Разом із тим додатковим факультативним безпосереднім об'єктом геноциду, вчиненого у формі зґвалтування або інших формах сексуального насильства, є суспільні відносини, що забезпечують охорону життя та здоров'я особи.

Визначаючи додатковий безпосередній об'єкт геноциду в разі його вчинення у формі сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання, варто звернутися до аналізу об'єктивної сторони суміжного складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 127 КК України. Зокрема, ч. 1 ст. 127 КК України передбачена кримінальна відповідальність за катування, тобто будь-яке умисне діяння, спрямоване на заподіяння особі сильного фізичного болю чи морального страждання, вчинене з метою примусити її чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їхній волі, у тому числі отримати інформацію чи зізнання, або з метою покарати її чи іншу особу за дії, вчинені нею або іншою особою чи у вчиненні яких вона або інша особа підозрюється, або з метою залякування її або інших осіб [92].

Як вказує А. В. Савченко, основним безпосереднім об'єктом катування є суспільні відносини у сфері забезпечення здоров'я людини, а додатковими обов'язковими безпосередніми об'єктами – воля, честь і гідність особи [82, с. 130].

Однак якщо у складі катування можна виділяти такі додаткові факультативні безпосередні об'єкти, як сфера службової діяльності, авторитет органів державної влади [82, с. 130], то у складі геноциду такі ж додаткові об'єкти виділити неможливо. Так, підкреслюємо, що диспозиція кримінального правопорушення геноциду містить вказівку на його вчинення

не шляхом катування, а саме шляхом заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання.

Враховуючи викладене, зазначаємо, що додатковими обов'язковими безпосередніми об'єктами геноциду в разі його вчинення шляхом заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання є суспільні відносини у сфері забезпечення здоров'я, волі, честі й гідності людини.

Також п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України передбачено, що геноцид може вчинятися шляхом створення для національної, етнічної, расової чи релігійної групи життєвих умов, спрямованих на її повне чи часткове фізичне знищення [92]. Тобто вказана норма містить посилення на специфічні життєві умови, які в силу своїх негативних особливостей мають призвести до повного чи часткового фізичного знищення групи.

Очевидно, що виокремлення такої форми геноциду на конвенційному рівні пов'язано з усвідомленням результатів нелюдської політики німецької окупаційної влади під час Другої світової війни. Рафаель Лемкін ще в 1944 р., аналізуючи події Другої світової війни, зазначав, що геноцид може вчинятися шляхом штучного зниження рівня життя, позбавлення основних засобів для існування, конфіскації грошей громадян, конфіскації майна, упровадження дискримінаційних заходів у правилах харчування, позбавлення медичних засобів та соціальних послуг тощо [232, с. 83–89].

При цьому перший проєкт Конвенції 1948 р. включав до переліку дій, що становлять геноцид, зокрема, створення умов життя, які через відсутність житла, одягу, їжі, гігієни та медичної допомоги або через надмірну працю чи фізичні навантаження можуть призвести до виснаження чи смерті, а також позбавлення всіх засобів існування через конфіскацію майна, пограбування, обмеження в роботі, позбавлення житла та ресурсів, доступних іншим мешканцям відповідної території [212, с. 6].

Враховуючи це, вважаємо, що виділення з указаної вище диспозиції додаткового безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення

можливе крізь призму права людини на достатній рівень життя, яке є елементом соціально-економічних прав.

Так, найбільш вагомими міжнародно-правовими актами в сфері закріплення соціально-економічних прав є Загальна декларація прав людини [60] та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [107].

О. Г. Кушніренко на підставі аналізу вказаних нормативно-правових актів вказує, що право кожної людини на гідний рівень життя включає такі елементи:

1) право на здійснення прав, необхідних для підтримки гідності та для вільного розвитку особистості в економічній, соціальній і культурній галузях (тобто здійснення усього комплексу соціально-економічних і культурних прав);

2) право на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я й добробуту людини та її сім'ї, включаючи: а) право на достатнє харчування; б) право на достатній одяг; в) право на достатнє житло; г) право на медичний догляд; д) право на необхідне соціальне обслуговування; е) право на соціальне забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, настання старості чи іншої випадкової втрати засобів для існування з незалежних від неї обставин;

3) право на безперервне покращення умов життя;

4) право кожної людини на свободу від голоду [98, с. 47].

При цьому М. М. Коба та О. В. Коба, надаючи характеристику соціально-економічним правам людини, зазначають, що їх призначенням є визначення та закріплення правового становища людини у сфері праці, зайнятості, добробуту, соціального захисту, створення гарантій її захищеності від голоду, хвороб, інших соціальних катаклізмів [68, с. 12].

Підтримуємо позицію О. Г. Кушніренко, який зазначає, що право на достатній життєвий рівень включає право на здійснення всього кола соціально-економічних прав. Власне, позбавлення людей таких прав або їх надмірне

обмеження призводить до створення життєвих умов, за яких унеможлиблюється існування людини й соціальних груп.

З огляду на вказане вважаємо, що четвертим додатковим обов'язковим об'єктом геноциду є суспільні відносини у сфері забезпечення права на достатній рівень життя. При цьому, додатковими факультативними безпосередніми об'єктами геноциду за такої концепції можуть виступати суспільні відносини у сфері забезпечення прав на достатнє харчування, медичний огляд, соціальне забезпечення, достатні одяг і житло тощо.

Надалі в п. 4 ч. 1 ст. 442 КК України закріплено, що геноцид може вчинятися шляхом впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в групі [92].

Знову ж таки, кримінальний закон не містить опису дій, що вважаються заходами, спрямованими на запобігання дітонародженню в групі. Однак, наприклад, у першому проєкті Конвенції 1948 р. передбачалося, що такими заходами можуть бути стерилізація та/або примусові аборти, сегрегація за ознакою статі, створення перешкод для вступу в шлюб [212, с. 6].

Таким чином, заходи, спрямовані на запобігання дітонародженню в групі, можуть полягати в навмисному відмежуванні чоловіків від жінок, встановленні політики обмеження чи заборони дітонародження, примусових абортів чи стерилізації тощо. Спільною ознакою всіх цих дій є мета у вигляді запобігання народжуваності.

Не вдаючись до аналізу деяких суміжних складів кримінальних правопорушень (наприклад передбаченого ст. 134 КК України), зазначимо, що п'ятим додатковим безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини в сфері забезпечення прав на життя та на продовження людського роду. В. Парасюк та О. Онищенко, аналізуючи ці права в контексті репродуктивних прав, указують, що вони є одними з основних прав людини, реалізація яких спрямована на продовження людського роду [114, с. 121].

При цьому додатковими факультативними безпосередніми об'єктами залежно від виду заходів, що впроваджуються для запобігання

дітонародженню, є, наприклад, право на сім'ю (ст. 16 Загальної декларації прав людини [60]), право на статеву свободу, що включає в себе право на вільне самостійне вирішення питання щодо вступу у статеві відносини [62, с. 90], право на здоров'я тощо.

Пунктом 5 ч. 1 ст. 442 КК України також передбачено, що геноцид може здійснюватися шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу [92]. Вважаємо, що акти насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу можуть виражатися у формі, наприклад, викрадення дитини, обмеження чи позбавлення її волі. Так, з одного боку, дитину відділяють від батьків, а з іншого, – позбавляють її можливості повернутися, тобто самостійно обрати місце свого перебування (обмежують чи позбавляють волі).

Водночас чинний КК України не містить норм, якими передбачається кримінальна відповідальність за викрадення дитини, обмеження або позбавлення її волі. У зв'язку з цим такі дії зазвичай кваліфікуються як незаконне позбавлення волі або викрадення людини (статті 146, 146-1 КК України).

О. Р. Різником у ході здійснення кримінально-правової характеристики складів злочинів, що пов'язані з незаконним позбавленням волі, було зазначено, що основним безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених статтями 146 та 146-1 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують особисту свободу, свободу пересування і право вільного вибору місця свого перебування [146, с. 79].

З огляду на вказане зазначимо, що шостим додатковим безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини, що забезпечують особисту свободу, свободу пересування і право вільного вибору місця свого перебування.

Поряд із цим, предметом кримінального протиправного посягання в даному випадку є дитина, яка має особливий захищений статус. Так, відповідно до положень Конвенції про права дитини, дитина має право на здоровий розвиток, збереження індивідуальності, сім'ю, батьківське піклування тощо. Враховуючи вказане, додатковим безпосереднім об'єктом

геноциду у п'ятій формі завжди будуть суспільні відносини, що забезпечують права дитини на здоровий розвиток, збереження індивідуальності, сім'ю, батьківське піклування [173, с. 114].

Крім того, у ч. 2 ст. 442 КК України передбачено кримінальну відповідальність за вчинення таких дій, як прямі та публічні заклики до вчинення геноциду, проголошені з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої, а також за виготовлення матеріалів із закликами до вчинення геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів [92].

Відповідальність за вчинення вказаних діянь передбачена ст. 442 КК України, що має назву «Геноцид». Через це може скластися враження, наче діяння, передбачені ч. 1, які, власне, і становлять геноцид, і діяння за ч. 2 ст. 442 КК України мають однаковий основний безпосередній об'єкт кримінального правопорушення [173, с. 114]

Однак попередньо зазначимо, що вказаний склад кримінального правопорушення потребує виділення в окрему статтю КК України. У контексті дослідження безпосереднього об'єкта геноциду варто зазначити, що склад кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК, потребує виділення, зокрема у зв'язку з тим, що вказане діяння посягає на інший основний безпосередній об'єкт.

Так, якщо діяння, передбачені ч. 1 ст. 442 КК України, посягають безпосередньо на існування національних, етнічних, расових чи релігійних груп, то прямі й публічні заклики, виготовлення матеріалів із закликами до вчинення геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів лише спрямовані на спричинення тих діянь, що зветься геноцидом.

Видається, що ті конкретні суспільні відносини, на які здійснюється посягання шляхом вчинення прямих і публічних закликів, виготовлення матеріалів або їх розповсюдження є відмінними від суспільних відносин, на які посягає геноцид.

У чинному КК України концепція встановлення кримінальної відповідальності за заклики до вчинення кримінальних правопорушень, а також за виготовлення й розповсюдження матеріалів із закликами не є новою. Наприклад, ч. 1 ст. 109 КК України передбачена відповідальність за дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а ч. 2 ст. 109 КК України – відповідальність за публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій [92]. Тобто відповідальність за основне діяння та діяння, яке спрямовано на спричинення основного діяння, розміщено в різних частинах однієї статті.

У свою чергу, якщо ст. 258 КК України передбачена кримінальна відповідальність за вчинення терористичного акту, то ст. 258-2 КК України встановлена відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами [92]. Відтак відповідальність за вчинення діяння, яке спрямовано на спричинення основного діяння, передбачається окремою статтею.

Так само, якщо ст. 294 КК України встановлено покарання за організацію масових заворушень, що супроводжувалося насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, то ст. 295 КК України встановлюється відповідальність за публічні заклики до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів такого змісту [92].

Отже, чинний КК України оперує двома концепціями встановлення кримінальної відповідальності за вчинення дій, спрямованість яких полягає у спричиненні інших кримінальних правопорушень. Згідно з першою, така

відповідальність встановлюється тією ж статтею або іншою частиною статті, тоді як за другої – така відповідальність передбачена окремими нормами.

Описана вище проблематика неоднаково досліджується в науці кримінального права. Наприклад, В. Н. Кубальський, досліджуючи проблеми кримінальної відповідальності за публічні заклики до вчинення злочинів проти державного суверенітету, зазначає, що за своєю сутністю публічні заклики до вчинення злочинів є інформаційними діями. Заклик як інтеракція характеризується інформаційним характером, спрямованістю на свідомість і волю іншої людини, кінцевими цілями, поліваріантністю методів впливу, технологічністю впливу тощо. За своїм характером публічні заклики можуть виступати способом психологічного впливу на людей, агітацією, спрямованою на формування громадської думки [96, с. 70–73].

При цьому, самостійно вказуючи, що публічні заклики за своєю сутністю спрямовані на свідомість та волю іншої людини, тобто на інший об'єкт, науковець стверджує, що виведення публічних закликів в окремий склад кримінального правопорушення є надлишковою криміналізацією та наприкінці дослідження суперечить своїм попереднім твердженням, зазначаючи, що публічні заклики є посяганнями передусім на державну владу, основи національної безпеки, конституційний лад або мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок, тобто на той самий об'єкт [96, с. 75].

Також вказана проблематика описувалася М. А. Рубашенко в ході дослідження кримінальної відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. Погоджуємося з висновками вказаного вченого, який зазначає, що суспільні відносини, охоронювані ст. 110 КК України, мають певні особливості залежно від форм учинення цього злочину. Це стосується публічних закликів до вчинення дій із метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, та розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій. М. А. Рубашенко вказує, що такі особливості полягають у тому, що ці відносини є інформаційними, оскільки виникають із

приводу охорони територіальної цілісності України (предмета суспільних відносин) у сфері реалізації права вільно поширювати інформацію, тобто охорони від поширення інформації такого змісту, сприйняття якого людьми може викликати в них бажання (намір) учиняти дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Таким чином, ідеться про інформаційні відносини, які регулюються ст. 34 Конституції України, Законом України «Про інформацію» та іншими нормативно-правовими актами. Враховуючи це, робиться висновок про те, що основним безпосереднім об'єктом правопорушення, яке полягає в закликах до вчинення дій із метою зміни меж території або державного кордону України є суспільні відносини, що забезпечують охорону територіальної цілісності України у сфері реалізації конституційного права вільно поширювати інформацію, а також пропонується виділити такі злочинні дії в окрему статтю КК України [148, с. 38–39, 126].

Крім того, М. В. Шепітько, В. І. Борисов, В. В. Базелюк та К. А. Новікова також зазначають, що геноцид поряд із кримінальними правопорушеннями, передбаченими, зокрема, статтями 436, 436-1, 436-2, 445 КК України, належить до інформаційних кримінально протиправних діянь. На їх думку, особливістю інформаційних діянь є інформаційні способи та засоби, що використовуються для введення населення в оману, підбурювання до вчинення злочинних дій. Зазначеними науковцями виділяється особливе місце інформації як предмета цих кримінальних правопорушень, що перекручується, приховується, незаконно змінюється, як і використовується для доведення погроз [65, с. 12].

Аналогічної думки дотримується Т. А. Павленко, яка стверджує, що чинне законодавство України містить низку норм, що передбачають реагування на розповсюдження завідомо неправдивої інформації. Зокрема, ціла низка норм КК України, які містяться в ч. 2 ст. 109, статтях 110, 111, 258-2, 258-5, 295, 436 та 436-1, ч. 2 ст. 442 КК України, передбачає відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері [117, с. 339].

Повністю підтримуючи вказані концепції, зазначимо, що кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК України, є інформаційним та посягає на відповідні суспільні відносини. Основним безпосереднім об'єктом прямих і публічних закликів до вчинення геноциду, а також дій, що полягають у виготовленні матеріалів із закликами до вчинення геноциду з метою їх розповсюдження та розповсюдженні таких матеріалів, є суспільні відносини, що забезпечують безпечне існування національних, етнічних, расових та релігійних груп у сфері реалізації права вільно поширювати інформацію.

Важливими ознаками об'єкта кримінального правопорушення, які впливають на правильну кваліфікацію і відмежування цього правопорушення від інших протиправних діянь, є **предмет і потерпілий**.

Найбільш поширена ідея щодо місця предмета кримінального правопорушення полягає в тому, що предмет є факультативною ознакою об'єкта кримінального правопорушення. Інколи такий предмет збігається з предметом суспільних відносин або вказує саме на предмет цих відносин, що охороняються законом про кримінальну відповідальність [188, с. 45].

Предметом кримінального правопорушення є речі зовнішнього світу, на які безпосередньо спрямовано протиправні дії та які піддаються безпосередньому впливу з боку правопорушника при посяганні на опосередковані цим предметом суспільні відносини. Предмет слугує матеріальною передумовою існування певних суспільних відносин або формою закріплення тих суспільних відносин, на які посягає правопорушник [99, с. 58].

При цьому необхідно розрізняти предмет кримінального правопорушення та знаряддя і засоби його вчинення. Якщо предмет кримінального правопорушення – це те, посягаючи на що особа заподіює шкоду об'єкту, то знаряддя й засоби – це ті предмети, які використовуються нею для виконання об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення [32, с. 66].

Враховуючи те, що предметом кримінального правопорушення може виступати лише певна річ, то предмет завжди є речовою (матеріальною) ознакою кримінального правопорушення. Поряд із предметом кримінального правопорушення виділяють і такі поняття, як предмет суспільних відносин і предмет кримінально протиправного впливу. Так, під предметом кримінально-протиправного впливу слід розуміти той елемент охоронюваних законом про кримінальну відповідальність суспільних відносин, який піддається безпосередньому протиправному впливу і якому, отже, у першу чергу заподіюється шкода. Тому таким предметом можуть бути суб'єкт, сам соціальний зв'язок, а також предмет суспільних відносин [87, с. 104]. При цьому, як уже було зазначено вище, предметом суспільних відносин є все те, з приводу чого такі суспільні відносини існують, а саме матеріальні й нематеріальні блага та навіть людина в певних випадках.

У науці кримінального права не досліджувалося питання щодо предмета геноциду. З огляду на вищезазначене вважаємо, що визначати предметом геноциду національні, етнічні, расові та релігійні групи не є доцільним. Такі групи в першу чергу не володіють матеріальною ознакою, їх не можна досягнути за допомогою органів чуття.

Проте безпечне існування таких груп виступає предметом суспільних відносин і предметом кримінально протиправного впливу, адже, по-перше, саме у зв'язку з існуванням цих груп пов'язується існування і самих суспільних відносин та, по-друге, при посяганні на суспільні відносини, здійснюється посягання і на їхній елемент у вигляді національних, етнічних, расових чи релігійних груп.

Що стосується **потерпілого від кримінального правопорушення**, то таким визнається соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або ж суспільство в цілому), блага, праву чи інтересу якого, що знаходиться під охороною кримінального закону, заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння такої шляхом вчинення

кримінального правопорушення і на якого вказано в законі при формулюванні певного виду кримінального правопорушення [152, с. 94].

Для встановлення та здійснення правильної кримінально-правової кваліфікації важливе значення має чітке встановлення ознак потерпілої особи. Відповідно до чинного законодавства потерпіла особа характеризується певними ознаками, якщо потерпілий є «спеціальним», то він відповідно визнається обов'язковою ознакою такого складу кримінального правопорушення, й безпосередньо впливає на кримінально-правову кваліфікацію і тому має кримінально-правове значення. При цьому при описі потерпілого зі спеціальними ознаками закон чітко вказує на конкретні його ознаки (громадянство, службове становище, процесуальний статус, дієздатність тощо) [123, с. 328].

Дефініція потерпілого в чинному КК відсутня. Проте таке визначення пропонується в проєкті нового КК, у якому потерпілою особою пропонується визнати фізичну чи юридичну особу, яка безпосередньо зазнала шкоди від кримінального правопорушення або якій було створено реальну загрозу заподіяння шкоди кримінальним правопорушенням (ст. 2.2.2 проєкту). Аналіз цієї дефініції дає підстави стверджувати, що потерпіла особа характеризується двома ознаками: 1) це фізична чи юридична особа; 2) вона безпосередньо зазнала шкоди від кримінального правопорушення або їй було створено реальну загрозу заподіяння шкоди кримінальним правопорушенням [167, с. 187].

Аналіз диспозиції ст. 442 КК України дає підстави стверджувати, що потерпілими особами від цього кримінального правопорушення можуть бути тільки члени національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

На це вказує, по-перше, те, що основним безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини у сфері забезпечення існування національних, етнічних, расових та релігійних груп. Тобто метою заподіяння шкоди є знищення вказаних груп.

По-друге, безпечне існування національних, етнічних, расових чи релігійних груп, а також зазначені групи як такі, є предметом кримінально протиправного впливу, про що було зазначено вище. Саме на ці групи безпосередньо націлений кримінально протиправний вплив.

По-третє, діяння, які становлять геноцид, містять у собі вказівку щодо конкретних дій відносно саме членів указаних вище груп.

Дискусійним зараз постає питання щодо розширення переліку груп, відносно яких може бути вчинений геноцид. Найчастіше такі дискусії зводяться до обговорення можливості доповнення складу кримінального правопорушення культурними та політичними групами [5, с. 62; 16, с. 224; 63, с. 63; 142, с. 128].

У контексті цього знову звернімо увагу на те, що криміналізація геноциду на національному рівні пов'язана з імплементацією норм міжнародного права, а саме норм Конвенції 1948 р. та Римського статуту МКС.

Обидва вказані нормативно-правові акти не передбачають можливість вчинення кримінально протиправних дій щодо членів культурної чи політичної групи.

Водночас аналіз процесу розроблення Конвенції 1948 р. свідчить про те, що на певному етапі проєкти Конвенції 1948 р. передбачали можливість вчинення геноциду щодо членів політичних груп і вчинення окремих дій, які називаються «культурний геноцид».

Зокрема, ст. 2 проєкту Конвенції 1948 р. від 19 травня 1948 р. передбачала кримінальну відповідальність за вчинення дій, спрямованих на знищення національних, расових, релігійних чи політичних груп на підставі національної чи расової приналежності, релігійних переконань чи політичних поглядів її членів [211, с. 2].

Статтею 3 проєкту пропонувалося встановити відповідальність за вчинення дій, спрямованих на знищення мови, релігії чи культури національної, расової чи релігійної групи на підставі національної чи расової приналежності чи релігійних переконань її членів [211, с. 2].

Огляд усіх проєктів Конвенції 1948 р., що існують, дає підстави стверджувати, що майже до самого моменту прийняття Конвенції 1948 р. її текст містив у визначенні геноциду вказівку на політичні групи. У той же час про культурні групи не йшлося ніколи, основна ідея полягала у встановленні відповідальності за знищення культури національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

Неможливість включення політичних груп до переліку, який міститься у визначенні, пояснювалася тим, що такі групи не мають ознак постійності, стабільності й згуртованості, характерних для етнічних чи расових груп. На засіданнях Спеціального комітету із питань геноциду неодноразово стверджувалося, що членство в політичній групі фактично є значною мірою питанням волі людини, тоді як приналежність до інших груп переважно визначається після народження [240, с. 21; 242, с. 56-61].

Для відповіді на запитання щодо того чи потрібно включати політичні та культурні групи до визначення геноциду, необхідно дослідити зміст понять, що вживаються.

Так, основним елементом соціальної структури суспільства постає соціальна група. Поняття «соціальна група» виступає як родове щодо понять «соціальний клас», «прошарок», «нація», «колектив» «верства», а також щодо етнічних, релігійних, демографічних та інших спільнот, тому що фіксує соціальні відмінності між спільнотами, що виникають у процесі поділу праці та діяльності на основі відношення до засобів виробництва, характеру праці, професії, освіти, національності, місця проживання тощо [97, с. 65].

Соціальну групу можна визначити як відносно стійку сукупність людей, яка історично зв'язана спільністю цінностей, цілей, засобів або умов соціальної життєдіяльності. Соціальні групи об'єднують двох або більше людей, які взаємодіють одне з одним і залежать одне від одного, тому що цього вимагають їхні потреби [108, с. 516].

При цьому етнічною групою є сукупність осіб, ідентичність яких як така є відмінною з точки зору спільних культурних традицій або спадщини.

Національною групою є сукупність осіб, ідентичність яких як така є відмінною з погляду національності або національного походження. Расова група визначається як сукупність осіб, ідентичність яких як така є відмінною з погляду фізичних характеристик або біологічного походження. І, нарешті, релігійна група – сукупність осіб, ідентичність яких як така є відмінною з точки зору спільного релігійного віросповідання, переконань, доктрин, практик чи ритуалів [254].

Знову ж таки, національне законодавство не містить визначень понять «політична група» чи «культурна група». У науці кримінального права сутність вказаних груп також не досліджувалася в контексті геноциду. Враховуючи це, допускаючи потенційну можливість включення політичних і культурних груп до переліку, який міститься у визначенні геноциду, потрібно надати відповідь на запитання щодо того, чи мають такі групи ознаки стійкості та що їх відокремлює від інших груп.

На нашу думку, навіть якщо визначати політичну групу як певну сукупність осіб, об'єднаних спільними політичними ідеями чи переконаннями (що, на перший погляд, має відокремлювати її від інших груп), то така група не здатна набути ознак стійкості, необхідної для захисту групи як утворення від кримінального протиправного впливу (геноциду). Аналогічні висновки стосуються і «культурної групи».

Попри це, погоджуємося з Т. О. Саніною, що етнічна ідентичність насамперед асоціюється з культурними компонентами, культурною ідентичністю, тоді як національна ідентичність – із політичними, з політичною ідентичністю. Крім політичної, національна ідентичність включає в себе і культурну – у дещо ширшому розумінні. Культурна ідентичність, що характеризує національну, обов'язково відображає політичну свідомість, політичну культуру тієї групи, про яку йдеться. Водночас культурна ідентичність як складова етнічної не пов'язана з політико-правовими традиціями групи. В цьому разі скоріше йдеться про розуміння культури як

виробництва і транслювання загальних цінностей, цілей та методів їхнього досягнення [151, с. 25].

Це означає, що культурна і політичні сфери набувають свого повноцінного захисту у зв'язку із забезпеченням існування, зокрема, національної та етнічної груп. Культура і політика є елементами буття соціальних груп, посягання на які є посяганням на групи як такі.

Виокремлення політичних і культурних груп є недоречним, оскільки вказані групи не мають ознак стабільності, постійності та згуртованості. З огляду на це вважаємо недоцільним доповнення переліку груп, що міститься у визначенні геноциду, політичними та культурними групами.

Отже, можемо сформулювати проміжні висновки:

1. Загальний об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України, становить сукупність усіх суспільних відносин, що перебувають під охороною закону України про кримінальну відповідальність.

2. У науці наразі використовується два підходи до визначення родового об'єкта геноциду. Відповідно до першого, ним визнаються суспільні відносини у сфері забезпечення миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. При цьому продемонстровано, що використання конструкції «злочини проти людства» пов'язано здебільшого із неправильним перекладом актів міжнародного характеру. Згідно із другим підходом, об'єктом геноциду є суспільні відносини у сфері забезпечення міжнародного правопорядку.

3. Визначення родового об'єкта геноциду через суспільні відносини, які забезпечують мир, людяність та міжнародний правопорядок, має більшу обґрунтованість. Так, включення в характеристику родового об'єкта геноциду вказівки на людяність поряд із міжнародним правопорядком забезпечує визнання того, що геноцид посягає на суспільні відносини, які гарантують основи людського співіснування.

4. Основним безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини у сфері забезпечення існування національних, етнічних, расових чи релігійних груп.

5. Частина 1 ст. 442 КК України передбачає, що геноцид може вчинятися у п'яти формах. При цьому геноцид у різних формах посягає на різні додаткові обов'язкові безпосередні та додаткові факультативні безпосередні об'єкти.

6. Додатковим безпосереднім об'єктом геноциду у формі, передбаченій п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України, є суспільні відносини у сфері забезпечення життя людини.

7. Додатковим безпосереднім об'єктом геноциду у формі, передбаченій п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують здоров'я, статеву свободу і статеву недоторканість, волю, честь і гідність особи. При цьому додатковим факультативним безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують життя людини.

8. Суспільні відносини, що забезпечують право на достатній рівень життя є додатковим безпосереднім об'єктом геноциду у формі, передбаченій п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України, а суспільні відносини, що забезпечують права людини на достатнє харчування, медичний огляд, соціальне забезпечення, достатній одяг і житло – додатковим факультативним безпосереднім об'єктом.

9. Додатковим безпосереднім об'єктом геноциду у формі, передбаченій п. 4 ч. 1 ст. 442 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують право на життя та на продовження людського роду, а додатковим факультативним безпосереднім об'єктом – суспільні відносини, що забезпечують право на сім'ю та право на статеву свободу.

10. Суспільні відносини, що забезпечують особисту свободу, свободу пересування, право вільного місця свого перебування, права дитини на здоровий розвиток, збереження індивідуальності, сім'ю, батьківське піклування, є додатковим основним безпосереднім об'єктом геноциду у формі, передбаченій п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України.

11. Основний безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, відрізняється від основного

безпосереднього об'єкта геноциду. Враховуючи вказане, вважаємо, що ч. 2 ст. 442 КК України потрібно виділити в окрему статтю КК України.

12. Суспільні відносини, що забезпечують безпечне існування національних, етнічних, расових та релігійних груп у сфері реалізації права вільно поширювати інформацію є основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України.

13. Безпечне існування національних, етнічних, расових та релігійних груп є предметом суспільних відносин, які охороняються від вчинення геноциду, та предметом кримінально протиправного впливу.

14. Потерпілими від кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України, є члени національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

2.2. Об'єктивна сторона геноциду

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення посідає ключове місце серед інших елементів складу кримінального правопорушення та є нормативно закріпленою формулою зовнішнього прояву суспільно небезпечної поведінки особи.

Прийнято вважати, що об'єктивна сторона, як зовнішній вираз кримінального правопорушення, характеризується суспільно небезпечним діянням (дією або бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обставинами, а також вибірково застосованими засобами вчинення кримінального правопорушення [109, с. 249].

Під дією визнається передбачена кримінальним законом суспільно небезпечна, конкретна, свідома, вольова, активна поведінка суб'єкта. Дія може являти собою як один рух тіла або його частини, так і комплекс таких рухів, спрямованих до певної мети. До видів дії можна зарахувати: а) фізичний вплив (найбільш поширений вид), б) жести (порівняно рідко зустрічаються, притаманні вчиненню злочинів у співучасті), в) усні чи письмові висловлювання (менш поширений вид). Дія може бути вчинена безпосередньо

(вплив самого суб'єкта злочину на потерпілого) та опосередковано (шляхом застосування тварин, стихійних сил природи тощо) [172, с. 102].

Під бездіяльністю розуміється суспільно небезпечна вольова поведінка особи, що полягає в невиконанні належного – того обов'язку, який особа повинна була і могла виконати. Властивістю розглядуваної бездіяльності визнається наявність не морального, а саме правового обов'язку особи діяти певним чином у конкретній ситуації [53, с. 166].

Усі ознаки, які утворюють об'єктивну сторону кримінального правопорушення, у науці кримінального права прийнято поділяти на обов'язкові й факультативні. До обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення належать діяння (у формі дії або бездіяльності). При цьому факультативні є необхідними лише для окремих конкретних складів кримінальних правопорушень. До них відносяться суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між суспільно небезпечними діяннями і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, спосіб, засоби, знаряддя, обстановка та джерела вчинення кримінального правопорушення [183, с. 154].

Залежно від того, обов'язковими чи факультативними ознаками об'єктивної сторони є суспільно небезпечні наслідки (залежать від конструкції складу злочину), кримінальні правопорушення можуть бути з формальним і матеріальним складом [191, с. 289].

Дослідженням об'єктивної сторони геноциду займалися такі науковці, як Т. В. Михайліна, Ю. В. Гоцуляк, О. Ю. Зайченко, О. С. Сотула, О. В. Кришевич, І. О. Рощина та ін. Водночас результати досліджень зазначених науковців потребують подальшого уточнення з урахуванням змін, внесених до ст. 442 КК України у 2024 р.

Так, диспозиція ст. 442 КК України вказує на те, що геноцид є діянням, яке може вчинятися у значній кількості форм, до яких належать:

- позбавлення життя членів групи;
- заподіяння членам групи серйозної шкоди;

- створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення;
- упровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в групі;
- насильницька передача дітей з однієї групи в іншу [92].

Відтак, першою дією, яка входить до об'єктивної сторони складу геноциду, є позбавлення життя членів групи.

О. Ю. Зайченко, посилаючись на праці М. Й. Коржанського та Є. Л. Стрельцова, зазначає, що позбавлення життя членів національної, етнічної, расової чи релігійної групи в контексті геноциду розцінюється як умисне вбивство, що підпадає під ознаки ст. 115 КК України та вказує, що геноцид повністю охоплює як простий, так і кваліфіковані види умисного вбивства, оскільки передбачає знищення значної кількості осіб найрізноманітнішими способами [61, с. 193]. Водночас вважаємо, що вказаний висновок потребує уточнення.

Цілком зрозуміло, що ст. 442 КК України в сучасному своєму вигляді є відповідником ст. 6 Римського статуту МКС. Зокрема, Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 9 жовтня 2024 р., яким вносилися зміни до ст. 442 КК України, прямо вказує на це.

Однак проблемним залишається питання стосовно використання словосполучення «позбавлення життя», у той час як чинний КК України оперує словом «вбивство». Більш того, у ст. 6 Римського статуту МКС як англійською мовою, так і в офіційному перекладі, вживається слово «вбивство» («killing members of the group») [143; 237].

На нашу думку, немає жодного сенсу створювати нові назви для позначення усталених явищ, особливо якщо ні в кого не виникає заперечень щодо їхнього вживання. Враховуючи викладене, є необхідність у внесенні змін

до п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України, замінивши слова «позбавлення життя» на «вбивство».

Крім того, не можемо погодитися, що геноцид охоплює всі кваліфіковані види умисного вбивства. Наприклад, кваліфіковані склади умисного вбивства, що передбачені п. 7 та 14 ч. 2 ст. 115 КК України, передбачають наявність хуліганських мотивів або мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості [92].

Вважаємо, що умисне вбивство, вчинене з хуліганських мотивів, не може охоплюватися геноцидом. Вбивство з хуліганських мотивів вчиняється на ґрунті явної неповаги до суспільства, нехтування загальнолюдськими правилами співжиття і нормами моралі [122, с. 360-361]. Водночас метою геноциду є повне чи часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи, що є кардинально відмінним об'єктом кримінально протиправного посягання.

Також погоджуємося з висновками О. С. Сотули, який вказує, що відмежування між геноцидом та вбивством з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості відбувається за ознаками спрямованості умислу. У випадку з геноцидом умисел конкретизовано «в намірі знищити, повністю або частково, національну, релігійну, расову або етнічну групу як таку». Отже, відмежувати умисне вбивство та геноцид можна тільки за умислом та метою, проявами яких є масовість вчинення зазначених у нормі дій, через наявність стійкого контексту, у рамках якого відбуваються умисні вбивства [159, с. 398].

Щодо змісту терміна «позбавлення життя» в правовій конструкції поняття геноциду І. І. Строковою вказується, що вказаний термін у диспозиції ч. 1 ст. 442 КК України вживається у множині, у зв'язку з чим не є зрозумілим, скільком особам потрібно спричинити смерть для визнання геноциду закінченим [161, с. 98].

Видається, що вказана проблематика була вирішена міжнародною спільнотою на Асамблеї держав-учасниць Римського статуту МКС від 3–10 вересня 2002 р. Зокрема, за результатами Асамблеї було опубліковано

документ під назвою «Елементи злочинів», в якому надано характеристику діянь, передбачених у Римському статуті МКС [54; 215].

Так, відповідно до вказаного документа, вбивство однієї чи кількох осіб вважається геноцидом [54; 215]. Водночас слід зауважити, що цей документ не має юридичної сили для національних органів і може використовуватися у правозастосуванні тільки з метою тлумачення, оскільки не має статусу кримінального закону.

Чинний кримінальний закон має оперувати чіткими та єдиними поняттями, з метою усунення будь-яких можливих перешкод у правозастосуванні. Якщо ч. 1 ст. 115 КК України встановлюється кримінальна відповідальність за умисне вбивство людини, то п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України передбачена відповідальність за умисне вбивство двох або більше осіб [92]. Відтак чинний КК України розрізняє види вбивства залежно від кількості осіб, на яких здійснювався кримінально протиправний вплив.

З огляду на зазначене вживання конструкції «позбавлення життя членів групи» дійсно може наштотхнути на думку, що геноцид є закінченим із моменту вбивства двох і більше членів групи, що прямо впливає на правозастосування. Саме тому є необхідність у внесенні змін до п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України, замінивши слова «членів групи» на слова «одного чи кількох членів групи».

Завершуючи характеристику об'єктивної сторони геноциду в першій формі (п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України), зазначимо, що вказане діяння є закінченим з моменту настання суспільно небезпечних наслідків (матеріальний склад кримінального правопорушення).

Другою дією, яка входить до об'єктивної сторони складу геноциду є заподіяння членам групи серйозної шкоди.

До внесення змін у ст. 442 КК України в жовтні 2024 р. вказане діяння мало інше формулювання, а саме: «заподіяння членам групи тяжких тілесних ушкоджень». Вживання конструкції «тяжкі тілесні ушкодження» наштотхувало на те, що ця форма геноциду можлива тільки шляхом заподіяння

тілесних ушкоджень, передбачених ст. 121 КК України. У той же час Конвенція 1948 р. та Римський статут МКС оперують поняттям «серйозна шкода».

Проте чинна редакція ст. 442 КК України містить примітку, у якій уточнюється зміст серйозної шкоди. Під такою шкодою розуміється заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або тілесних ушкоджень середньої тяжкості, вчинення зґвалтування або інших форм сексуального насильства, заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання.

Тож можемо зазначити, що діяння, яке входить до об'єктивної сторони геноциду і передбачене п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України, має декілька форм, а саме:

- заподіяння тяжких тілесних ушкоджень;
- заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості;
- вчинення зґвалтування або інших форм сексуального насильства;
- заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального

страждання.

При заподіянні тяжких тілесних ушкоджень або тілесних ушкоджень середньої тяжкості, геноцид охоплює склади кримінальних правопорушень, передбачених статтями 121 та 122 КК України.

Відповідно до ст. 121 КК України тяжкими тілесними ушкодженнями вважають тілесні ушкодження, небезпечні для життя в момент заподіяння, чи такі, що спричинили втрату будь-якого органу або його функцій, каліцтво статевих органів, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя [92].

При цьому під розладом здоров'я належить розуміти безпосередньо пов'язаний з ушкодженням послідовно розвинутий хворобливий процес, а під стійкою (постійною) втратою загальної працездатності – таку необоротну втрату функції, яка повністю не відновлюється [129].

Згідно з ст. 122 КК України тілесними ушкодженнями середньої тяжкості є тілесне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у ст. 121 цього Кодексу, але таке, що спричинило

тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину. Тривалим належить вважати розлад здоров'я строком понад три тижні (більш як 21 день) [129].

Зазначимо, що геноцид, вчинений шляхом заподіяння тяжких тілесних ушкоджень і тілесних ушкоджень середньої тяжкості, є закінченим із моменту настання відповідних суспільно небезпечних наслідків (матеріальний склад).

При вчиненні зґвалтування або інших форм сексуального насильства геноцид охоплює склади кримінальних правопорушень, передбачених статтями 152, 153 КК України.

Тобто геноцидні дії у формі зґвалтування полягають у діях сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням у тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи або незалежно від її добровільної згоди в разі зґвалтування особи, яка не досягла 14-річного віку [92].

Своєю чергою дії у вигляді інших форм сексуального насильства розуміються як насильницькі дії сексуального характеру, не пов'язані з проникненням у тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи або незалежно від її добровільно згоди, якщо потерпілою є особа, яка не досягла 14-річного віку [92].

З огляду на особливості формулювання диспозиції, геноцид, вчинений шляхом зґвалтування або вчинення інших форм сексуального насильства є закінченим із моменту вчинення дії (формальний склад).

При заподіянні сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання геноцид охоплює склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 127 КК України. Насамперед, коли зазначається про заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання, мається на увазі здійснення катування особи.

Редакцією ст. 127 КК України станом на грудень 2022 р. було передбачено, що сильний фізичний біль чи моральне страждання може спричинитися шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких

дій [132]. Проте чинна редакція ст. 127 КК України такого ж опису катування не містить. Нове формулювання ст. 127 КК України свідчить про зміну підходу: якщо раніше катуванням вважалися лише певні дії, то тепер – будь-яке діяння. У зв'язку з цим можна дійти висновку, що тепер катування може виражатись не виключно в дії, але й у бездіяльності [69, с. 233].

Крім того, існує проблематика правильного визначення міри фізичного болю та морального страждання. Встановлюючи кримінальну відповідальність за вчинення катування, законодавець наголошує на «сильному фізичному болі», оскільки при катуванні особа зазнає не просто болю, а нестерпного болю, болю найвищого ґатунку. Однак на цей час відсутні чіткі критерії для встановлення сильного фізичного болю, його інтенсивності тощо [66, с. 353]. Враховуючи вказане, заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання може виражатися у будь-яких діях, які потягнули за собою відповідні наслідки.

При вчиненні геноциду шляхом заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання кримінальне правопорушення є закінченим із моменту заподіяння такого болю або страждання (матеріальний склад).

Завершуючи характеристику такої форми геноциду, як заподіяння членам групи серйозної шкоди, зазначимо, що чинна редакція ст. 442 КК України містить вичерпний перелік дій, які охоплюються терміном «заподіяння серйозної шкоди». Такий вичерпний перелік дій передбачений приміткою до ст. 442 КК України. Проте вказана концепція може зазнавати критики. Зокрема, згідно з «Елементами складу злочинів», передбачених Римським статутом МКС, заподіяння серйозної шкоди може полягати в катуванні, зґвалтуванні, сексуальному насильстві, нелюдському або принизливому поводженні, але не обмежуються цим [54]. Таким чином, логіка положень Римського статуту МКС полягає в тому, що серйозна шкода може завдаватися невичерпним переліком дій.

З цим погоджується й І. В. Басиста, яка зазначає, що така форма геноциду, як заподіяння серйозної шкоди, може виявлятися й в інших діях, наприклад, у насильницькому переміщенні членів захищеної групи, що вкрай актуально для української ситуації (ймовірно, йдеться про моральні страждання) [13, с. 23].

Крім того, п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України передбачається, що серйозна шкода заподіюється членам групи. Слово «членам» вживається у множині, що може наштовхнути на те, що кримінально протиправне посягання має здійснюватися щодо двох і більше осіб, що, на нашу думку, є неправильним.

Спосіб вирішення вказаної проблематики є аналогічним до того способу, який нами пропонувався для п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України. Зокрема, у п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України слова «членам групи» потребують заміни на «одному або кільком членам групи».

Третьою дією, яка входить до об'єктивної сторони складу геноциду, є створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення.

Під час аналізу об'єкта геноциду нами вже зазначалося, що такі життєві умови можуть передбачати штучне зниження рівня життя, позбавлення основних засобів для існування, конфіскацію грошей і майна, упродовження дискримінаційних заходів у правилах харчування, позбавлення медичних засобів та соціальних послуг тощо.

Крім того, вказані висновки знаходять своє відображення в постанові Апеляційного суду м. Києва від 13 жовтня 2010 р. щодо розгляду кримінальної справи № 1-33/2010. Зокрема, вказаною постановою підтверджується організація та вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. шляхом створення життєвих умов, розрахованих на фізичне знищення частини української національної групи, використавши такі механізми та способи: встановлення для України планів хлібозаготівлі такого рівня, за яким цей план не міг бути реально виконаний; вилучення у селян зерна та насіннєвих запасів насильницьким шляхом; блокування військами населених пунктів і районів із

метою недопущення виїзду населення за межі цих територій; повне вилучення продуктів харчування та заборона торгівлі; обмеження вільного пересування селян з метою пошуку продовольства та заборона листування; проведення постійних обшуків із вилученням зерна, насіннєвих запасів, майна, одягу, всіх продуктів харчування, готової їжі; посилення заходів кримінальної репресії, включаючи розстріли осіб, які під час вилучення зерна, м'яса, картоплі, соняшника та інших продуктів харчування чинили опір владі тощо [128].

Дискусійним є питання щодо того, чи охоплює така форма геноциду склади інших кримінальних правопорушень, передбачених КК України. Наприклад, чинним КК України не передбачена кримінальна відповідальність за позбавлення людей медичної допомоги, однак передбачена відповідальність за ненадання без поважних причин допомоги хворому медичним працівником, який зобов'язаний, згідно з установленими правилами, надати таку допомогу, якщо йому завідомо відомо, що це може мати тяжкі наслідки для хворого (ст. 139 КК України), а також за незаконну вимогу оплати за надання медичної допомоги в державних чи комунальних закладах охорони здоров'я (ст. 184 КК України).

Крім того, чинним КК України передбачена відповідальність, наприклад, за незаконне виселення людини з її житла (ст. 162 КК України), невиконання заробітної плати (ст. 175 КК України), незаконну відмову у прийнятті до закладу освіти (ст. 183 КК України), умисне знищення чи пошкодження майна (ст. 194 КК України), умисне пошкодження або руйнування об'єктів електроенергетики (ст. 194-1 КК України), протидію законній господарській діяльності (ст. 206 КК України), доведення до банкрутства (ст. 218-1 КК України), порушення правил екологічної безпеки (ст. 236 КК України), забруднення або псування земель (ст. 239 КК України) тощо [92].

Дослідження взаємозв'язку зазначених вище складів кримінальних правопорушень зі складом геноциду неможливе в рамках дисертаційного дослідження. Проте допускаємо, що вчинення перелічених вище діянь із

метою створення життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове фізичне знищення групи, є цілком можливим.

З огляду на особливості формулювання диспозиції зазначимо, що геноцид, вчинений шляхом створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення, є закінченим із моменту створення відповідних життєвих умов (формальний склад). Наслідки, які мають настати у зв'язку зі створенням відповідних життєвих умов, не є обов'язковою ознакою в цьому випадку.

Наступною дією, що входить до об'єктивної сторони складу геноциду, є впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в групі.

Такі заходи можуть полягати у впровадженні політики обмеження або заборони народжуваності, примусової стерилізації, заборони на укладення шлюбів або створення сім'ї, сегрегації статей, примушування до абортів тощо. І. В. Газдайка-Василишин вважає, що зґвалтування також може підпадати під це визначення, наприклад, якщо в результаті його вчинення потерпіла особа вирішує не народжувати дитину через перенесену травму, або якщо зґвалтування вчинене з метою зміни етнічного складу [105, с. 235–236].

Однак не погоджуємося з такою думкою, оскільки ознакою, яка може відмежовувати зґвалтування як форму заподіяння серйозної шкоди та зґвалтування як форму зниження дітонародження, є мета, з якою суб'єктом вчиняються дії.

Так, якщо суб'єктом здійснюється зґвалтування без мети заподіяння потерпілій особі саме такої фізичної чи психічної шкоди, у зв'язку з якою остання не зможе народжувати дітей, то таке зґвалтування є лише формою заподіяння серйозної шкоди.

Крім того, варто розглянути деякі суміжні склади кримінальних правопорушень. Наприклад, ст. 134 КК України передбачена відповідальність за незаконне проведення абортів або стерилізації. Так, примушування до абортів або стерилізації без добровільної згоди потерпілої особи є кримінально караним діянням. Водночас у тому випадку, якщо примушування до вчинення

вказаних дій здійснюється з метою зниження дітонародження в групі, а загальний намір полягає в повному чи частковому знищенні групи, наявні всі ознаки складу геноциду.

При цьому ст. 146 КК України встановлюється кримінальна відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Цікавим видається питання щодо того, чи може сегрегація статей, вчинена шляхом встановлення обмеження чи заборони пересування чоловіків і жінок, бути формою незаконного позбавлення волі.

У цьому контексті погоджуємося з думкою А. В. Андрушко, який підкреслює, що під незаконним позбавленням свободи слід розуміти не будь-яке обмеження свободи пересування, а лише таке, яке пов'язане з позбавленням можливості покинути певне місце, утримування людини в певному місці шляхом запирання, зв'язування тощо. Виходячи з цього, не є незаконним позбавленням свободи, наприклад, випадки, коли людину не пускають в якесь місце, до якого вона має право увійти, адже можливості пересуватися в просторі вона не позбавлена [3, с. 302].

Тобто якщо, зокрема, чоловікам або жінкам незаконно забороняють покидати певне місце, переслідуючи мету здійснити сегрегацію статей для зменшення дітонародження у групі, то такі дії можуть бути формою геноциду.

Геноцид, вчинений шляхом упровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в групі, є закінченим із моменту впровадження відповідних заходів. Диспозиція статті не передбачає наявності обов'язкових наслідків. Таким чином, вказаний склад кримінального правопорушення є формальним.

Останньою дією, яка входить до об'єктивної сторони складу геноциду, є насильницька передача дітей з однією групи в іншу.

Одразу варто звернути увагу на застосування різної термінології. Якщо в Конвенції 1948 р. (офіційний переклад) ця форма геноциду звучить як «примусове переміщення дітей», то в Римському статуті МКС (офіційний переклад) та КК України вживається конструкція «насильницька передача

дітей» [73; 92; 143]. При цьому Конвенція 1948 р. та Римський статут МКС мовою оригіналу оперують словами «forcibly transferring children» [208; 237].

Вважаємо, що є більш доцільним застосування конструкції «насильницька передача дітей». Так, у теорії кримінального права насильство традиційно розглядається як заподіяння фізичної або психічної шкоди здоров'ю людини. Такий підхід до вивчення насильства не випадковий, адже кримінальний закон захищає суспільні відносини, центральними явищами яких є права і свободи особи, власність, громадський порядок та громадська безпека, навколишнє середовище, конституційний лад України, а також забезпечення миру і безпеки людства [41, с. 142].

У чинному КК України слово «насильство» вживається переважно для характеристики змісту кримінально протиправного впливу на потерпілу особу. Наприклад, при вживанні словосполучення «насильницьке виселення громадян» мається на увазі, що виселення громадян відбувається поза їхньою волею та із застосуванням сили чи погрозою її застосування.

Своєю чергою в українській мові під примусом розуміється зумовлена кимсь або чимсь необхідність діяти певним способом незалежно від бажання. Примус є способом схилення виконавця з боку підбурювача до вчинення кримінального правопорушення [185, с. 157].

Погоджуємося з Т. М. Хомич, яка стверджує, що різниця між поняттями насильство та примус полягає в тому, що, по-перше, метою насильства є завдання шкоди іншій людині, а метою вчинення примусу – спонукання людини до певної поведінки (вчинення або невчинення певних дій), шкода ж при цьому є лише побічним негативним наслідком. По-друге, насильство як у загальнонауковому, так і правовому значенні виступає як негативне, ганебне, протиправне явище, тоді як примус може бути як допустимим, легальним, так і протиправним [184, с. 12]. Про легальний і допустимий примус ідеться, наприклад, при застосуванні примусових заходів медичного характеру.

Крім того, Елементами злочинів Римського статуту МКС передбачено, що термін «насильницький» не обмежується застосуванням фізичної сили й

може включати погрозу застосування сили або примус, викликаний, наприклад, страхом перед насильством, грубим примусом, затриманням, психологічним тиском або зловживанням владою стосовно такої особи чи осіб або іншої особи, або шляхом використання обстановки, яка характеризується примусом.

Враховуючи вказане, передача дітей з однієї групи в іншу, з погляду формулювання, має бути насильницькою, оскільки за таких умов вона характеризується незаконним, негативним і протиправним кримінально-правовим посяганням на такий предмет суспільних відносин, як дитина.

Стосовно різниці між вживанням слів «передача» та «переміщення» зауважимо, що слово «переміщення» використовується передусім для позначення просторових чи часових змін [153, с. 29]. У контексті переміщення дітей використання цього терміна вказує на зміну дитиною місця перебування.

Водночас слово «передача» в контексті геноциду вказує на зміну соціального середовища, тобто групи, у якій перебуває дитина, що відповідає суті кримінального правопорушення. При цьому така зміна групи може супроводжуватися і зміною простору.

Отже, об'єктивна сторона п'ятої форми геноциду полягає у вчиненні дій, спрямованих на вилучення дитини з однієї людської групи та передачу до іншої групи, що здійснюється всупереч її волі шляхом застосування сили або погрози її застосування.

Також зауважимо, що в п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України слово «дитина» вжито у множині. Це може стати підставою для хибного тлумачення, за якого геноцидом визнаватимуться лише дії, що полягають у насильницькій передачі двох або більше дітей з однієї групи в іншу.

При цьому, Елементами злочинів Римського статуту МКС передбачено, що для визнання діяння геноцидом достатньою є передача хоча б однієї дитини [54]. У зв'язку із цим існує необхідність у внесенні змін до п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України шляхом заміни слова «дітей» на слова «однієї або кількох дітей».

Геноцид, вчинений шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу, є закінченим із моменту передачі хоча б однієї дитини, тобто з моменту настання суспільно небезпечних наслідків (матеріальний склад).

Крім того, у науковій спільноті дедалі більшої підтримки набуває думка про те, що об'єктивна сторона геноциду потребує розширення, оскільки не охоплює всіх можливих дій, вчинення яких може призвести до повного чи часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Хоча визначення геноциду залишається незмінним із моменту ухвалення Конвенції 1948 р., динамічні реалії сучасного світу зумовлюють необхідність переосмислення його змістовного обсягу, зокрема щодо вичерпності переліку охоплених діянь [174, с. 305]. Зокрема, зазвичай ідеться про так званий культурний геноцид.

Наприклад, А. В. Андрушко вважає, що ідея криміналізації культурного геноциду заслуговує на серйозну увагу. Вчений припускає, що невдовзі держави почнуть встановлювати відповідальність за вчинення культурного геноциду та не виключає, що в майбутньому відповідні зміни можуть бути внесені й до міжнародних актів [2, с. 576]. Аналогічної думки дотримується також В. О. Бакальчук [10, с. 77].

Критики такої ідеї вважають, що положення про культурний геноцид цілком справедливо не були включені ні до Конвенції 1948 р., ні до ст. 442 КК України, адже посягання на національно-культурне надбання групи не може прирівнюватися до її фізичного або біологічного знищення і тому геноцидом вважатися не може [161, с. 111].

Підтримуємо погляди тих вчених, які вважають, що об'єктивну сторону геноциду потрібно розширити, що пояснюється так:

- 1) культурний геноцид є складовою геноциду згідно із поглядами засновника цього поняття.

Неодмінно обговорення проблеми обмеженості переліку діянь, що охоплюються складом злочину геноциду, включає аналіз змісту первинних концепцій з подальшою інтерпретацією їх у контексті умов розвитку сучасного

суспільства [174, с. 306]. Спочатку, у 1933 р., Рафаель Лемкін казав про необхідність криміналізації актів вандалізму, тобто дій, спрямованих на знищення творів культурної чи художньої спадщини з мотивів ненависті до расової, релігійної чи соціальної спільноти або з метою її знищення. Ідея вченого полягала у встановленні правового захисту соціальних груп, виокремлених за расовою, релігійною чи іншою ознакою приналежності, а також їхньої культурної та художньої спадщини [194].

У 1944 р. Рафаелем Лемкіним було запропоноване на широкий загал поняття «геноцид» та здійснена його класифікація. Серед видів геноциду виділявся культурний геноцид, який полягав у забороні використання рідної мови в школах та друкарстві, забороні вивчення гуманітарних наук із метою викорінення духу національної ідентичності та незалежності, германізації музики, живопису, радіо, кіно тощо, знищенні національних культурних цінностей і пам'яток, зокрема бібліотек, пам'ятників, музеїв, галерей мистецтва [232, с. 84].

Таким чином, ідея культурного геноциду була заснована в 1933 р. Рафаелем Лемкіним. Її зміст полягав не в захисті окремих соціальних груп за ознаками культурної ідентичності, а в захисті культурної спадщини і цінностей національних та етнічних груп;

2) така підстава для криміналізації геноциду, як втрати людства в формі культурного внеску, була зафіксована ще у резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. Саме цим міжнародний документом передбачалися основні ідейні засади для криміналізації геноциду [240, с. 22; 249, с. 1–2];

3) перший проєкт Конвенції 1948 р. передбачав криміналізацію культурного геноциду. Зокрема, культурним геноцидом визнавалося знищення специфічних характеристик групи шляхом примусового переміщення дітей до інших людських груп, примусового вигнання осіб, які є представниками культури, заборони використання національної мови навіть у приватному житті, систематичного знищення книг, надрукованих національною мовою чи

релігійних творів, або заборона нових видань, систематичного знищення історичних або релігійних пам'яток чи їх нецільове використання, знищення або розпорошення документів та предметів, що мають історичну, художню чи релігійну цінність, а також предметів, що використовують в релігійних обрядах [212, с. 5-8].

Інші проєкти Конвенції 1948 р. (не включаючи останнього) також містили положення, якими встановлювалося, що культурний геноцид є злочином [211, с. 2];

4) під час дослідження об'єкта геноциду нами вже зазначалося, що немає потреби доповнювати перелік соціальних груп, яким надається захист, культурною групою, оскільки така група не володіє тією ж згуртованістю та стабільністю, які притаманні національним, етнічним, расовим та релігійним групам.

Однак ідентичність національних та етнічних груп проявляється через їхню культуру, яка є унікальною. Знищення такої культури призводить до знищення ідентичності, а отже, і до знищення самих груп. Якщо фізичний та біологічний аспекти існування національних та етнічних груп перебувають під захистом міжнародних актів, то культурний аспект – ні.

Так само вважає і О. Б. Рішняк, який стверджує, що знищення об'єктів культурної спадщини під час збройного конфлікту можна вважати одним із проявів політики геноциду, а також способом стирання національної ідентичності певної етнічної групи шляхом усунення будь-яких фізичних виявів її історії [145, с. 164].

Як стверджує Л. В. Сорочук, розвиток людських спільнот загалом і формування національних держав зокрема засвідчують, що культура була основним стимулювальним фактором, вагомим потенціалом подолання різних розбіжностей, а отже – консолідаційним чинником формування нації. Нині культура як спосіб організації суспільного й індивідуального життя відіграє велику роль у забезпеченні повноцінного життя людини, формуванні цінностей і забезпеченні культурних потреб, адже людина протягом життя

пізнає культуру й сама її творить. Коли ми говоримо про культурне зростання, культурний прогрес будь-якого народу чи нації, маємо акцентувати увагу на необхідності збереження, примноження духовних і матеріальних надбань минулих поколінь і збереження фольклорно-етнографічних традицій [158, с. 131].

У свою чергу Л. М. Демидова, досліджуючи світоглядні основи кримінального права, погоджується з думкою, що проблеми, котрі існують в суспільствах у звичайних (некризових) і кризових ситуаціях, обумовлені відсутністю належної соціальної культури. При цьому, як зазначає вчена, культура нації є спільними цінностями, що визначають розвиток суспільства і держави, а культура в світі (світова культура) – це спільні цінності націй, народів, національностей, що визначають їхні цілі, шлях, стан і рівень співжиття, а також збереження і розвиток національного різноманіття. Культура є великою об'єднуючою силою, джерелом прогресу і майбутнього сьогоденної земної цивілізації [49, с. 249].

Національна культура проявляється через сукупність цінностей, культурних форм, світобачення, орієнтацій і художніх смаків, які створюються в межах національної держави. Належність до однієї нації визначається належністю до однієї культури, що означає спільну систему ідей, символів, способів поведінки та спілкування [42, с. 213].

У свою чергу етнічною культурою є сукупність властивих етносу способів, елементів, структур життєдіяльності, що забезпечують його збереження і розвиток та завдяки своїм яскравим самобутнім рисам виконують етноідентифікуючу функцію. Функціональна значущість етнокультури полягає в тому, що жодна зі сфер духовної діяльності не в змозі глибше і повніше відбити укоріненість конкретного етносу в його конкретно-просторовому бутті, ніж етнокультура, адже саме вона концентрує в собі етнічні парадигми буття людей, виявляє в повсякденні життя цілий комплекс етнокультурних рис різних народів [43, с. 6].

Під етнічною культурою традиційно розуміють успадкований комплекс соціальної практики та системи вірувань, традицій і звичаїв, що певним чином визначають спосіб життя етносу [113, с. 8]. Також, як стверджує В. К. Борисенко, кожен етнос у сукупності всіх елементів матеріальної і духовної культури мав етнічні риси, притаманні лише йому [14, с. 27].

Навіть у ст. 1 Закону України «Про культуру» закріплено, що культурою є сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти [136].

Отже, ідентичність кожної нації і етносу проявляється, зокрема, у своїй культурній унікальності. Культурними надбаннями націй та етносів є їхні матеріальні й духовні цінності, які підлягають збереженню й примноженню. При цьому пошкодження й знищення культурних надбань будь-якого народу є втратою для всього людства, адже шкода, завдана культурним цінностям, які належать будь-якому народові, означає збіднення культурної спадщини всього людства [119, с. 433]. Також втрачається історична правда про такі об'єкти в разі втрати або зміни інформації про культурну спадщину, її справжню належність. Це відбувається за випадків незаконних дій з об'єктами культурної спадщини: незаконного привласнення, придбання, обміну, продажу, перевезення, пересилання, перетворення.

В Україні культурна спадщина охороняється на рівні Конституції. Так, відповідно до ст. 54 Конституції України культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами [76].

Крім того, відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. культурною спадщиною є сукупність

успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини [140].

Об'єкт культурної спадщини визначається як визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність [140].

Також, Законом України «Про охорону археологічної спадщини» від 18 березня 2004 р. регулюються відносини, пов'язані з охороною археологічної спадщини України, яка є невід'ємною частиною культурної спадщини людства, вразливого і невідновлюваного джерела знань про історичне минуле, а також визначає права та обов'язки дослідників археологічної спадщини [139].

Об'єктом археологічної спадщини є місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їх частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінності з археологічного, антропологічного та етнографічного поглядів і повністю або частково зберегли свою автентичність [139].

Законом України «Про культуру» від 14 грудня 2010 р. встановлюється, що національним культурним надбанням є сукупність унікальних культурних цінностей, об'єктів культурної спадщини, що мають виняткове історичне значення для формування культурного простору України [136].

У свою чергу Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р., яким регулюються суспільні відносини, пов'язані з вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей, спрямований на охорону національної культурної спадщини та розвиток міжнародного співробітництва України у сфері культури [130].

Культурними цінностями є об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, а саме: оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва; предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва; предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок; складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва; старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції; манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції; унікальні та рідкісні музичні інструменти; різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність; рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції; рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування; зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність; рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології; родинні цінності – культурні цінності, що мають характер особистих або родинних предметів [130].

Поряд із цим Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24 грудня 1993 р. містить визначення архівного документа та унікального документа. Архівним документом є документ незалежно від його виду, виду матеріального носія інформації, місця, часу створення і місця зберігання та форми власності на нього, що припинив виконувати функції, для яких був створений, але зберігається або підлягає зберігання з огляду на значущість для особи, суспільства чи держави або

цінність для власника також як об'єкт рухомого майна. Унікальним документом є документ Національного архівного фонду, що становить виняткову культурну цінність, має важливе значення для формування національної самосвідомості Українського народу і визначає його вклад у всевітню культурну спадщину [138].

Об'єкти культурної спадщини перебувають і під міжнародно-правовою охороною згідно з такими міжнародними актами, як Конвенція про охорону всевітньої культурної і природної спадщини від 1972 р., Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. та низка актів прийнятих до неї (Протокол про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р., Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1999 р., Виконавчий регламент Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.) [37, с. 383].

Таким чином, об'єкти культурної спадщини та культурні цінності перебувають під захистом численних нормативно-правових актів на національному та міжнародному рівнях. Ці акти підтверджують виняткову цінність таких об'єктів для людства, націй та етносів, а також встановлюють обов'язки щодо їхнього захисту.

Чинним КК України передбачена кримінальна відповідальність за незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин (ст. 298 КК України), а також за знищення, пошкодження або приховування документів чи унікальних документів Національного архівного фонду (ст. 298-1 КК України) [92].

З огляду на особливу цінність об'єктів культурної спадщини, зокрема їхній вплив на формування ідентичності нації та етносу, знищення, руйнування або пошкодження таких об'єктів може бути здійснене з метою ліквідації пам'яті про відповідну націю чи етнос і, як наслідок, спричинити знищення самої нації або етносу. Крім того, потребує криміналізації незаконне придбання, перевезення, пересилання, привласнення, обмін, продаж або інші

дії з такими об'єктами. Такі діяння позбавляють націю та етнос можливості мати достовірну інформацію про свою культурну спадщину, законно володіти нею та зберігати її для наступних поколінь.

Враховуючи викладене, вважаємо, що об'єктивна сторона геноциду має бути доповнена діями, які полягають у знищенні, пошкодженні чи руйнуванні одного або кількох об'єктів культурної спадщини та іншими незаконними зазначеними діями, у зв'язку із чим пропонуємо ч. 1 ст. 442 КК України доповнити п. 6 з таким формулюванням: «знищення, руйнування або пошкодження одного або кількох об'єктів культурної спадщини або незаконне їх привласнення, придбання, обмін, продаж, перевезення, пересилання чи перетворення».

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, полягає в таких діях:

- прямі та публічні заклики до вчинення діянь, передбачених ч. 1 ст. 442 КК України
- виготовлення матеріалів із закликами до вчинення діянь, передбачених ч. 1 ст. 442 КК України, з метою їх розповсюдження;
- розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення діянь, передбачених ч. 1 ст. 442 КК України.

Варто зазначити, що дії у формі прямих та публічних закликів до вчинення геноциду є формою імплементації п. с ч. 1 ст. 3 Конвенції 1948 р. [73]. При цьому дії у формі виготовлення матеріалів з метою їх розповсюдження чи розповсюдження матеріалів не передбачені ані Конвенцією 1948 р., ані Римським статутом МКС.

Надаючи характеристику об'єктивній стороні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, зауважимо, що публічні заклики полягають у відкритому зверненні до невизначеного або значного кола осіб, у якому висловлюються ідеї чи погляди, спрямовані на те, щоб шляхом поширення їх серед населення схилити певну кількість осіб до певних дій [55, с. 115].

Під поняттям «виготовлення» матеріалів слід розуміти діяльність, унаслідок якої створюється той чи інший предмет матеріального світу, у цьому випадку – матеріали, що містять заклики до вчинення протиправного діяння [70, с. 83].

Розповсюдження матеріалів – індивідуалізоване поширення (надання-одержання) або інше відчуження значної кількості матеріалів, що містять інформацію, зміст якої характеризується спрямованістю інформаційного впливу на те, щоб викликати в одержувачів матеріалів та/або інших осіб бажання (намір) вчинити дії [148, с. 145].

Концепція встановлення кримінальної відповідальності за публічні заклики до вчинення протиправних діянь поряд із відповідальністю за виготовлення матеріалів із метою їх розповсюдження чи за саме розповсюдження таких матеріалів є практикою національного законодавця.

Наприклад, ч. 1 ст. 109 КК України передбачена відповідальність за дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змову про вчинення таких дій, а ч. 2 ст. 109 КК України – за публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій [92].

Відповідно до ч. 1 ст. 110 КК України кримінальним правопорушенням є як умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, так і публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій [92].

При цьому якщо ст. 258 КК України передбачає відповідальність за вчинення терористичного акту, то ст. 258-2 КК України – за публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів із такими закликами [92].

Аналогічна ситуація вбачається й із статей 294 та 295 КК України. Якщо першою встановлюється відповідальність за масові заворушення, то другою

передбачена відповідальність за публічні заклики до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів такого змісту [92].

Отже, у чинному КК України є два підходи до правового регулювання кримінальної відповідальності за публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень, а також за виготовлення матеріалів із такими закликами чи їх розповсюдження. Згідно з першим підходом, кримінальна відповідальність за публічні заклики, виготовлення і розповсюдження матеріалів передбачена однією статтею. Відповідно до другого підходу, кримінальна відповідальність за публічні заклики, виготовлення і розповсюдження матеріалів регулюється окремою статтею.

Погоджуємося з В. В. Гапончуком, який вказує, що статті, у яких передбачається відповідальність за публічні заклики, зазвичай утворюють «пару» з іншими статтями Особливої частини КК України, у яких передбачається відповідальність за протиправну поведінку, що є змістом публічних закликів, та робить висновок, що найбільш прийнятним варіантом є розміщення підстави кримінальної відповідальності за публічні заклики та протиправну поведінку, що становить зміст таких закликів, у самостійних статтях Особливої частини КК України [36, с. 75].

Як уже зазначалося раніше, кримінальна відповідальність за прямі й публічні заклики до вчинення геноциду, а також за виготовлення матеріалів із закликами до вчинення геноциду чи за їх розповсюдження має передбачатися окремою статтею КК України, як мінімум з огляду на те, що в цих діянь відмінний основний безпосередній об'єкт кримінального правопорушення.

Крім того, як публічні заклики до вчинення геноциду, так і виготовлення матеріалів із такими закликами та їх розповсюдження не можуть вважатися геноцидом. Аналіз диспозиції ч. 2 ст. 442 КК України свідчить, що передбачені в ній діяння є такими, що пов'язані з геноцидом, однак самі по собі геноцидом

не є. Це пояснюється спрямованістю наміру: геноцидні дії вчиняються з наміром повного чи часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи, тоді як дії, передбачені ч. 2 ст. 442 КК України, спрямовані насамперед на невизначене коло осіб з метою спонукання їх до вчинення геноциду, тобто до вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 442 КК України (спричинення геноциду).

Також дискусійним є питання щодо необхідності конкретизації в диспозиції ч. 2 ст. 442 КК України того, що заклики до вчинення геноциду мають бути прямими.

З огляду на це зазначимо, що прямі заклики – це тип закликів, за допомогою яких адресант спонукає адресата виконати певну дію або сукупність дій, причому вони мають чітку аргументацію; вимогу в таких закликах висловлюють чітко, ясно, недвозначно, маючи на увазі тільки буквально значення, для цього автор використовує словесну конструкцію, яка зазвичай містить дієслово у формі наказового способу або семантично еквівалентні форми [157, с. 115].

Непрямий заклик виражається імпліцитно, тобто в ньому не зазначено конкретного адресата або чітко не вказано дії, які необхідно виконати [11, с. 284].

Тобто кримінально караним є тільки такий заклик до геноциду, який прямо, чітко та зрозуміло вказує на дії, які потрібно вчинити адресату.

Так, станом на сьогодні геноцид є єдиним кримінальним правопорушенням, згідно з чинним КК України, заклик до вчинення якого має бути саме прямим. Однак конструкція «прямі та публічні заклики» є такою, що відповідає нормам міжнародного права, оскільки як у ст. 3 Конвенції 1948 р., так і в ст. 25 Римського статуту МКС передбачено, що заклики до вчинення геноциду мають бути прямими і публічними.

З огляду на особливості формулювання диспозиції ч. 2 ст. 442 КК України кримінальне правопорушення є закінченим із моменту вчинення дій у вигляді прямих і публічних закликів, виготовлення матеріалів із закликами до

вчинення геноциду або розповсюдження таких матеріалів. При цьому настання наслідків не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу цього кримінального правопорушення (формальний склад).

Підсумовуючи викладене в підрозділі, пропонуємо такі висновки:

1. Геноцид є діянням, яке може вчинятися у п'яти формах, передбачених ч. 1 ст. 442 КК України. До таких належать: позбавлення життя членів групи; заподіяння членам групи серйозної шкоди; створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення; упровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в групі; насильницька передача дітей з однієї групи в іншу.

2. Відповідно до цього першою дією, яка входить до об'єктивної сторони складу геноциду, є позбавлення життя членів групи. Геноцид у цій формі охоплює склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 115 КК України. При цьому в чинному КК України для позначення дій, які полягають у позбавленні життя інших осіб, вживається термін «вбивство». Враховуючи це, є необхідність у внесенні змін до п. 1 ч. 1 ст. 115 КК України, замінивши слова «позбавлення життя» на «вбивство», з метою дотримання вимог законодавчої техніки.

3. З аналізу змісту п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України можна дійти висновку, що геноцидом визнаються лише такі діяння, що полягають у вбивстві двох і більше осіб, які є членами національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Однак такий підхід не відповідає положенням Елементів злочину Римського статуту МКС, відповідно до яких вбивство навіть однієї особи є достатнім для кваліфікації дій як геноциду. У зв'язку з цим вважаємо, що до п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України необхідно внести зміни, замінивши слова «членів групи» на слова «одного чи кількох членів групи».

4. Діями, які передбачені другою формою геноциду (заподіяння членам групи серйозної шкоди), є такі: заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості; вчинення

згвалтування або інших форм сексуального насильства; заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання.

5. Аналіз змісту п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України дає підстави стверджувати, що геноцидом буде вважатися заподіяння серйозної шкоди двом і більше членам людської групи. Однак це не відповідає положенням Елементів злочину Римського статуту МКС, за яким геноцидом вважається заподіяння серйозної шкоди хоча б одному члену людської групи. Враховуючи вказане, є необхідність у внесенні змін до п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України шляхом заміни слова «членам» на «одному або кільком членам».

6. Геноцид у першій та другій формі є закінченим із моменту настання наслідків, тобто склади таких кримінальних правопорушень є матеріальними. Виключенням є вчинення геноциду шляхом згвалтування або інших форм сексуального насильства (формальний склад), оскільки диспозиція статті не містить вказівки на обов'язкові наслідки.

7. Діянням, яке передбачене третьою формою геноциду, є створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення. Геноцид, вчинений у цій формі, є закінченим із моменту створення життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення (формальний склад).

8. До четвертої форми геноциду входять дії, які полягають у впровадженні заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в групі. Геноцид, вчинений у цій формі, є закінченим з моменту впровадження вказаних заходів, тобто має місце формальний склад кримінального правопорушення.

9. Останньою дією, що охоплюється об'єктивною стороною складу геноциду, є насильницька передача дітей з однієї групи в іншу. Як і у випадку з пунктами 1 та 2 ч. 1 ст. 442 КК України, положення п. 5 цієї ж частини передбачають, що геноцидом визнається лише насильницька передача двох і більше дітей з однієї групи в іншу, що не узгоджується з положеннями Елементів злочину Римського статуту МКС, які допускають можливість

кваліфікації геноциду навіть за передачі однієї дитини. Враховуючи це, вважаємо за необхідне внести зміни у п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України, замінивши слово «дітей» на «однієї або кількох дітей».

10. Геноцид у п'ятій формі є закінченим із моменту насильницької передачі дитини, тобто з моменту настання суспільно небезпечних наслідків, у зв'язку з чим є матеріальним складом кримінального правопорушення.

11. Вважаємо, що об'єктивна сторона геноциду потребує розширення шляхом включення до неї положень про «культурний геноцид». У зв'язку з цим пропонуємо ч. 1 ст. 442 КК України доповнити п. 6 такого змісту: «знищення, руйнування або пошкодження одного або кількох об'єктів культурної спадщини або незаконне їх привласнення, придбання, обмін, продаж, перевезення, пересилання чи перетворення».

12. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, полягає у вчиненні таких дій: прямі та публічні заклики до вчинення геноциду; виготовлення матеріалів із закликами до вчинення геноциду; розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення діянь, передбачених ч. 1 ст. 442 КК України.

13. Аналіз диспозиції ч. 2 ст. 442 КК України дозволяє дійти висновку, що передбачені в ній діяння є такими, що пов'язані з геноцидом, однак самі по собі геноцидом не є. Це пояснюється спрямованістю наміру: дії, передбачені ч. 2 ст. 442 КК України, спрямовані на спричинення геноциду.

14. Кримінальні правопорушення, передбачені ч. 2 ст. 442 КК України, є закінченими з моменту вчинення передбачених дій, тобто закріплено формальний склад кримінального правопорушення.

Висновки до розділу 2

Дослідження об'єкта й об'єктивної сторони геноциду дає можливість сформулювати такі висновки до розділу.

1. Встановлено, що загальним об'єктом геноциду є вся сукупність суспільних відносин, яка поставлена під охорону КК України.

2. Досліджено, що підхід, відповідно до якого родовим об'єктом геноциду визнаються суспільні відносини, що забезпечують мир, людяність і міжнародний правопорядок, є більш обґрунтованим. Такий підхід дає змогу розглядати геноцид як правопорушення, що посягає на найвищі цінності, пов'язані з існуванням людської цивілізації. Включення до характеристики родового об'єкта геноциду категорії людяності поряд із міжнародним правопорядком підкреслює, що геноцид посягає на суспільні відносини, які гарантують основи людського співіснування.

3. Доведено, що конструкція «кримінальні правопорушення проти людяності» є більш виправданою, ніж «кримінальні правопорушення проти безпеки людства». Такий висновок можна зробити на підставі аналізу Статутів МВТ у Нюрнберзі й Токію, процесу розроблення Конвенції 1948 р. та її тексту, Конвенції про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 р., Європейської конвенції про незастосування строків давності до злочинів проти людяності і воєнних злочинів 1974 р., Статутів МКТ по Югославії та по Руанді, а також Римського статуту МКС. У зв'язку з цим пропонується внести зміни до назви розділу XX КК України шляхом заміни слів «безпеки людства» на слово «людяності». Запропонована оновлена назва розділу XX КК України виглядає так: «Кримінальні правопорушення проти миру, людяності та міжнародного правопорядку».

4. Аналіз диспозиції ч. 1 ст. 442 КК України дає підстави стверджувати, що основним безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини у сфері безпечного існування національних, етнічних, расових чи релігійних груп.

5. На підставі дослідження ч. 1 ст. 442 КК України виділено п'ять форм геноциду, до яких належать: позбавлення життя членів людської групи (п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України – перша форма); заподіяння членам групи серйозної шкоди (п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України – друга форма); створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення (п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України – третя форма); упровадження заходів,

спрямованих на запобігання дітонародженню в людській групі (п. 4 ч. 1 ст. 442 КК України – четверта форма); насильницька передача дітей з однієї групи в іншу (п. 5 ч. 1 ст. 442 України – п'ята форма).

6. Досліджено, що додатковим безпосереднім об'єктом геноциду в першій формі є суспільні відносини у сфері забезпечення життя людини. Діями, що становлять об'єктивну сторону геноциду в цій формі, є позбавлення життя членів групи. Склад кримінального правопорушення є матеріальним, оскільки правопорушення вважається закінченим із моменту настання наслідків у вигляді смерті членів людської групи.

7. Обґрунтовано, що в чинному КК України термін «вбивство» використовується для позначення дій, спрямованих на позбавлення життя іншої особи. У зв'язку з цим запропоновано внести зміни до п. 1 ч. 1 статті 442 КК України, замінивши слова «позбавлення життя» на слово «вбивство». Крім того, доведено, що відповідно до Римського статуту МКС геноцидом визнається вбивство одного або більше членів національної, етнічної, расової чи релігійної групи, тоді як чинний КК України дозволяє кваліфікувати діяння як геноцид лише в разі вбивства двох чи більше членів такої групи. З метою приведення законодавства у відповідність до норм міжнародного права запропоновано внести зміни до п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України, замінивши слово «членів» на слова «одного або кількох членів». Запропонована оновлена редакція п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України має такий вигляд: «вбивство одного або кількох членів цієї групи».

8. Аргументовано, що додатковим безпосереднім об'єктом геноциду у другій формі є суспільні відносини, що забезпечують здоров'я, статеву свободу та статеву недоторканість, волю, честь і гідність людини. Додатковим факультативним безпосереднім об'єктом геноциду у другій формі є суспільні відносини, що забезпечують життя та здоров'я особи.

9. Встановлено дії, що становлять об'єктивну сторону геноциду у другій формі. До таких дій відносяться заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або тілесних ушкоджень середньої тяжкості, вчинення зґвалтування або інших

форм сексуального насильства, заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання. Крім того, дійдено висновку, що склад геноциду у другій формі є матеріальним, оскільки правопорушення вважається закінченим з моменту настання суспільно небезпечних наслідків

10. Зазначено, що склади кримінальних правопорушень, передбачених статтями 121, 122, 152, 127, 153 КК України є суміжними до складу геноциду у другій формі, оскільки мають спільні ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення.

11. За результатом аналізу диспозиції геноциду у другій формі дійдено висновку, що геноцид, вчинений шляхом заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або тілесних ушкоджень середньої тяжкості, а також заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання вважається закінченим із моменту настання відповідних суспільно небезпечних наслідків (матеріальний склад кримінального правопорушення). При цьому склад кримінального правопорушення геноциду, вчиненого шляхом зґвалтування або інших форм сексуального насильства, є формальним, оскільки диспозиція статті не містить вказівки на обов'язкові наслідки.

12. На підставі порівняння Елементів злочину Римського статуту МКС та п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України дійдено висновку про невідповідність положень КК України нормам міжнародного права. Це пояснюється тим, що перелік дій, які можуть завдати серйозної шкоди особі, є невичерпним відповідно до Римського статуту МКС, тоді як КК України передбачає вичерпний перелік таких дій.

13. Результати аналізу диспозиції п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України дозволяють стверджувати, що геноцидом можуть кваліфікуватися лише дії, що полягають у заподіянні серйозної шкоди двом або більше членам людської групи. Такий підхід не узгоджується з положеннями Римського статуту МКС. З огляду на це запропоновано внести зміни до п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України, замінивши слово «членам» на слова «одному або кільком членам».

Запропонована оновлена редакція п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України має такий вигляд: «заподіяння одному або кільком членам групи серйозної шкоди».

14. Вказано, що додатковим безпосереднім об'єктом геноциду у третій формі є суспільні відносини, що забезпечують право на достатній рівень життя. При цьому суспільні відносини, що забезпечують права людини на достатнє харчування, медичний огляд, соціальне забезпечення, достатній огляд і житло, є додатковим факультативним безпосереднім об'єктом геноциду у третій формі.

15. З'ясовано, що чинним КК України не деталізується перелік дій, що становлять собою об'єктивну сторону геноциду, вчиненого шляхом створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення. Водночас на підставі результатів дослідження, викладених у розділі 1 дисертації, зазначено, що такі життєві умови можуть включати штучне зниження рівня життя, позбавлення основних засобів для існування, конфіскацію грошей і майна, упровадження дискримінаційних заходів у правилах харчування, позбавлення медичних засобів та соціальних послуг.

16. Визначено, що склад кримінального правопорушення, передбаченого п. 3 ч. 1 ст. 442 КК України, є формальним, оскільки диспозиція не містить вказівки на наслідки. Кримінальне правопорушення вважається закінченим із моменту створення життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове фізичне знищення людської групи.

17. Доведено, що додатковим безпосереднім об'єктом геноциду в четвертій формі є суспільні відносини, що забезпечують право на життя та продовження людського роду. При цьому суспільні відносини, що забезпечують право на сім'ю та статеву свободу, є додатковим факультативним безпосереднім об'єктом геноциду в четвертій формі.

18. Досліджено, що в чинному КК України не конкретизовано перелік дій, що становлять об'єктивну сторону геноциду, вчиненого шляхом упровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в національній, етнічній, расовій чи релігійній групі. Водночас на підставі

результатів дослідження, викладених у розділі 1 дисертації, зазначено, що такі дії можуть полягати в упровадженні політики обмеження або заборони народжуваності, примусової стерилізації, заборони на укладення шлюбів або створення сім'ї, сегрегації статей, примушування до абортів тощо.

19. Із диспозиції п. 4 ч. 1 ст. 442 КК України вбачається, що геноцид у четвертій формі є закінченим із моменту впровадження будь-яких заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в людській групі. Таким чином, нормою закріплено формальний склад кримінального правопорушення.

20. Досліджено, що додатковим безпосереднім об'єктом геноциду в п'ятій формі є суспільні відносини, що забезпечують особисту свободу, свободу пересування і право вільного вибору місця свого перебування, а також права дитини на здоровий розвиток, збереження індивідуальності, сім'ю та батьківське піклування.

21. Порівняльно-правовий аналіз Конвенції 1948 р. (офіційного перекладу) та ст. 442 КК України підтверджує різне ставлення нормотворців щодо п'ятої форми геноциду, а саме: замість формулювання «насильницька передача дітей» вживається конструкція «примусове переміщення дітей». Водночас аналіз значення словосполучень «насильницька передача» та «примусове переміщення», а також порівняння положень Конвенції 1948 р., Римського статуту МКС та Елементів злочину Римського статуту МКС мовами оригіналу дають підстави стверджувати, що більш обґрунтованим є використання саме конструкції «насильницька передача дітей».

22. Встановлено, що об'єктивна сторона геноциду у п'ятій формі полягає в діях, спрямованих на вилучення дитини з однієї людської групи та передачу до іншої групи, що здійснюється всупереч її волі шляхом застосування сили або погрози її застосування. Кримінальне правопорушення є закінченим із моменту передачі хоча б однієї дитини, тобто з моменту настання вказаних суспільно небезпечних наслідків (матеріальний склад).

23. З'ясовано, що в п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України слово «дитина» вживається у множині, у зв'язку з чим геноцидом можуть визнаватися лише

дії, що полягають у насильницькій передачі двох або більше дітей з однієї групи в іншу. Однак такий підхід не узгоджується з положеннями Римського статуту МКС, відповідно до якого насильницька передача навіть однієї дитини може мати ознаки геноциду. З огляду на це запропоновано внести зміни до п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України, замінивши слово «дітей» на формулювання «однієї або кількох дітей». Запропонована оновлена редакція п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України має такий вигляд: «насильницької передачі однієї або кількох дітей з однієї групи в іншу».

24. Обґрунтовано, що кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК України, має інший об'єкт. Зокрема, вказані діяння виступають способом психологічного впливу на свідомість людей, агітацією, спрямованою на формування громадської думки. Особливістю суспільних відносин, на які здійснюється посягання шляхом вчинення дій, передбачених ч. 2 ст. 442 КК України, є їх інформаційний характер. З огляду на це визначено, що основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, є суспільні відносини у сфері безпечного існування національних, етнічних, расових і релігійних груп у сфері реалізації права вільно поширювати інформацію.

25. Зазначено, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, полягає в таких діях: 1) прямих та публічних закликах до вчинення геноциду, 2) виготовлення матеріалів із закликами до вчинення геноциду з метою їх розповсюдження, 3) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення геноциду. При цьому аналіз диспозиції ч. 2 ст. 442 КК України дає підстави стверджувати, що передбачені в ній діяння є такими, що пов'язані з геноцидом, однак самі по собі ним не є.

26. Дослідження об'єкта та об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, дало підстави для висновку про необхідність виокремлення цієї норми в окрему статтю. Це пояснюється відмінністю основних безпосередніх об'єктів геноциду та

кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, а також тим, що дії, визначені в цій частині, є такими, що лише пов'язані з геноцидом і спрямовані на його спричинення.

27. Встановлено, що кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК України, є закінченим із моменту вчинення дій у вигляді прямих та публічних закликів, виготовлення матеріалів із закликами до вчинення геноциду або розповсюдження таких матеріалів. Настання суспільно небезпечних наслідків не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу цього кримінального правопорушення (формальний склад).

28. Вказано, що потерпілими від геноциду є тільки такі особи, які є членами національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

29. Виявлено дискусійне питання щодо можливості розширення переліку захищених людських груп, які є предметом кримінального протиправного впливу, політичною і культурною групами. На підставі встановленого змісту понять «соціальна група», «етнічна група», «національна група», «расова група» та «релігійна група», а також аналізу проєктів Конвенції 1948 р., дійдено висновку, що політичні й культурні групи не мають ознак стійкості, необхідної для захисту групи як соціального утворення від кримінального протиправного впливу. У зв'язку з цим визначено, що доповнення ст. 442 КК України політичною й культурною групами є недоцільним.

30. Також встановлено, що в науковій спільноті дедалі більшої підтримки набуває думка про те, що об'єктивна сторона геноциду потребує розширення за рахунок криміналізації діянь, що становлять культурний геноцид. У контексті цього питання, з'ясовано, що ідентичність кожної нації та етносу проявляється, зокрема, у своїй культурній унікальності. Культурними надбаннями націй та етносів є їхні матеріальні й духовні цінності, які підлягають збереженню й примноженню. Знищення культурних надбань будь-якого народу призводить до збіднення культурної спадщини не тільки окремого народу чи нації, а й усього людства.

31. Доведено, що культурна спадщина перебуває під охороною актів національного й міжнародного характеру. Цими актами підтверджується виняткова цінність культури для людства, націй, етносів та їхньої ідентифікації. З огляду на результати дослідження ролі культури в житті людських груп дійдено висновку про необхідність криміналізації незаконних дій щодо об'єктів культурної спадщини. Запропоновано доповнити ч. 1 ст. 442 КК України новим пунктом такого змісту: «знищення, руйнування або пошкодження одного або кількох об'єктів культурної спадщини або незаконне їх привласнення, придбання, обмін, продаж, перевезення, пересилання чи перетворення.

РОЗДІЛ 3

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ГЕНОЦИДУ

3.1. Суб'єкт геноциду

Суб'єкт кримінального правопорушення є одним із чотирьох обов'язкових елементів складу кримінального правопорушення та має важливе значення, оскільки в разі відсутності в особи ознак суб'єкта відсутні і підстави для кримінальної відповідальності.

У теорії кримінального права під суб'єктом кримінального правопорушення розуміють фізичну осудну особу, яка до вчинення протиправного діяння досягла віку кримінальної відповідальності й відповідно до закону несе кримінальну відповідальність за вчинення суспільно небезпечного діяння [58, с. 85].

Таким чином, суб'єкт кримінального правопорушення наділений такими ознаками: 1) є фізичною особою; 2) є осудною особою; 3) досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Як зазначають Ю. В. Гродецький та О. В. Зайцев, суб'єктом кримінального правопорушення може бути тільки фізична особа, тобто людина. Цей висновок фактично закріплений у статтях 6–8 КК України, де передбачено, що підлягають кримінальній відповідальності громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Усі ці суб'єкти є людьми [40, с. 263].

На думку Н. Г. Таран, системне тлумачення кримінального законодавства не містить поняття фізичної особи, однак дає підстави дійти висновку, що в кримінально-правових відносинах фізичною особою є людина. Таке положення корелюється зі ст. 24 Цивільного кодексу України, яка визначає фізичну особу як людину–учасника цивільних відносин [164, с. 80].

Тобто фізичною особою є людина, яка є учасником суспільних відносин. Такою фізичною особою можуть бути як громадяни України, так й іноземці та особи без громадянства. При цьому тварини, неживі істоти, предмети тощо не

можуть бути суб'єктами кримінального правопорушення, а заходи, які вживаються для охорони від завданої ними шкоди, не є покаранням [83, с. 82].

У зміст осудності включається здатність особи на момент вчинення кримінального правопорушення усвідомлювати фактичні об'єктивні ознаки діяння, обстановку, час, місце вчинення та суспільно небезпечні наслідки, а також здатність свідомо керувати своїми вчинками. Тут свідомість і воля об'єднані між собою й визначають характер поведінки особи в конкретній ситуації.

Своєю чергою особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення не могла усвідомлювати свої дії чи бездіяльність або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки, не може бути суб'єктом кримінальної відповідальності [92]. До такої особи можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, тобто кримінально-правові засоби, не пов'язані з кримінальною відповідальністю.

Вік суб'єкта складу кримінального правопорушення – це визначена кримінальним законом кількість прожитих особою років, із досягненням яких у разі вчинення кримінального правопорушення вона може підлягати кримінальній відповідальності [30, с. 56].

При цьому чинним КК України виділяється загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність (16 років) та знижений вік (14 років) при регламентації кримінальної відповідальності для осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, визначені ч. 2 ст. 22 КК України [92].

Кримінально-правова характеристика суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України, полягає в тому, що цей суб'єкт є загальним. На підставі аналізу диспозиції ч. 1 ст. 442 КК України можна дійти висновку, що в ній відсутні будь-які вказівки на додаткові ознаки суб'єкта кримінального правопорушення. Відтак ним є фізична особа, яка досягла 16-річного віку та яка під час вчинення геноциду усвідомлює значення своїх дій і керує ними [178, с. 236].

Щоправда, правове регулювання суб'єкта геноциду за чинним КК України дещо відрізняється від правового регулювання вказаного питання за Римським статутом МКС.

Так, ст. 25 Римського статуту МКС передбачена індивідуальна кримінальна відповідальність за вчинення злочину геноциду. МКС має юрисдикцію виключно щодо фізичних осіб. При цьому індивідуальна кримінальна відповідальність не впливає на відповідальність держав згідно з міжнародним правом [143].

Статтею 30 Римського статуту МКС встановлюється, що особа підлягає кримінальній відповідальності й покаранню за злочин лише в тому випадку, якщо злочин учинено свідомо. Діяння вважається вчиненим свідомо, якщо особа розуміє, що обставини існують або що наслідок від її дій настане за звичайного перебігу подій [143].

Однак, відповідно до ст. 26 Римського статуту МКС, суд не має юрисдикції щодо будь-якої особи, яка не досягла 18-річного віку на момент імовірного вчинення злочину [143].

Таким чином, якщо кримінальна відповідальність за вчинення геноциду за КК України можлива з 16 років, то кримінальна відповідальність за Римським статутом МКС – з 18 років.

Ратифікуючи Римський статут МКС, Україна не здійснювала будь-яких заяв стосовно невизнання положень ст. 26 Римського статуту МКС. Водночас видається, що цього і не потрібно було робити, оскільки відмінності у правовому регулюванні питання віку кримінальної відповідальності в Україні зумовлені особливостями розвитку національної правової системи. Така різниця, незважаючи на ратифікацію Україною Римського статуту МКС, не є порушенням норм міжнародного права, не свідчить про визнання державою подвійного віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за геноцид, а також відповідає практикам правового регулювання кримінальної відповідальності за геноцид у зарубіжних країнах. Слід зазначити, що внаслідок імплементації Римського статуту МКС законодавцем не були внесені

зміни до ст. 22 КК України та не доповнений КК України іншими нормами, що передбачали б настання кримінальної відповідальності за геноцид із досягненням особою вісімнадцяти років [178, с. 237].

Дискусійним є питання щодо зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинення геноциду. Наприклад, А. А. Павловська та О. В. Смаглюк вказують, що мінімальні вікові межі, передбачені чинним КК України, не є абсолютно загальновизнаними, адже в період розроблення та обговорення проекту КК України були пропозиції як про їх підвищення, так і зниження. Науковцями відзначається, що останнім часом спостерігається тенденція зростання злочинності серед неповнолітніх, у зв'язку з чим постає питання про необхідність як зниження, так і розширення меж віку кримінальної відповідальності [156, с. 183].

Н. М. Мирошніченко вказує, що, незважаючи на пропозиції деяких науковців про зниження мінімального віку кримінальної відповідальності, слід дійти висновку, що чинні мінімальні вікові межі в КК України є обґрунтованими. Однак перелік злочинів, за які настає кримінальна відповідальність із 14 років, потребує уточнення [104, с. 187]

Не вдаючись до дослідження загального питання зниження мінімальної межі віку кримінальної відповідальності, зазначимо, що положення чинного КК України в частині регламентації віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинення геноциду, потребують уточнення.

Зокрема, ч. 2 ст. 22 КК України передбачено, що особи, які вчинили кримінальні правопорушення у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності, зокрема, за вчинення таких кримінальних правопорушень: умисне вбивство (ст. 115), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122), зґвалтування (ст. 152) та сексуальне насильство (ст. 153) [92].

При цьому, досліджуючи об'єктивну сторону геноциду, ми зазначали, що геноцид може вчинятися у п'яти формах, до яких серед іншого відносяться позбавлення життя членів людської групи та заподіяння членам людської

групи серйозної шкоди. Під серйозною шкодою розуміється заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або тілесних ушкоджень середньої тяжкості, вчинення зґвалтування або інших форм сексуального насильства, заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання.

Тобто геноцид може вчинятися у вигляді таких самостійних діянь, які без спеціального наміру у вигляді повного чи часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи становлять склади кримінальних правопорушень, кримінальна відповідальність за вчинення яких настає з 14 років.

За логікою законодавця, особи, які не досягли 16-річного віку та вчинили геноцид у формі вбивства або заподіяння серйозної шкоди, не можуть нести кримінальну відповідальність за ст. 442 КК України, проте підлягають відповідальності за статтями 115, 121, 122, 152 та 153 КК України, залежно від фактичних обставин.

Вважаємо такий підхід невдалим, адже геноцид є одним із найтяжчих злочинів проти миру, людяності та міжнародного правопорядку. Особа, яка має здатність усвідомлювати суспільно небезпечний характер вказаних вище діянь, має повну здатність і усвідомлювати суспільно небезпечний характер геноциду і його мети у вигляді повного чи часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

Враховуючи вказане, вважаємо, що особи у віці від 14 до 16 років мають нести кримінальну відповідальність за вчинення геноциду у формі позбавлення життя членів людської групи, заподіяння їм серйозної шкоди, а саме тяжких тілесних ушкоджень або тілесних ушкоджень середньої тяжкості, а також у формі заподіяння членам людської групи серйозної шкоди шляхом вчинення зґвалтування чи інших форм сексуального насильства. У зв'язку з цим є необхідність внесення відповідних змін до ч. 2 ст. 22 КК України.

Не менш дискусійним питанням у науці кримінального права є можливість держави бути суб'єктом кримінальної відповідальності. У цьому контексті варто зазначити, що, як показує досвід трибуналів у Нюрнберзі,

Токіо, а також міжнародних кримінальних судів по колишній Югославії та щодо Руанди, злочин геноциду вчиняється переважно представниками органів державної влади. Враховуючи це, постає питання щодо можливості кримінальної відповідальності держави за злочини, вчинені нею в особі її державних органів.

Як вважає К. А. Важна, існування у звичайному міжнародному праві форм та мір відповідальності держав за міжнародні злочини (зокрема, надзвичайної сатисфакції та надзвичайної репарації), відмінних і тяжчих за змістом та методами реалізації, ніж ті, що передбачені міжнародним правом за вчинення державою ординарних міжнародних правопорушень (або деліктів), а також випадки реалізації таких відмінних форм та мір відповідальності держав (надзвичайної сатисфакції та надзвичайної репарації) на практиці в міжнародних відносинах, свідчать на користь концепції кримінальної відповідальності держави [20, с. 98]. Вчена вважає, що реалізація геноциду передбачає винний умисел на його здійснення і використання для цього державних механізмів та державних фінансових ресурсів, що потребує великої кількості послідовно прийнятих державними органами рішень, указів чи інших документів бюрократичного механізму системи державних органів. Ось чому суб'єктом злочину геноциду є не лише окремі фізичні особи (чи групи фізичних осіб), а й держава в цілому (зокрема внаслідок застосування міжнародно-правових норм, що встановлюють механізми атрибуції поведінки державі) [21, с. 195].

Ю. В. Аносова вказує, що факт вчинення геноциду зазвичай має наслідком активізацію двох режимів відповідальності – індивідуальної кримінальної відповідальності та міжнародно-правової відповідальності держав. Хоча ці режими є відокремленими та відносно автономними, із розвитком судової практики Міжнародного Суду та міжнародних кримінальних судів взаємодія між ними стає все більш тісною [7, с. 220].

На нашу ж думку, держава може нести не кримінальну, а лише міжнародну відповідальність за порушення міжнародно-правових зобов'язань.

По-перше, це відповідає концепції Римського статуту МКС у ст. 25 якого зазначено, що індивідуальна кримінальна відповідальність не впливає на відповідальність держав згідно з міжнародним правом [143].

По-друге, Конвенція 1948 р. зобов'язує держави лише запровадити дієве законодавство для запобігання геноциду та покарання за його вчинення. Так, ст. 9 Конвенції 1948 р. передбачає, що спори між договірними сторонами щодо відповідальності держави за геноцид або будь-які інші діяння, перелічені в ст. 3 Конвенції 1948 р., передаються на розгляд Міжнародного Суду ООН [73].

На практиці ця стаття Конвенції 1948 р. застосовувалася, наприклад, у рішенні Міжнародного Суду ООН у справі «Боснія і Герцеговина проти Сербії та Чорногорії» від 26 лютого 2007 р. У своєму рішенні Міжнародний Суд ООН постановив, що Сербія порушила зобов'язання запобігати геноциду, як це передбачено Конвенцією 1948 р. [204].

Крім того, дійсно Міжнародним Судом ООН досліджувалося питання вчинення Сербією геноциду та інших діянь, перелічених у ст. 3 Конвенції 1948 р. За результатами розгляду справи Міжнародний Суд ООН дійшов висновків, що Сербія не вчиняла геноциду через свої органи або посадових осіб, не вступала у змову з метою його вчинення, не підбурювала до геноциду та не була співучасником геноциду. Слід зазначити, що хоча Міжнародним Судом ООН досліджувалося питання вчинення геноциду державою, у підсумку воно розглядалося в контексті міжнародної, а не кримінальної відповідальності держави. Наявність такої відповідальності можлива в разі порушення державою взятих на себе зобов'язань відповідно до положень міжнародно-правового нормативного акта [178, с. 237].

Таким чином, на сьогодні відсутні будь-які акти міжнародного-правового характеру, якими регламентується саме кримінальна відповідальність держав за вчинення злочинів міжнародного характеру. Хоча ст. 9 Конвенції 1948 р. і передбачає можливість вирішення спорів щодо відповідальності держави за вчинення геноциду, однак така відповідальність за своїм видом не є кримінальною [204].

По-третє, концепція міжнародної, а не кримінальної відповідальності держав за вчинення міжнародно протиправних діянь відповідає положенням проєкту Статей відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння від 2001 р. Статтею 1 вказаного проєкту передбачається, що кожне міжнародно-протиправне діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави. Стаття 2 проєкту встановлює, що міжнародно-протиправне діяння держави існує тоді, коли нею вчинена дія або бездіяльність, яка приписується державі відповідно до норм міжнародного права, і така дія або бездіяльність є порушенням міжнародного зобов'язання держави [236].

По-четверте, кримінальна відповідальність держави унеможлиблюється через відсутність у такого суб'єкта необхідної ознаки осудності. Така ознака може належати лише фізичній особі. Проблемним видається і встановлення вини держави, адже ця категорія ґрунтується на психічному ставленні особи до вчинюваних дій, бездіяльності та наслідків.

Враховуючи вказане, вважаємо, що держава не може бути суб'єктом геноциду, однак може нести міжнародну відповідальність за порушенням зобов'язань, зокрема, що полягають у запобіганні геноциду та покаранні за нього.

Ще одне питання, яке потребує дослідження, полягає в необхідності встановлення кваліфікуючої ознаки для діяння, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, у вигляді вчинення кримінального правопорушення із застосуванням засобів масової інформації.

Так, наприклад, використання засобів масової інформації є кваліфікуючою ознакою публічних закликів до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (ст. 109 КК України) [92].

Використання засобів масової інформації у вигляді кваліфікуючої ознаки передбачається також статтями 258-2 (публічні заклики до вчинення

терористичного акту), 436-1 (виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів) та 436-2 КК України (виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників) [92].

Як вважають А. С. Славко та В. М. Коваль, для суб'єктів, основним напрямком діяльності яких є збір та поширення інформації серед широкого кола осіб, встановлюються як особливі гарантії щодо діяльності, так і підвищений рівень відповідальності. В окремих ситуаціях саме роль медіа є критичною у створенні підґрунтя для геноциду. Наприклад, у випадку геноциду в Руанді засоби масової інформації були до певної міри «зрошені» з органами державної влади і пропагували позицію, яка збігалася з позицією високопосадовців [155, с. 1274].

М. Л. Пахнін підкреслює, що значення засобів масової інформації сьогодні важко переоцінити. Вони формують світогляд, визначають поведінку людей. Проте непоодинокими є випадки їх негативного впливу. Вони можуть ставати джерелами відкритої або прихованої пропаганди насильства, жорстокості, расової, національної, релігійної та інших видів нетерпимості, дискримінації, драматизації криміногенної ситуації, романтизації злочинної діяльності, шкідливого способу життя тощо [118, с. 98].

Також можливість використання засобів масової інформації для вчинення геноциду підтверджується рішенням по одній із ключових справ МКТ по Руанді, а саме рішенням у справі «Прокурор проти Фердинанда Нахімани, Жана-Боско Бараягвізи та Гасана Нгезе» («Справа про ЗМІ»). У рішенні зазначається, що радіо використовувалося для прямої пропаганди вбивства тутсі. За допомогою радіо поширювалася інформація про те, що вбивства представників інших людських груп є громадянським обов'язком [29, с. 94–95].

На можливості використання засобів масової інформації для застосування незаконного інформаційного впливу під час вчинення

кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, наголошують М. В. Шепітько, В. І. Борисов, В. В. Базелюк та К. А. Новікова [65, с. 12].

Крім того, актуальність питання використання засобів масової інформації для вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, підтверджується судовою практикою національних органів. Зокрема, вироком Шевченківського районного суду м. Києва від 13 лютого 2023 р. у справі № 761/17683/22 встановлено використання телеканалу, інтернет-видання, мережі «Telegram», а також платформи «Youtube» для здійснення прямих та публічних закликів до геноциду [28]. Так само вироком Шевченківського районного суду м. Києва від 25 червня 2024 р. у справі № 761/27379/23 підтверджується використання журналістом інтернет-ресурсів, доступних для необмеженої кількості людей, для прямих та публічних закликів до вчинення геноциду [26]. Схожі висновки, якими підтверджується можливість використання засобів масової інформації при вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, містяться у вироках Шевченківського районного суду м. Києва від 9 серпня 2024 р. у справі № 761/23038/23 [27] та від 28 листопада 2024 р. у справі № 761/14838/22 [25].

Зрозуміло, що вчинення кримінального правопорушення з використанням засобів масової інформації більше стосується способу його вчинення. Безумовно, засоби масової інформації є саме тим механізмом, який значно полегшує вчинення публічних закликів до вчинення геноциду, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення геноциду.

Однак представники засобів масової інформації можуть виконувати єдиний, спільний злочинний план, спрямований на розповсюдження інформації із закликами до вчинення геноциду або надавати власні засоби для використання їх із метою закликів до вчинення геноциду. У такому разі представники засобів масової інформації можуть бути співучасниками, тобто

суб'єктами кримінального правопорушення. Це зумовлює підвищення суспільної небезпечності вказаних діянь.

В Україні діяльність засобів масової інформації регулюється окремими законодавчими актами. Так, п. 30 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіа» від 13 грудня 2022 р. встановлюється, що медіа (засіб масової інформації) – це засіб поширення масової інформації в будь-якій формі, який періодично чи регулярно виходить у світ під редакційним контролем та постійною назвою як індивідуалізуючою ознакою [137].

Частиною 1 ст. 36 вказаного закону передбачено, що на території України в медіа та на платформах спільного доступу до відео забороняється поширювати: 1) висловлювання, що розпалюють ненависть, ворожнечу чи жорстокість до окремих осіб чи груп осіб за ознакою етнічного чи соціального походження, громадянства, національності, раси, релігії та вірувань, віку, статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, інвалідності; 2) висловлювання, що підбурюють до дискримінації чи утисків стосовно окремих осіб чи груп осіб за ознакою етнічного чи соціального походження, громадянства, національності, раси, релігії та вірувань, віку, статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, інвалідності або за іншими ознаками; 3) інформацію, що заперечує або ставить під сумнів існування українського народу (нації) та/або української державності та/або української мови [137].

Відтак навіть спеціальним законом, яким регулюються суспільні відносини у сфері діяльності засобів масової інформації, передбачені заборони щодо поширення інформації, яка за своєю суттю є закликами до вчинення геноциду.

Враховуючи вказане, вважаємо, що існує необхідність у встановленні кримінальної відповідальності за вчинення діянь, передбачених ч. 2 ст. 442 КК України, з використанням засобів масової інформації.

Крім того, незважаючи на те, що суб'єкт геноциду є загальним, вказане кримінальне правопорушення може вчинятися службовими особами, а також військовослужбовцями. Зокрема, ст. 4 Конвенції 1948 р. передбачено, що

особи, які вчиняють геноцид або будь-які інші діяння, перелічені в ст. 3, підлягають покаранню, незалежно від того, чи є вони уповноваженими за конституцією правителями, посадовими або приватними особами [73].

Статтею 27 Римського статуту МКС встановлюється, що цей Статут застосовується однаково до всіх осіб без будь-якого розрізнення на основі посадового становища. Зокрема, посадове становище глави держави або уряду, члена уряду або парламенту, обраного представника чи державної посадової особи в жодному разі не звільняє особу від кримінальної відповідальності згідно з цим Статутом та не є саме по собі підставою для пом'якшення покарання. Імунітети або спеціальні процесуальні норми, які можуть бути пов'язані з посадовим становищем особи відповідно до національного або міжнародного права, не повинні перешкоджати здійсненню Судом своєї юрисдикції щодо такої особи [143].

Таким чином, згідно з актами міжнародного характеру, кримінальну відповідальність за вчинення геноциду можуть нести будь-які службові особи, незалежно від наявності в них імунітетів.

Службова особа як суб'єкт кримінального правопорушення у кримінальному праві є такий спеціальний суб'єкт, нормативні ознаки якого закріплені в нормах Загальної та Особливої частин КК, а також галузевого законодавства, які дозволяють встановити (перевірити) зміст особливої функції, якою у встановленому законом порядку наділений був суб'єкт кримінального правопорушення і яка відрізняє його від загального суб'єкта кримінального правопорушення [94, с. 468].

Частиною 3 ст. 18 КК України передбачено, що службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним

повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом [92]. При цьому, ч. 4 ст. 18 КК України доповнює вказаний перелік.

Відтак вищевказані службові особи можуть бути суб'єктами вчинення геноциду.

Крім того, Законом України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)» від 3 вересня 2019 р. було скасовано депутатську недоторканність [134]. Зазначені зміни повністю відповідають духу актів міжнародного характеру, відповідно до яких імунітет, пов'язаний із посадовим становищем особи, не повинен заважати притягненню до кримінальної відповідальності.

Також, у зв'язку з ратифікацією Україною Римського статуту МКС, чинний КК України було доповнено ст. 31-1, якою регламентуються особливості кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників.

Особливості кримінальної відповідальності військових командирів та інших осіб, які фактично діють як військові командири, за вчинення геноциду визначаються тим, що вказані особи підлягають кримінальній відповідальності, якщо геноцид вчинений їхньою підлеглою особою. Така особа має перебувати на момент вчинення злочину під фактичним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під фактичною владою і контролем, унаслідок нездійснення командиром належного контролю над такою особою, якщо при цьому такий командир знав або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, повинен був і міг знати, що зазначена підлегла особа вчинила або мала намір вчинити такий злочин, проте не вжив дій, які повинен був і міг вжити в межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентного органу [92].

У свою чергу начальник підлягає кримінальній відповідальності за вчинення геноциду, якщо такий злочин стосувався діяльності, що підпадала під його фактичну відповідальність і контроль, та був вчинений підлеглою особою, яка на момент вчинення злочину перебувала під його фактичною владою і контролем, унаслідок нездійснення таким начальником належного контролю над такою підлеглою особою, якщо при цьому він знав або повинен був знати, або свідомо проігнорував інформацію, що явно вказувала на те, що підлегла особа вчиняла або мала намір вчинити такий злочин, але не вжив заходів, яких повинен був і міг вжити у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентного органу [92].

Враховуючи вищезазначене, військові командири, інші особи, які фактично діють як військові командири та начальники, будуть суб'єктами кримінального правопорушення геноциду за встановлених умов навіть у тому випадку, якщо геноцид не вчинявся ними безпосередньо.

Підсумовуючи досліджене питання про суб'єкт геноциду, можемо констатувати нижченаведене.

1. Суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України, є загальним. Ним є фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку.

2. Держава, відповідно до норм національного та міжнародного права, не може бути суб'єктом геноциду. Водночас держава є суб'єктом міжнародної відповідальності, яка має свої особливості.

3. Представники засобів масової інформації можуть бути співучасниками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 422 КК України. Більше того, використання засобів масової інформації значно полегшує вчинення вказаного кримінального правопорушення, у зв'язку з чим є необхідність у встановленні кримінальної відповідальності за вчинення діянь, передбачених ч. 2 ст. 422 КК України, з використанням засобів масової інформації.

4. Геноцид також може вчинятися службовими особами і військовослужбовцями. У зв'язку з ратифікацією Україною Римського статуту МКС, чинний КК України доповнено ст. 31-1, якою регламентуються особливості кримінальної відповідальності військових командирів та інших осіб, які фактично діють як військові командири, за кримінальні правопорушення, вчиненні їхніми підлеглими.

3.2. Суб'єктивна сторона геноциду

Якщо об'єктивна сторона кримінального правопорушення є його зовнішньою формою, то суб'єктивна сторона характеризує його внутрішній зміст. Правильність визначення суб'єктивної сторони впливає на правову кваліфікацію кримінального правопорушення, а також надає можливість індивідуалізації кримінально-правових засобів, які можливо застосувати до особи.

Суб'єктивною стороною складу кримінального правопорушення є ті психічні процеси, які проходять у свідомості особи, коли вона вчиняє кримінальне правопорушення, це її психічне ставлення до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків [44, с. 1].

Як вказує В. К. Матвійчук, поведінка людини, у тому числі й злочинна, являє собою органічну єдність зовнішньої (фізичної) і внутрішньої (психологічної) сторін, тому злочин характеризується за допомогою ознак, що відносяться не тільки до зовнішньої, але й до внутрішньої сторони діяння. Кожна з цих ознак, у тому числі й ознаки суб'єктивної сторони, повинні бути вичерпно досліджені у випадку застосування кримінально-правової норми, щоб юридична характеристика указаної кримінально-правової норми повністю збігалася з законодавчим її описанням [101, с. 13].

Крім того, значення суб'єктивної сторони полягає в тому, що завдяки її правильному визначенню здійснюється відмежування одного кримінального правопорушення від іншого, а також встановлюється ступінь суспільної небезпеки діяння й особи, яка його вчинила [100, с. 146].

Зміст суб'єктивної сторони складу злочину характеризують певні юридичні ознаки: вина, мотив та мета вчинення злочину. Вони тісно пов'язані між собою, проте їх зміст і значення у кожному випадку вчинення злочину є різними [87, с. 152].

До категорії «вина» спостерігається найбільший інтерес серед науковців. Це пояснюється тим, що вина є одним з основних критеріїв, які дозволяють відмежувати злочин від правомірної поведінки. Крім того, що вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину і за її відсутності немає складу злочину, вона тісно пов'язана з іншими галузями науки (як юридичними, так і загальносоціальними) і має багатовікову історію розвитку [24, с. 138].

Відповідно до чинного КК України виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. При цьому умисел може бути прямим і непрямим, а необережність – кримінальною протиправною самовпевненістю та кримінальною протиправною недбалістю [92].

Характеризуючи вину як ознаку суб'єктивної сторони геноциду, варто зазначити, що її форма передбачена диспозицією ч. 1 ст. 442 КК України. Так, геноцид можна вчинити лише з умисної формою вини (прямий умисел). Враховуючи це, особа, яка вчиняє діяння, передбачені ч. 1 ст. 442 КК України, має усвідомлювати суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачати його суспільно небезпечні наслідки і бажати їх настання.

Наприклад, особа, яка вчиняє геноцид у формі позбавлення життя членів національної, етнічної, расової чи релігійної групи, має усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій у вигляді вбивства одного або декількох членів людської групи з метою повного чи часткового знищення людської групи, передбачати, що в результаті її дій настануть наслідки у вигляді смерті одного або декількох членів людської групи, а також свідомо бажати, щоб такі наслідки настали.

При цьому, як нами зазначалося в розділі 3 дисертаційного дослідження, геноцид у формах створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення, та впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі, є закінченим із моменту створення відповідних умов чи впровадження заходів. Наслідки не є обов'язковою ознакою геноциду у вказаних формах. З огляду на зазначене при вчиненні геноциду у формах, передбачених пунктами 3 та 4 ч. 1 ст. 442 КК України, обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони є прямиї умисел, який характеризується таким чином, що особа має тільки усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій у вигляді створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення, або впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню у групі. Така особа має усвідомлювати, що її дії спрямовані на повне чи часткове знищення людської групи або зниження дітонародження, однак усвідомлення вказаних можливих наслідків та бажання їх настання не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони геноциду у вказаних формах.

Варто зауважити, що вина як ознака суб'єктивної сторони геноциду має певні особливості, пов'язані з регламентацією кримінальної відповідальності для військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників.

І. І. Строкова з цього приводу зазначає, що в тому випадку, якщо військовий командир чітко знає про те, що його підлеглий вчиняє або збирається вчинити геноцид, але не вживає необхідних заходів для попередження або припинення вчинення злочину, то має місце пособництво у вчиненні геноциду. Однак, якщо військовий командир або начальник не знає про незаконне діяння, яке вчиняє його підлеглий, і не вживає реальних зусиль для її стримування та при цьому має достатньо даних загального характеру, що дозволяють йому дійти такого висновку, то психічне ставлення начальника або військового командира до злочинного діяння підлеглого буде виражатися у формі непрямиї умислу або необережності. Вчена робить висновок, що за

таких обставин відповідальність за геноцид виключається, а йтися може про відповідальність начальників або військових командирів за окремими статтями, такими як, наприклад, службове зловживання або службова недбалість [161, с.130].

Однак вказані вище висновки були здійснені до імплементації Україною Римського статуту МКС. У 2024 р. КК України було доповнено ст. 31-1, яка дозволяє зробити інші висновки. Насамперед, ідеться про командну відповідальність.

З аналізу ч. 1 ст. 31-1 КК України вбачається, що вчинення геноциду підлеглою особою прямо пов'язується з тим, що її військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, не здійснив належного контролю та не вжив дій, які повинен був і міг вжити у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення геноциду або для повідомлення про такий злочин компетентного органу.

Тобто мається на увазі, що підлеглою особою вчиняється геноцид у зв'язку з бездіяльністю його командира або іншої особи, яка фактично діє як військовий командир. Така бездіяльність командира характеризується тим, що він знав або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, повинен був і міг знати, що підлегла особа вчинила або мала намір вчинити геноцид.

Отже, фактично командир або знав про вчинення підлеглим геноциду чи про намір вчинення підлеглим геноциду, або не знав, але повинен був знати про це, однак не здійснив жодних дій для запобігання, його припинення чи повідомлення про нього компетентним органам.

Це означає, що психічне ставлення командира до своєї бездіяльності може характеризуватися як непрямим умислом, так і кримінальною протиправною самовпевненістю чи кримінальною протиправною недбалістю.

З погляду правової кваліфікації, згідно з ч. 3 ст. 31-1 КК України дії командира мають кваліфікуватися за ч. 1 ст. 31-1 та ч. 1 ст. 442 КК України. З аналізу такої кваліфікації можна дійти висновку, що командиром вчинений геноцид.

Вважаємо, що вказане є виключенням із правил, адже геноцид може вчинятися виключно з прямим умислом. У той же час, відповідно до ст. 31-1 КК України, військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, будуть нести відповідальність за ст. 442 КК України і за випадку вчинення бездіяльності з непрямым умислом чи необережністю.

Низка складів злочинів включають до складу суб'єктивної сторони в якості необхідного елемента певний мотив дії, тобто спонукання, якими керувалась особа під час вчинення злочину. Загалом без певного мотиву не вчиняються жодні умисні злочини. Однак для більшості умисних злочинів мотив лежить за межами складу злочину [192, с. 216].

Диспозиція ч. 1 ст. 442 КК України сформульована таким чином, що мотив не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони вказаного кримінального правопорушення. Однак зазначимо, що під час розроблення Конвенції 1948 р., авторами включався мотив у визначення геноциду.

Наприклад, ст. 2 проєкту Конвенції 1948 р. від 19 травня 1948 р. передбачала вчинення геноциду з мотивів національної чи расової приналежності, релігійних переконань чи політичних поглядів членів людської групи [211, с. 1–2].

Спеціальним комітетом із питань геноциду з приводу мотивів вчинення геноциду зазначалося, що таку ознаку суб'єктивної сторони геноциду не потрібно згадувати, оскільки визначення геноциду включає намір знищити людську групу. Також мотиви не повинні згадуватися, оскільки знищення людської групи на будь-яких підставах повинне бути заборонене [195, с. 2]. Враховуючи вказане, мотиви вчинення геноциду не були включені в конвенційне визначення.

Хоча мотив і не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони геноциду, однак зазначимо, що геноцид може вчинятися як із мотивів ненависті до національних, етнічних, расових чи релігійних груп, так і з інших мотивів, таких як, наприклад, мотив релігійного фанатизму (про такий мотив неодноразово згадувалося під час розроблення Конвенції 1948 р.), ненависті до

культури групи, а також, цілком імовірно, і з корисливих мотивів за умови наявності в діях особи інших ознак суб'єктивної сторони та складу кримінального правопорушення.

Метою вчинення кримінального правопорушення є той уявний і бажаний особою кінцевий результат, якого вона прагне досягнути, вчиняючи суспільно небезпечне діяння. Мета кримінального правопорушення є бажанням особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків. Вона є характерною ознакою умисних кримінальних правопорушень, що вчиняються з прямим умислом [122, с. 360].

МКТ по Руанді заснував концепцію, що «геноцид відрізняється від інших злочинів наявністю «*dolus specialis*» – спеціального умислу. Останній розуміється як конкретний умисел, наявність якого є невід'ємним елементом складу злочину та припускає, що злочинець свідомо намагався домогтися такого результату [159, с. 398]. З цим погоджується і М. Антонович, яка вказує, що психічні елементи геноциду включають намір та усвідомлення. Тлумачення питання наміру передбачає, що геноцид є злочином зі спеціальним та конкретним наміром («*dolus specialis*»), чим передбачається, що злочинець спеціально націлений на жертв на основі ідентичності їхньої групи [6, с. 20].

Відтак мета геноциду включає два елементи: 1) повне або часткове знищення 2) конкретної національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

Вина, як ознака суб'єктивної сторони кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 442 КК України, характеризується психічним ставленням до дій у формі прямого умислу. Так, особа має усвідомлювати значення своїх дій у вигляді прямих та публічних закликів до вчинення геноциду, виготовлення матеріалів із закликами до вчинення геноциду або розповсюдження таких матеріалів.

Психічне ставлення особи до наслідків вчинюваних нею діянь не має значення, оскільки наслідки не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 442 КК України.

Мотиви вчинюваних особою діянь не є обов'язковою ознакою кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 442 КК України. Водночас такими мотивами можуть бути як ненависть до національних, етнічних, расових чи релігійних груп, так і корисливі мотиви.

При цьому, з огляду на особливості диспозиції ч. 2 ст. 442 КК України, мета є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони перших двох кримінальних правопорушень, та необов'язковою для третього кримінального правопорушення.

Зокрема, якщо тлумачити диспозицію ч. 2 ст. 442 КК України буквально, то метою проголошення прямих і публічних закликів до вчинення геноциду є повне чи часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Водночас, на нашу думку, конструкція складу цього кримінального правопорушення дозволяє встановити подвійну мету. Першою метою проголошення прямих і публічних закликів є спричинення геноциду. Тобто особа, здійснюючи проголошення прямих і публічних закликів, має прагнути, щоб інші особи вчинили геноцид. Другою метою проголошення прямих і публічних закликів є мета «*dolus specialis*», тобто повне чи часткове знищення людської групи.

Метою другого кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, є розповсюдження матеріалів як таке. Таким чином, виготовляючи матеріали із закликами до вчинення геноциду, особа має переслідувати мету щодо їх розповсюдження після відповідного виготовлення.

Мета третього кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, а саме розповсюдження матеріалів із закликами до геноциду, не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони. Це зумовлено особливостями конструкції норми.

Підсумовуючи викладене в підрозділі, пропонуємо такі висновки:

1. Кримінальні правопорушення, передбачені частинами 1, 2 ст. 422 КК України, можуть бути вчинені лише з умисною формою вини, а саме прямим умислом.

2. У зв'язку з імплементацією Римського статуту МКС та доповненням КК України ст. 31-1, існують особливості визначення форми вини в разі вчинення кримінального протиправного діяння військовими командирами, іншими особами, які фактично діють як військові командири, та іншими начальниками. Зокрема, психічне ставлення вказаних осіб до вчиненого діяння може характеризуватися як непрямим умислом, так і кримінальною протиправною самовпевненістю чи кримінальною протиправною недбалістю.

3. Мотив не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони кримінальних правопорушень, передбачених частинами 1, 2 ст. 422 КК України.

4. На відміну від мотиву, мета є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони геноциду (ч. 1 ст. 422 КК України) та полягає в повному або частковому знищенні конкретної національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

5. Аналіз диспозиції ч. 2 ст. 422 КК України дозволяє виділити подвійну мету у вигляді спричинення геноциду та повного чи часткового знищення людської групи для дій, що полягають у прямих і публічних закликах до геноциду. Крім того, метою таких дій, передбачених ч. 2 ст. 422 КК України, як виготовлення матеріалів із закликами до геноциду, є розповсюдження відповідних матеріалів.

Висновки до розділу 3

1. Встановлено, що суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 442 КК України, є загальним.

2. З'ясовано, що положеннями КК України та Римського статуту МКС по-різному регулюється питання віку суб'єкта кримінальної відповідальності (з 16 років – за чинним КК України та з 18 років – за Римським статутом МКС). Однак такі відмінності у правовому регулюванні

вказаного питання не є порушенням норм міжнародного права і зумовлені особливостями кримінально-правової політики України.

3. Досліджено, що чинним КК України передбачений знижений вік кримінальної відповідальності для низки кримінальних правопорушень (умисне вбивство, умисні тілесні ушкодження, зґвалтування та сексуальне насильство), склади яких є суміжними до складу геноциду у формах, передбачених пунктами 1, 2 ч. 1 ст. 422 КК України. Враховуючи особливу суспільну небезпечність геноциду, що пов'язано з посяганням на суспільні відносини, що забезпечують існування людських груп, а також життя та здоров'я людини, дійдено висновку про необхідність уточнення ч. 2 ст. 22 КК України, забезпечивши можливість притягнення до кримінальної відповідальності осіб за вчинення геноциду у віці від 14 до 16 років.

4. Обґрунтовано, що геноцид також може вчинятися службовими особами та військовослужбовцями. Особливості відповідальності військовослужбовців, які є військовими командирами, або інших осіб, які фактично діють як військові командири, за вчинення геноциду передбачені ст. 31-1 КК України, якою закон України про кримінальну відповідальність було доповнено в результаті імплементації Римського статуту МКС.

5. Доведено, що держава не може бути суб'єктом геноциду, однак може нести міжнародну відповідальність за порушення своїх зобов'язань за Конвенцією 1948 р.

6. Аргументовано, що представники засобів масової інформації можуть бути суб'єктами кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 422 КК України. Можливість використання засобів масової інформації для полегшення вчинення кримінального правопорушення підтверджується доктриною, рішеннями МКТ по Руанді, а також аналізом складів інших кримінальних правопорушень, передбачених, зокрема, статтями 258-2, 436-1 та 436-2 КК України. Дійдено висновку, що використання засобів масової інформацією значно підвищує суспільну небезпечність кримінального правопорушення, у зв'язку з чим запропоновано встановити кримінальну

відповідальність за вчинення діяння, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, з використанням засобів масової інформації.

7. Встановлено, що геноцид може бути вчинено лише з прямим умислом. Однак продемонстровано, що вказане вище правило має виключення, пов'язані з особливостями регламентації кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири та інших начальників. Зокрема, вина вказаних осіб може характеризуватися непрямим умислом, кримінальною протиправною самовпевненістю чи кримінальною протиправною недбалістю.

8. З'ясовано, що мотив не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 422 КК України. При цьому на певних етапах розроблення Конвенції 1948 р. передбачалося, що геноцид може бути вчинений із мотивів національної чи расової приналежності, релігійних переконань чи політичних поглядів членів людської групи.

9. Обґрунтовано, що мета є обов'язковою ознакою геноциду. Так, геноцид відрізняється від інших кримінальних правопорушень наявністю «*dolus specialis*» – спеціальної мети, що виражається в намірі повного чи часткового знищення національної, расової, етнічної чи релігійної групи.

10. На підставі аналізу диспозиції ч. 2 ст. 442 КК України зроблено висновки, що проголошення прямих і публічних закликів до вчинення геноциду здійснюється з подвійною метою: 1) спричинення геноциду, 2) мета «*dolus specialis*» – повне чи часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. При цьому метою виготовлення матеріалів із закликами до вчинення геноциду є розповсюдження виготовлених матеріалів.

РОЗДІЛ 4

ПОКАРАННЯ ЗА ГЕНОЦИД

4.1. Покарання за вчинення геноциду

Функціонування суспільства неможливе без ефективних механізмів підтримання правопорядку і захисту від протиправних посягань. Захист суспільства від кримінальних протиправних посягань забезпечується визнанням певних діянь кримінальними правопорушеннями та встановленням кримінальної відповідальності за їхнє вчинення.

Статтею 5 Конвенції 1948 р. на Україну покладається обов'язок щодо прийняття необхідного законодавства, яке здатне забезпечити запобігання геноциду та призначення дієвого покарання для осіб, які його вчинили. Таким чином, встановлення покарання за вчинення геноциду є обов'язком держави. У зв'язку з цим дослідження кримінальної відповідальності за геноцид після аналізу генези цього соціально-правового явища та складу кримінального правопорушення переходить до розгляду проблем, пов'язаних з встановленням покарання.

Незважаючи на те, що кримінальну відповідальність за геноцид на національному рівні було встановлено більше двадцяти років тому, питання покарання за вчинення цього кримінального правопорушення досліджувалося досить обмежено [177, с. 202]. При цьому щороку у Єдиному реєстрі досудових розслідувань обліковуються кримінальні правопорушення, передбачені ст. 442 КК України. Так, у 2018 році обліковано 2 кримінальні правопорушення, у 2019 – 4, у 2020 – 2, у 2021 – 3, у 2022 – 22, у 2023 – 7, у 2024 – 3, у 2025 – 3 [135]. Також у Єдиному державному реєстрі судових рішень наявні 4 вироки за ч. 2 ст. 442 КК України, а саме: вироки Шевченківського районного суду м. Києва від 13 лютого 2023 р. у справі № 761/17683/22 [28], від 25 червня 2024 р. у справі № 761/27379/23 [26], від 9 серпня 2024 р. у справі № 761/23038/23 [27], від 28 листопада 2024 р. у справі № 761/14838/22 [25]. З урахуванням того, що в період з 2022 р. кількість облікованих випадків

геноциду зросла, питання правозастосування ст. 442 КК України, а також санкції цієї норми, є актуальним.

Також погоджуємося з Є. О. Письменським, який підкреслює, що кримінально-правову політику в Україні в умовах війни не можна охарактеризувати як таку, що здійснюється у науково обґрунтований спосіб, послідовно й однаково. Науковцем вказується про виникнення такого стану у правозастосуванні, коли обмежені соціальні ресурси держави використовуються недостатньо ефективно, а протидія кримінальним правопорушенням, пов'язаним із війною та в контексті війни, відбувається з істотними порушеннями базових правових принципів та стандартів прав людини. З-поміж іншого це проявляється у низці системних помилок у кримінально-правовій кваліфікації, нездатності адекватно тлумачити кримінальний закон, дотримуючись верховенства права та стверджуючи справедливість, нерозуміння справжньої суті та цінності кримінального закону [120, с. 302–303].

Враховуючи це, метою дослідження питання покарання за вчинення злочину геноциду, прояви якого в сучасних умовах суспільного розвитку мають тенденцію до зростання, є формування науково обґрунтованих підстав для його належного застосування, а також переосмислення чинного кримінально-правового регулювання з виробленням пропозицій щодо його вдосконалення з метою забезпечення відповідності принципам обґрунтованості та справедливості.

Так, досліджуючи покарання як інститут кримінального права, варто зазначити, що покарання виникає одночасно з виникненням кримінального правопорушення і пов'язане з ним нерозривними зв'язками, які зумовлюють практичну неможливість існування одного без іншого [103, с. 108].

С. Л. Недов вважає, що поняття покарання на сучасному етапі розвитку правової системи України еволюціонувало від звичної кари до процесу, що втілює в собі відповідальність за протиправний вчинок. Водночас покаранням у сталих поглядах наукової спільноти визнається внормований примусовий

захід, що застосовується уповноваженим органом до особи, яка вчинила протиправне діяння [111, с. 501].

У свою чергу Н. Г. Габлей, приділяючи увагу теоретичним розробкам проблем кримінального покарання, вказує, що кримінальним покаранням є кінцевий результат, якого бажає досягнути держава в ході застосування судом до особи особливого заходу державного примусу [34, с. 192].

Г. В. Журбелюк підкреслює, що покарання становить правову оцінку з боку держави скоєного злочину й особистості злочинця, оскільки будь-який злочин є виступом проти суверена (держави) і безпосередньої жертви [59, с. 59].

Тобто вказані визначення формуються навколо таких двох суб'єктів суспільних відносин: держави в особі її органів, наділених повноваженнями із застосування примусу з приводу вчинення особою кримінального правопорушення, та відповідно, особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

У чинному КК України визначення покарання міститься у ст. 50, відповідно до якої ним вважається захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [92].

Аналіз ст. 50 КК України дає підстави стверджувати, що метою покарання є (1) кара, (2) виправлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, (3) запобігання вчиненню особою нових кримінальних правопорушень, а також (4) запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень іншими особами.

Водночас підтримуємо підхід Ю. А. Пономаренка, який вказує, що покарання є кримінально-правовим засобом-установленням, тобто засобом кримінального права, який визначає вид і розміри впливу на правовий статус особи у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення [124, с. 165].

Покарання як кримінально-правовий засіб можна визначити як передбачене кримінальним законом обмеження в реалізації прав і свобод людини, що застосовується у примусовому порядку за обвинувальним вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, з метою її кари. Передбачення у визначенні покарання кари як його мети пов'язується з тим, що така мета є найближчою ціллю покарання, через ефективне досягнення якої можуть бути досягнуті інші цілі покарання [125, с. 186].

Зазначимо, що покарання призначається судом у межах санкції статті Особливої частини КК України. Таким чином, вид і розмір покарання передбачені таким елементом кримінальної правової норми, як санкція.

Санкція статті має передбачати саме ті види і розміри покарання, які відповідають тяжкості суспільно небезпечного діяння. З цього приводу погоджуємося з думкою О. О. Дудорова та Є. О. Письменського, які вказують, що нюанси кримінально-правової кваліфікації, інші проблеми КК України значною мірою втрачають сенс, якщо за вчинене кримінальне правопорушення не призначається справедливе, адекватне покарання або якщо призначене покарання не виконується або виконується неналежним чином. Тому наукова обґрунтованість побудови санкції кримінально-правової норми має не менше значення, ніж правильне конструювання її диспозиції [52, с. 63].

У юридичній літературі відсутня теорія кримінально-правових санкцій, яка могла б стати фундаментальною основою для законотворчої діяльності. У теорії кримінального права не існує єдиного поняття кримінально-правових санкцій та справедливо звертається увага на серйозні проблеми побудови кримінально-правових санкцій, зокрема: щодо недоцільності встановлення у санкції великої амплітуди між нижчими та вищими межами покарання у формі позбавлення волі на певний строк; щодо розбіжності в оцінці санкціями статей кримінального закону однорідних кримінальних правопорушень; щодо невиправдано різких відмінностей у санкціях статей, що передбачають суміжні склади кримінальних правопорушень; щодо наявності завищених або,

навпаки, занижених санкцій, які не відповідають істинному характеру і ступеню суспільної небезпеки забороняючих діянь; щодо взаємної неузгодженості санкцій між собою [154, с. 413].

М. Г. Корабель зазначає, що санкції мають будуватися на принципах доцільності, обґрунтованості, законності, рівності громадян перед законом, гуманізму, вини, справедливості, невідворотності кримінальної відповідальності, індивідуалізації покарання та економії заходів кримінально-правового впливу [79, с. 289].

В. В. Ярош, досліджуючи проблеми конструювання санкцій за злочини у сфері службової діяльності, використовує такі правила встановлення санкцій у кримінальному праві:

1. Варіативність санкції не повинна бути надто широкою, тобто не слід передбачати в альтернативі більше трьох видів покарань.

2. Санкції за різними складами злочинів мають бути домірними тяжкості вчиненого, тобто санкції за різні категорії злочинів повинні бути різними.

3. Мінімальний розмір санкції за кваліфікований склад злочину повинен бути вищим за максимум санкції за простий склад.

4. Мінімум санкції за більше тяжкий злочин повинен бути більшим, ніж за менш тяжкий злочин [193, с. 269].

О. В. Євдокімова також зазначає, що якщо санкції деяких норм Особливої частини КК збігаються, то повинен збігатися і суспільно небезпечний рівень цих дій, і навпаки, якщо суспільна небезпека діяння приблизно однакова, то повинен збігатися розмір санкції. Проте якщо суспільна небезпека діянь різна, то суворість санкцій також повинна відрізнятися [56, с. 459].

У цілому погоджуючися з такими правилами, зазначимо, що їхнє застосування має певні особливості та виключення при конструюванні санкцій окремих статей КК України.

Так, санкція ч. 1 ст. 442 КК України передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 10 до 15 років або довічне позбавлення волі [92].

У ст. 51 КК України види покарань розміщені від найменш тяжкого до найбільш тяжкого. Такі види покарання, як позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі, обіймають дві останні позиції, у зв'язку з чим можна стверджувати, що вказані покарання є найбільш тяжкими згідно з чинним КК України.

На нашу думку, встановлення покарань у виді позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі за вчинення геноциду відповідає принципам доцільності, обґрунтованості та справедливості, оскільки геноцид є одним із найбільш тяжких міжнародних злочинів. Тяжкість вказаних покарань виправдовується особливою небезпечністю мети геноциду у вигляді повного або часткового знищення національних, етнічних, расових чи релігійних груп. Така мета є «*dolus specialis*», тобто спеціальною, її переслідування зумовлює посягання на людське існування та значно підвищує ступінь суспільної небезпечності діяння.

Більш того, об'єктом геноциду є суспільні відносини, які забезпечують існування найбільших соціальних цінностей, таких як життя, здоров'я, честь, гідність та недоторканність людини, з огляду на що й можна дійти висновку про обґрунтованість встановлення за його вчинення найсуворіших видів покарання [177, с. 204].

Водночас дискусійним є питання щодо розмірів покарання за вчинення геноциду. При аналізі розмірів такого покарання, як позбавлення волі на певний строк, вважаємо за необхідне дослідити види і розміри покарань, які передбачені за вчинення суміжних кримінальних правопорушень.

У розділі 3 дисертації було зазначено, що геноцид може вчинятися у формі позбавлення життя членів людської групи. При цьому кримінальне правопорушення, передбачене ст. 115 КК України, має, зокрема, такі спільні ознаки з геноцидом, як об'єкт (суспільні відносини, що забезпечують життя людини є основним безпосереднім об'єктом умисного вбивства та додатковим

безпосереднім об'єктом геноциду) та об'єктивна сторона (дії у вигляді вбивства однієї або декількох осіб та наслідки у вигляді смерті осіб є ознаками об'єктивної сторони і умисного вбивства, і геноциду).

Санкція ч. 1 ст. 115 КК України (заподіяння смерті іншій людині без кваліфікуючих ознак) передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 7 до 15 років, а санкція ч. 2 ст. 115 КК України (умисне вбивство з кваліфікуючими ознаками) – покарання у виді позбавлення волі на строк від 10 до 15 років або довічне позбавлення волі, з конфіскацією майна у випадку вчинення вбивства з корисливих мотивів [92].

Диспозиція ч. 1 ст. 442 КК України не містить вказівок на кваліфікуючі ознаки такої форми геноциду, як вбивство членів людської групи. Та з огляду на те, що геноцидом вважається вбивство однієї або кількох членів людської групи, можна умовно поділити ці діяння таким чином, що вбивство однієї особи більше межує з діянням, передбаченим ч. 1 ст. 115 КК України, а вбивство кількох осіб – із діянням, передбаченим ч. 2 ст. 115 КК України.

Зіставлення покарань за вчинення умисного вбивства однієї особи (ст. 115 КК України) та умисного вбивства членів людської групи (ч. 1 ст. 442 КК України) дозволяє встановити їхню відмінність. Зокрема, нижня межа покарання за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК України є нижчою (7 років), ніж нижня межа покарання за вчинення геноциду (10 років).

Вважаємо, що в цьому випадку вказана вище різниця між нижніми межами покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк є цілком обґрунтованою, оскільки як умисне вбивство, так і геноцид посягають на життя людини. При цьому згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [76]. Однак геноцид посягає ще й на існування національної, етнічної, расової чи релігійної групи, а також вчиняється зі спеціальною метою повного чи часткового знищення людської групи, що зумовлює його більшу суспільну небезпечність. Фактично відмінність в об'єкті й такій ознаці суб'єктивної

сторони зазначених вище кримінальних правопорушень, як мета, спричиняє відмінність і розмірів покарання.

Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 121 КК України також має такі спільні ознаки з геноцидом, як об'єкт (суспільні відносини, що забезпечують здоров'я людини є основним безпосереднім об'єктом умисних тяжких тілесних ушкоджень та додатковим безпосереднім об'єктом геноциду) та об'єктивна сторона (дія у вигляді заподіяння тяжких тілесних ушкоджень та наслідки у вигляді тяжких тілесних ушкоджень).

Санкція ч. 1 ст. 121 КК України передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 8 років. В даному випадку виникає логічне запитання щодо обґрунтованості покарання, що передбачене санкцією ч. 1 ст. 442 КК України. Так, якщо різниця між нижніми межами покарань, передбачених санкціями ч. 1 ст. 115 КК України і ч. 1 ст. 442 КК України, становить 3 роки, то різниця між нижніми межами покарань, передбачених санкціями ч. 1 ст. 121 КК України і ч. 1 ст. 442 КК України – 5 років.

Основна відмінність між умисними тяжкими тілесними ушкодженнями й умисними тяжкими тілесними ушкодженнями як формою геноциду полягає в суб'єктивній стороні (така ж відмінність є між умисним вбивством та умисним убивством як формою геноциду).

Дещо інша диспропорція спостерігається при зіставленні покарань, передбачених санкціями ч. 1 ст. 122 КК України і ч. 1 ст. 442 КК України.

Якщо за заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості передбачене покарання у виді виправних робіт на строк до 2 років, або обмеження волі на строк до 3 років, або позбавлення волі на строк до 3 років, то за вчинення геноциду у формі заподіяння членам людської групи тілесних ушкоджень середньої тяжкості передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк від 10 до 15 років або довічне позбавлення волі.

Тобто санкція ч. 1 ст. 122 КК України передбачає альтернативні види покарань і відрізняється від санкції ч. 1 ст. 442 КК України не тільки розміром покарання у виді позбавлення волі на певний строк (санкція ч. 1 ст. 122 КК

України взагалі не містить нижньої межі позбавлення волі; такою межею є позбавлення волі на строк 1 рік, відповідно до ч. 2 ст. 63 КК України [92]), але й видами покарання, надаючи судам можливість для застосування взагалі менш тяжких видів покарання.

На нашу думку, така диспропорція не відповідає принципам справедливості й обґрунтованості. Основна відмінність описаних вище складів кримінальних правопорушень від складу геноциду полягає в меті як обов'язковій ознаці суб'єктивної сторони геноциду. При цьому в одному випадку така відмінність зумовлює різницю в нижніх межах покарання від 3 до 5 років, а в іншому – різницю і в нижній межі позбавлення волі, і у видах покарання.

Розглядаючи наступні суміжні склади кримінальних правопорушень, зазначимо, що санкція ч. 1 ст. 152 КК України передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 до 5 років, а санкція ч. 1 ст. 153 КК України – позбавлення волі на строк до 5 років.

При дослідженні об'єкта геноциду вище зазначалося, що основним безпосереднім об'єктом зґвалтування та інших форм сексуального насильства є суспільні відносини, що забезпечують право кожної особи на статеву свободу і статеву недоторканість, а також забезпечують охорону волі, честі та гідності особи. При цьому вказані суспільні відносини є додатковим безпосереднім об'єктом геноциду.

Відтак, знову ж таки, основною відмінністю геноциду від зґвалтування та інших форм сексуального насильства є мета у вигляді повного чи часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

За наявності такої основної відмінності різниця між покаранням за вчинення геноциду у формі зґвалтування та покаранням за зґвалтування як окреме кримінальне правопорушення полягає в нижній межі позбавлення волі: 10 років – для геноциду та 3 роки – для зґвалтування. Нижня межа покарання, передбаченого санкцією ч. 1 ст. 153 КК України, взагалі не передбачена.

Таким чином, на підставі аналізу вищевикладеного можна стверджувати, що існує велика диспропорція у видах і межах покарання, які передбачені санкцією геноциду і санкціями статей, що містять суміжні склади кримінальних правопорушень. Вказані недоліки потребують усунення з метою дотримання таких принципів встановлення засобів кримінально-правового характеру, як їхні доцільність, обґрунтованість, законність і справедливність.

З урахуванням вищевикладеного, вважаємо, що нижня межа покарання у виді позбавлення волі на певний строк за вчинення геноциду потребує зниження з 10 років до 7 років. Саме така нижня межа надасть можливість під час призначення покарання повністю враховувати особливості форми, у якій було вчинено геноцид.

Також санкція ч. 1 ст. 442 КК України передбачає альтернативне покарання у виді довічного позбавлення волі.

У науковій юридичній спільноті відсутні дискусії щодо визначення та суті такого виду покарання, однак у більшості досліджується питання його доцільності, можливості застосування інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, а також здійснюється порівняння довічного позбавлення волі із смертною карою.

Так, С. Я. Бурда зазначає, що обставиною, яка зумовлює призначення покарання у виді довічного позбавлення волі і водночас вказує на неможливість досягнення мети покарання шляхом застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, є дуже високий ступінь суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення й особи злочинця. На думку вченого, застосування такого виду покарання як довічне позбавлення волі, на сучасному етапі розвитку українського суспільства є набагато доцільнішим, ніж застосування смертної кари, оскільки, кожна людина має право на життя [17, с. 75].

В. М. Коротаєв, порівнюючи смертну кару та довічне позбавлення волі, підкреслює, що хоча смертна кара є простим і дешевим способом боротьби зі злочинністю, який назавжди позбавляє злочинця можливості завдати значної

шкоди охоронюваним кримінальним законом об'єктам, однак довічне позбавлення волі насамперед сприяє виправленню злочинців, що, з моральною погляду, відповідає сучасним гуманізаційним процесам [80, с. 200].

В. М. Бурдін, помірно критикуючи ідеї гуманізації кримінального права в частині відмови від покарання у виді смертної кари та гуманізації покарання у виді довічного позбавлення волі, все ж таки зазначає, що в сучасних умовах функціонування правової системи України суттєвий вплив на формування кримінально-правової політики здійснює Європейський суд з прав людини. Зокрема, рішенням Європейського суду з прав людини у справі «Петухов проти України» було визнано порушення Європейської конвенції з прав людини через відсутність у кримінальному законодавстві України норми, яка би передбачала можливість застосування до довічно засудженого інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. З огляду на це В. М. Бурдін приходить до висновку, що навіть якщо припустити, що в новому КК України буде передбачено положення про можливість умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі, умови такого звільнення повинні бути максимально суворими і передбачати щонайменше обов'язкове реальне відбуття засудженим сорока років ув'язнення [19, с. 85–87].

До того ж рішенням Конституційного суду України від 16 вересня 2021 р. № 6-р(П)/2021 було визнано неконституційними ч. 1 ст. 81, ч. 1 ст. 82 КК України через те, що ними унеможлиблюється застосування інституту умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі. У рішенні Конституційного суду України в першу чергу вказується на неможливість досягнення мети покарання, як її визначено в ч. 2 ст. 50 Кодексу, а саме таких її складових елементів, як виправлення особи, яку засуджено до довічного позбавлення волі, та ресоціалізацію такої особи. Наведене також свідчить про невиконання державою її позитивного обов'язку сприяти в підготовленні засудженої до довічного позбавлення волі особи до її можливої ресоціалізації/реінтеграції в суспільство [144].

Враховуючи вказане, вважаємо, що довічне позбавлення волі як вид покарання відповідає сучасним гуманістичним ідеям розвитку суспільства. Вказаний вид покарання має призначатися за вчинення найбільш тяжких кримінальних правопорушень за умов, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк не здатне виконати мету покарання.

Геноцид є одним із найбільш тяжких міжнародних кримінальних правопорушень, який посягає на існування цілих людських груп, у зв'язку з чим наявність альтернативного покарання у виді довічного позбавлення волі за вчинення геноциду відповідає принципам справедливості, доцільності, обґрунтованості та законності.

Враховуючи наведене вище, можемо сформулювати такі висновки:

1. На підставі порівняння видів і розмірів покарань, встановлених за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 115, 121, 122, 152 та 153 КК України, із покаранням, встановленим санкцією ч. 1 ст. 442 КК України, сформовано висновок про наявність суттєвої диспропорції між розмірами покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

2. З метою забезпечення доцільності, обґрунтованості й справедливості покарання, передбаченого санкцією ч. 1 ст. 422 КК України, запропоновано знизити нижню межу покарання у виді позбавлення волі на певний строк з 10 до 7 років.

3. Наявність альтернативного покарання у виді довічного позбавлення волі за вчинення геноциду відповідає принципам справедливості, доцільності та обґрунтованості, оскільки геноцид є одним із найбільш тяжких міжнародних злочинів, який посягає на основи людського співіснування.

4.2. Покарання за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого частиною 2 статті 442 КК України

Санкція ч. 2 ст. 442 КК України передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 до 7 років [92]. При цьому варто зазначити, що ч. 2 ст. 442 КК України встановлюється кримінальна відповідальність за вчинення трьох

окремих діянь: а) прямих та публічних закликів до вчинення геноциду, проголошених із метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи; б) виготовлення матеріалів із закликами до вчинення геноциду з метою їх розповсюдження; в) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення геноциду.

Кримінальна відповідальність за прямі та публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень, виготовлення матеріалів із такими закликами та їхнє розповсюдження передбачена також й іншими статтями КК України.

Наприклад, ч. 2 ст. 109 КК України передбачається покарання у виді обмеження волі на строк до 3 років або позбавлення волі на той самий строк із конфіскацією майна або без такої за публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій.

Схожість вказаного вище складу кримінального правопорушення зі складом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, проявляється у змісті й характері дій, які є ознакою об'єктивної сторони. Якщо за ч. 2 ст. 109 КК України такі дії полягають у публічних закликах до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також у розповсюдженні матеріалів із такими закликами, то за ч. 2 ст. 442 КК України – у прямих і публічних закликах до вчинення іншого кримінального правопорушення, а саме геноциду, а також у розповсюдженні матеріалів із такими закликами (ч. 2 ст. 109 КК України не передбачає кримінальну відповідальність за виготовлення матеріалів із закликами до вчинення певних дій). Для вказаних вище закликів спільним є інформаційний характер дій.

Діяння, передбачені ч. 2 ст. 109 КК України, полягають у публічних закликах до вчинення тяжкого злочину, у той час як ч. 2 ст. 442 КК України регламентується кримінальна відповідальність за прямі й публічні заклики до вчинення особливо тяжкого злочину.

Аналогічна концепцію закріплено й у ст. 258-2 КК України, відповідно до якої дії особи полягають у публічних закликах до вчинення тяжкого злочину – терористичного акту. При цьому санкція ч. 1 ст. 258-2 КК України передбачає покарання у виді виправних робіт на строк до 2 років або пробаційним наглядом на строк до 3 років, або обмеженням волі на строк до 3 років, або позбавленням волі на той самий строк з конфіскацією майна або без такої.

На нашу думку, покарання у виді позбавлення волі на певний строк, встановлене за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, є таким, що відповідає суспільній небезпечності діяння. Так, воно є тяжчим, ніж покарання, передбачені санкціями інших статтями КК України, якими встановлюється відповідальність за вчинення схожих діянь. Але це пояснюється тим, що додатковим безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, виступають суспільні відносини, що забезпечують існування національних, расових, етнічних чи релігійних груп. Крім того, прями й публічні заклики до вчинення геноциду проголошуються з метою «*dolus specialis*» – повним чи частковим знищенням вказаних груп. Особа, яка прямо і публічно закликає до вчинення геноциду, фактично закликає інших осіб до вчинення діянь, які посягають у тому числі на життя і здоров'я людини, які є найвищою соціальною цінністю, що значно підвищує ступінь суспільної небезпечності.

Спірним є питання щодо встановлення такого альтернативного покарання за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, як конфіскація майна.

Конфіскація майна є додатковим, загальним (універсальним) і безстроковим (одноактним) видом покарання, яке обмежує майнові права засудженого і яке суд повинен (зобов'язаний) або може (має право) призначити на додаток до основного покарання за умови, якщо це покарання безпосередньо передбачено в санкції статті Особливої частини КК за вчинення особою, яка досягла 18-ти років, злочину, передбаченого в ч. 2 ст. 59 КК України [170,с. 222].

У науці кримінального права немає одностайної позиції щодо потреби та обґрунтованості існування конфіскації майна як окремого виду покарання.

С. Я. Бурда зазначає, що відмовитись від покарання у виді конфіскації майна можна було б лише тоді, коли б знайшовся більш ефективний вид покарання для боротьби з корисливою злочинністю, при цьому теорія кримінального права і судова практика розглядають покарання у виді конфіскації майна як доволі ефективний засіб боротьби зі злочинністю [18, с. 260–265].

У свою чергу Б. В. Романюк та С. М. Рябий стверджують, що конфіскація майна як вид кримінального покарання не відповідає міжнародному праву. Він відсутній у цивілізованих країнах світу та навіть в абсолютній більшості колишніх республік СРСР і суперечить нормам Основного Закону нашої держави, а тому підлягає скасуванню і в Україні [147, с. 194].

Так чи інакше, конфіскація майна як вид покарання передбачена чинним КК України, а тому вказаний вид покарання підлягає встановленню та застосуванню із дотриманням умов, передбачених Загальною частиною КК України.

Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК України, є тяжким злочином. При цьому, як зазначалося в розділі 3 дисертації, прямі та публічні заклики до вчинення геноциду, проголошені з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких діянь із метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів, можуть бути вчиненні з корисливих мотивів.

Корисливий мотив не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, що, безумовно, має впливати і на особливості впровадження покарання у виді конфіскації майна за вчинення вказаного кримінального правопорушення.

Якщо аналізувати покарання, передбачені за вчинення схожих діянь, пов'язаних із закликами до вчинення інших кримінальних правопорушень або

створення і розповсюдженням матеріалів, можна дійти висновку, що покарання у виді конфіскації майна за вчинення таких правопорушень передбачається санкцією статті, однак не є обов'язковим.

Наприклад, за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 109 КК України, передбачене покарання у виді конфіскації майна або без такої. Аналогічна концепція необов'язковості конфіскації майна закріплена санкціями ч. 1 ст. 110 та ч. 1 ст. 258-2 КК України.

Враховуючи зазначене, вважаємо, що санкцію ч. 2 ст. 442 КК України потрібно доповнити покаранням у виді конфіскації майна. При цьому призначення такого покарання має відбуватися на розсуд суду з урахуванням наявності чи відсутності корисливого мотиву під час учинення кримінального правопорушення особою. У зв'язку з цим конфіскація майна як вид покарання за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України не має бути обов'язковою.

Також у розділі 3 дисертації нами зазначалося, що доцільно виділити кваліфікований склад кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України. Кваліфікована ознака, яка зумовлює підвищення суспільної небезпечності діяння, полягає у використанні засобів масової інформації для полегшення публічних закликів та розповсюдження матеріалів із такими закликами.

З огляду на наведені нами правила конструювання санкції статей КК України варто підкреслити, що покарання за вчинення кримінального правопорушення, яке має кваліфікуючі ознаки, має бути тяжчим, ніж покарання за вчинення кримінального правопорушення без таких ознак.

Так, вважаємо, що нижня і верхні межі покарання за прями й публічні заклики до вчинення геноциду, проголошені з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких діянь із метою їхнього розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів, вчинені з використанням засобів масової інформації, мають бути вищими, ніж межі

покарання у виді позбавлення волі за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України. Вказане забезпечить відповідність покарання тяжкості суспільно небезпечного діяння.

Покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років, на нашу думку, буде відповідати принципам справедливості, доцільності, обґрунтованості й законності.

Крім того, при конструюванні санкції вказаного вище кримінального правопорушення постає питання щодо необхідності передбачення покарання у виді позбавлення обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Так, як зазначає В. І. Тютюгін, кримінальне правопорушення, за вчинення якого призначається позбавлення права, має бути пов'язаним із посадою, яку особа обіймала, або з діяльністю, якою вона займалася під час його вчинення. Найбільш чітко цю вимогу сформульовано в ч. 2 ст. 55 КК України, зі змісту якої випливає, що позбавлення права може бути призначено не за будь-яке, а лише за таке кримінальне правопорушення, яке було вчинене за посадою або у зв'язку із зайняттям певною діяльністю. Обов'язковість такої умови для призначення цього покарання підтверджує й аналіз Особливої частини КК, у санкціях статей якої позбавлення права, як правило, передбачено за діяння, що вчиняються з використанням службового становища особи або у зв'язку із зайняттям нею певною діяльністю (напр., статтями 158, 191, 212, 364, 368 та ін.). Саме на цю вимогу (чинник підстави) постійно звертає увагу і Верховний Суд, підкреслюючи, що позбавлення права «може бути призначено лише у тих випадках, коли вчинення злочину було пов'язане зі службовим становищем підсудного або із зайняттям ним певною діяльністю» [171, с. 192].

Такої ж думки дотримується й О. В. Євдокімова, яка підкреслює, що в теорії кримінального права висловлюється єдина точка зору щодо неможливості застосування позбавлення права і як основного, і як додаткового покарання до осіб, якщо вчинене ними кримінальне правопорушення не пов'язано з посадою, яку вони обіймали, або з діяльністю, якою вони

займалися на момент вчинення цього суспільно небезпечного діяння [57, с. 143].

Ми погоджуємося з такою позицією та вважаємо, що кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК України може бути вчинене не просто із використанням засобів масової інформації, але й із залученням представників засобів масової інформації як співучасників кримінального правопорушення. У такому разі вчинення кримінального правопорушення буде відбуватися з використанням посади і сфери діяльності представників засобів масової інформації.

Вказана аргументація підтверджується й логікою законодавця, який передбачив можливість застосування покарання у виді позбавлення права обіймати посади або займатися певною діяльністю за вчинення діяння, передбаченого ч. 1 ст. 258-2 КК України, із використанням засобів масової інформації.

Також варто передбачити, що позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути й основним, і додатковим покаранням. За вчинення кримінального правопорушення може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини КК України [92]. Відтак у нашому випадку вказаний вид покарання може бути лише додатковим, оскільки основним є позбавлення волі на певний строк.

Крім того, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання може бути призначене на строк від 1 до 3 р., що варто враховувати при конструюванні санкції.

Поряд із цим, представники засобів масової інформації не завжди можуть бути співучасниками прямих і публічних закликів до вчинення геноциду (наприклад, у діях особи може бути відсутня така ознака суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, як мета, що полягає в повному чи частковому знищенні національної, етнічної, расової чи релігійної групи), Через це, кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК

України, вчинене з використанням засобів масової інформації, не завжди буде пов'язане з посадою чи діяльністю, яку обіймала або відповідно якою займалася особа. З огляду на вказане позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю має бути додатковим необов'язковим видом покарання.

Не викликає сумнівів і те, що представники засобів масової інформації як співучасники прямих і публічних закликів до вчинення геноциду можуть діяти з корисливих мотивів. Однак мотиви можуть бути й інші. Враховуючи зазначене, доцільним є передбачення додаткового необов'язкового покарання у виді конфіскації майна з метою забезпечення відповідності покарання тяжкості вчиненого кримінального правопорушення.

На підставі вищевикладеного, вважаємо, що за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, із використанням засобів масової інформації має бути встановлене покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого та з конфіскацією майна або без такої.

Підсумовуючи, можемо сформулювати такі висновки:

1. Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК України, вчиняється з метою спричинення особливо тяжкого кримінального правопорушення – геноциду. Враховуючи це, покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 до 7 років відповідає тяжкості суспільно небезпечного діяння.

2. Чинним КК України передбачений такий вид покарання, як конфіскація майна, що встановлюється, зокрема, за вчинення тяжких корисливих злочинів. Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК України, є тяжким, і хоча корисливий мотив не є обов'язковою ознакою його суб'єктивної сторони, однак воно може бути вчинене з корисливих мотивів. З огляду на це запропоновано доповнити санкцію ч. 2 ст. 442 КК України додатковим необов'язковим покаранням у виді конфіскації майна.

3. У розділі 3 дисертації було запропоновано виділити кваліфікований склад кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України. Кваліфікована ознака полягає у використанні засобів масової інформації. З огляду на застосовані правила конструювання санкції статей КК України, відповідно до яких, зокрема, покарання за кваліфікований склад має бути тяжчим, ніж за основний, підкреслено, що покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років за вчинення кримінального правопорушення з кваліфікуючою ознакою є таким, що відповідає ступеню суспільної небезпечності діяння.

4. Представники засобів масової інформації можуть бути суб'єктом кримінального правопорушення з кваліфікованим складом. Видається, що вказані особи можуть вчинити кримінальне правопорушення, використовуючи свою сферу діяльності або посаду, а також із корисливих мотивів. Враховуючи це, запропоновано встановити додаткові необов'язкові покарання за вчинення кримінального правопорушення з кваліфікованим складом («дії, передбачені ч. 2 ст. 442 КК України, вчинені з використанням засобів масової інформації») у виді позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого та з конфіскацією майна або без такої.

Висновки до розділу 4

Дослідження питання покарання за вчинення геноциду дозволяє надати такі висновки:

1. Встановлено, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі за вчинення геноциду відповідає принципам доцільності, обґрунтованості та справедливості, оскільки геноцид є одним із найбільш тяжких міжнародних злочинів, який посягає на основи людського співіснування, а також найвищі соціальні цінності, встановлені Конституцією України.

2. З'ясовано, що нижня межа покарання у виді позбавлення волі на певний строк, передбаченого санкцією ч. 1 ст. 442 КК України, не забезпечує врахування особливостей всіх форм геноциду, тобто не відповідає тяжкості суспільно небезпечного діяння. Зокрема, геноцид може бути вчинено шляхом заподіяння члену національної, етнічної, расової чи релігійної групи тілесних ушкоджень середньої тяжкості. При цьому за заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості (ст. 122 КК України) передбачене покарання у виді виправних робіт на строк до 2 років або обмеження волі на строк до 3 років, або позбавлення волі на строк до 3 років, у той час як за геноцид, вчинений шляхом заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості – покарання у виді позбавлення волі на строк від 10 до 15 років або довічне позбавлення волі. З урахуванням того, що розмір покарання має відповідати тяжкості суспільно небезпечного діяння, запропоновано знизити нижню межу покарання у виді позбавлення волі на певний строк за вчинення геноциду з 10 до 7 років.

3. Досліджено покарання за вчинення кримінальних правопорушень, які є суміжними до кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України (ч. 2 ст. 109, ст. 258-2 КК України). На підставі порівняння покарань, встановлено, що покарання, передбачене за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, є таким, що відповідає тяжкості суспільно небезпечного діяння.

4. Обґрунтовано необхідність доповнення санкції ч. 2 ст. 442 КК України додатковим необов'язковим покаранням у виді конфіскації майна. Так, кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК України, є тяжким та може бути вчинене з корисливих мотивів.

5. Конструюючи санкцію за вчинення дій, що містять ознаки кваліфікованого складу кримінального правопорушення, запропонованого нами в розділі 3 дисертації – дії, передбачені ч. 2 ст. 442 КК України, вчинені з використанням засобів масової інформації, – дійдено таких висновків. Покарання за вчинення кримінального правопорушення з кваліфікуючими ознаками має бути тяжчим, ніж покарання за основне кримінальне

правопорушення. Крім того, представники засобів масової інформації можуть бути співучасниками кримінального правопорушення з кваліфікуючими ознаками, тобто його суб'єктами, та вчиняти дії з використанням посади чи сфери діяльності, а також із корисливих мотивів чи без них. Ураховуючи це, за вчинення діяння, яке містить ознаки кваліфікованого складу кримінального правопорушення, пропонується встановити покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого та з конфіскацією майна або без такої.

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено вирішення завдання щодо отримання науково обґрунтованих висновків стосовно сутності та ознак геноциду, покарання за його вчинення, проблемних питань нормотворчості та правозастосування в зазначеній сфері, а також щодо розроблення пропозицій і рекомендацій по вдосконаленню КК України. За результатами проведеного дослідження сформульовано такі висновки:

1. Геноцид є одним із найтяжчих кримінальних правопорушень згідно з міжнародним правом, що посягає на основи людського співіснування та такі найвищі соціальні цінності, як життя і здоров'я людини, її честь, гідність і безпека.

2. Історія становлення кримінальної відповідальності за геноцид бере початок у 30-х роках ХХ ст. У період з 1927 по 1939 р. сформувалися перші наукові ідеї щодо необхідності криміналізації діянь, які становлять транснаціональну небезпеку та посягають на існування людських груп. У 1939–1945 рр. ці ідеї було розвинуто, а на позначення діянь, що полягають у знищенні людських груп запропоновано термін «геноцид». У 1945–1946 рр. у Статутах МВТ у Нюрнберзі й Токіо було закладено правові підстави для подальшої криміналізації геноциду. У 1946–1948 рр. під егідою ООН відбувався процес розроблення та прийняття Конвенції 1948 р., якою геноцид криміналізовано на міжнародному рівні. Період 1948–1993 рр. характеризується вкоріненням поняття «геноцид» у міжнародному праві та обмеженою практикою застосування Конвенції 1948 р. через відсутність дієвих процесуальних механізмів. Із 1993 р. і до сьогодні триває подальший розвиток кримінальної відповідальності за геноцид і пошук механізмів для її ефективізації.

3. Конвенція 1948 р. радше є компромісним документом, ніж всеосяжним інструментом захисту від геноциду. На етапі генези та розвитку наукових ідей про геноцид пропонувалося його широке визначення, що охоплювало значну кількість суспільних сфер та більшу різноманітність

людських груп, які є об'єктами кримінального протиправного посягання. Також під час розроблення Конвенції 1948 р. відбувся перехід від широкого підходу до визначення геноциду до вузького, юридично та політично прийнятного для більшості держав.

4. Видами геноциду залежно від підходу, застосованого до його визначення (доктринального чи конвенційного), є:

а) за сферою суспільних відносин:

- конвенційний підхід: фізичний та біологічний геноцид;
- доктринальний підхід: фізичний, біологічний, культурний, політичний, соціальний, економічний, релігійний, моральний геноцид;

б) залежно від цільової групи, щодо якої вчиняється геноцид:

- конвенційний підхід: геноцид національної, етнічної, расової чи релігійної групи;
- доктринальний підхід: геноцид національної, етнічної, расової, релігійної, мовної, політичної, етнічної, економічної та будь-якої іншої людської групи, яка має ознаки стабільності;

в) залежно від перебування території у стані війни або збройного конфлікту:

- конвенційний і доктринальний підходи: геноцид, вчинений у мирний час чи під час війни;

г) залежно від намірів вчинення:

- конвенційний підхід: геноцид із наміром повного або часткового знищення цільової групи;
- доктринальний підхід: геноцид із наміром повного або часткового знищення цільової групи, чи перешкоджання її розвитку;

д) залежно від мотивів вчинення:

- доктринальний підхід: геноцид на підставі національного, етнічного, расового походження, релігійних переконань, політичних поглядів чи на економічних підставах.

5. Родовим об'єктом геноциду є суспільні відносини, що забезпечують мир, людяність та міжнародний правопорядок. Такий підхід дозволяє розглядати геноцид як правопорушення, що посягає на найвищі цінності, пов'язані з існуванням людської цивілізації. Включення до характеристики родового об'єкта категорії людяності поряд із міжнародним правопорядком підкреслює, що геноцид посягає на суспільні відносини, які гарантують основи людського співіснування.

6. На підставі аналізу Статутів МВТ у Нюрнберзі й Токіо, Конвенції 1948 р. та процесу її розроблення, Конвенції про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 р., Європейської конвенції про незастосування строків давності до злочинів проти людяності і воєнних злочинів 1974 р., Статутів МКТ по Югославії та по Руанді, а також Римського статуту МКС доведено, що використання формулювання «кримінальні правопорушення проти людяності» є більш обґрунтованим, ніж «кримінальні правопорушення проти безпеки людства».

У зв'язку з цим запропоновано нову назву розділу XX КК України:

«Кримінальні правопорушення проти миру, *людяності* та міжнародного правопорядку».

7. Основним безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини у сфері безпечного існування національних, етнічних, расових чи релігійних груп. При цьому, встановлено, що основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, є суспільні відносини у сфері безпечного існування національних, етнічних, расових та релігійних груп у сфері реалізації права вільно поширювати інформацію. У зв'язку з наявною різницею у основному безпосередньому об'єкті запропоновано ч. 2 ст. 442 КК України виділити в окрему статтю.

8. Додатковим безпосереднім об'єктом геноциду є суспільні відносини, що забезпечують життя, здоров'я, статеву свободу, статеву недоторканість, волю, честь і гідність, особисту свободу, свободу пересування людини, права на достатній рівень життя, продовження людського роду,

вільного вибору місця перебування, а також права дитини на здоровий розвиток, збереження індивідуальності, сім'ю та батьківське піклування.

9. Залежно від форми, у якій вчинено геноцид, це кримінальне правопорушення може мати матеріальний чи формальний склад. Так, геноцид, вчинений шляхом позбавлення життя членів групи, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, тілесних ушкоджень середньої тяжкості, сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання, насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу, є кримінальним правопорушенням із матеріальним складом. При цьому геноцид, вчинений шляхом згвалтування або інших форм сексуального насильства, створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення, упродовження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі, є кримінальним правопорушенням із формальним складом.

10. Встановлено, що в чинному КК України термін «вбивство» використовується для позначення дій, спрямованих на позбавлення життя іншої особи. У зв'язку з цим запропоновано внести зміни до п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України, замінивши слова «позбавлення життя» на слово «вбивства».

11. Обґрунтовано, що дії, передбачені пунктами 1, 2 та 5 ч. 1 ст. 442 КК України, можуть кваліфікуватися як геноцид лише в разі вчинення їх відносно двох або більше осіб. Проте такий підхід не відповідає положенням ратифікованого Україною Римського статуту МКС, який передбачає можливість кваліфікації дій як геноциду, якщо їх вчинено щодо однієї або кількох осіб. У зв'язку з цим запропоновано внести такі зміни:

- у п. 1 ч. 1 ст. 442 КК України замінити слово «членів» на слова «одного або кількох членів»;
- у п. 2 ч. 1 ст. 442 КК України замінити слово «членам» на слова «одному або кільком членам»;
- у п. 5 частини 1 статті 442 КК України замінити слово «дітей» на слова «однієї або кількох дітей».

12. Об'єктивна сторона геноциду, як з'ясовано, потребує розширення за рахунок криміналізації діянь, що становлять культурний геноцид. Культурна спадщина перебуває під охороною як національних, так і міжнародних актів, які підтверджують виняткову цінність культури для людства, націй та етносів. Ідентичність кожної нації й етносу проявляється, зокрема, у їхній культурній унікальності. При цьому дії, спрямовані на знищення культурних надбань, зокрема шляхом створення недостовірної інформації щодо них, призводять до збіднення культурної спадщини не тільки окремого народу чи нації, а й усього людства, а також до втрати унікальності та самобутності нації та етносу. Враховуючи це, запропоновано доповнити ч. 1 ст. 442 КК України п. 6 такого змісту:

«знищення, руйнування або пошкодження одного або кількох об'єктів культурної спадщини або незаконне їх привласнення, придбання, обмін, продаж, перевезення, пересилання чи перетворення».

13. Встановлено, що нижня межа покарання у виді позбавлення волі на певний строк, передбаченого санкцією ч. 1 ст. 442 КК України, не відповідає тяжкості суспільно небезпечного діяння. Зокрема, геноцид може бути вчинено шляхом заподіяння члену національної, етнічної, расової чи релігійної групи тілесних ушкоджень середньої тяжкості. Водночас існує велика диспропорція між видами та розмірами покарання за заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості (ст. 122 КК України) та покарання за заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості члену національної, етнічної, расової чи релігійної групи з метою повного чи часткового знищення такої групи (ч. 1 ст. 442 КК України). З урахуванням того, що розмір покарання має відповідати тяжкості суспільно небезпечного діяння, запропоновано знизити нижню межу покарання у виді позбавлення волі на певний строк за вчинення геноциду з 10 до 7 років.

14. З урахуванням отриманих результатів запропоновано викласти ч. 1 ст. 442 КК України у новій редакції:

«Стаття 442. Геноцид

1. Геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої шляхом:

- 1) вбивства одного або кількох членів цієї групи;
- 2) заподіяння одному або кільком членам групи серйозної шкоди;
- 3) створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення;
- 4) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі;
- 5) насильницької передачі однієї або кількох дітей з однієї групи в іншу;
- 6) знищення, руйнування або пошкодження одного або кількох об'єктів культурної спадщини або незаконне їх привласнення, придбання, обмін, продаж, перевезення, пересилання чи перетворення, –

карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі».

15. Суб'єкт геноциду є загальним. Тобто ним є фізична особа, яка досягла 16-річного віку та яка під час вчинення кримінального правопорушення усвідомлює значення своїх дій і керує ними. При цьому геноцид може вчинятися службовими особами та військовослужбовцями.

16. Досліджено, що за вчинення умисного вбивства (ст. 115), зґвалтування (ст. 152) та сексуального насильства (ст. 153), заподіяння умисного тяжкого тілесного ушкодження (ст. 121) та умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження (ст. 122) передбачений знижений вік кримінальної відповідальності. Враховуючи те, що геноцид може бути вчинений у формах, об'єктивна сторона яких збігається з об'єктивною стороною вказаних вище кримінальних правопорушень, запропоновано доповнити ч. 2 ст. 22 КК України положеннями, які встановлюють знижений вік кримінальної відповідальності за вчинення геноциду.

17. Геноцид може бути вчинено лише з прямим умислом, на що вказує диспозиція ч. 1 ст. 442 КК України. Однак є виключення з цього правила, пов'язані з особливостями кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. Зокрема, аналіз ст. 31-1 КК України дає підстави стверджувати, що відповідальність перелічених осіб за вчинення геноциду можлива з непрямым умислом чи необережністю.

18. Геноцид відрізняється від інших кримінальних правопорушень наявністю спеціальної мети («*dolus specialis*»), яка виражається в намірі повного чи часткового знищення національної, расової, етнічної чи релігійної групи.

19. При цьому кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК України, має подвійну мету: 1) спричинення геноциду, 2) спеціальна мета, що виражається в намірі повного чи часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

20. Доведено, що вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 442 КК України, з використанням засобів масової інформації значно підвищує ступінь суспільної небезпечності. Враховуючи це, запропоновано окремо передбачити кримінальну відповідальність за вчинення дій, перелічених у ч. 2 ст. 442 КК України, з використанням засобів масової інформації та передбачити основне покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років за його вчинення.

21. Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 442 КК України, є тяжким і може бути вчиненим із корисливих мотивів. Проте, цей мотив не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони. З огляду на це запропоновано доповнити санкцію ч. 2 ст. 442 КК України додатковим необов'язковим покаранням у виді конфіскації майна.

22. Представники засобів масової інформації можуть бути суб'єктами кримінального правопорушення з кваліфікованим складом. Такі суб'єкти можуть вчинити кримінальне правопорушення, використовуючи свою сферу

діяльності або посаду, а також із корисливих мотивів. З огляду на це запропоновано встановити додаткові необов'язкові покарання за вчинення кримінального правопорушення із кваліфікованим складом у виді позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого та з конфіскацією майна або без такої.

23. З урахуванням отриманих результатів запропоновано виділити ч. 2 ст. 442 КК України у окрему статтю, у якій також передбачити кваліфікований склад, у такій редакції:

«1. Прямі та публічні заклики до вчинення *геноциду*, проголошені з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення *геноциду* з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів –

караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років з *конфіскацією майна або без такої*.

2. Ті самі дії, вчинені з використанням засобів масової інформації, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років із позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого та з *конфіскацією майна або без такої*».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми формування сучасної доктрини кримінального права України : монографія / В. Я. Тацій та ін. ; ред.: В. Я. Тацій, Л. М. Демидова, В. І. Борисов. Харків : Право, 2021. 632 с.
2. Андрушко А. В. Концепція злочину геноциду Рафала Лемкіна: становлення, трансформація, сучасне значення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 569–577. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.95>.
3. Андрушко А. В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 302–314. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.53>.
4. Андриющенко О. Людяність і війна: до питань розробки категоріального апарату. *Українознавчий альманах*. 2024. № 34. С. 10–17. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.1>.
5. Антонович М. М. Проблема визначення злочину геноциду в міжнародному праві та його застосування до голодомору 1932–1933 р. в Україні. *Наукові записки*. 2008. Т. 77. С. 61–65.
6. Антонович М. Specific intent (dolus specialis) in the armenian genocide, the holodomor and the holocaust: comparative analysis. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Т. 3. С. 19–25. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2019.3.19-25>.
7. Аносова Ю. В. Юрисдикція міжнародних судових органів щодо злочину геноциду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2018. 270 с.
8. Бабкін В. Д. Методологія історико-правового пізнання. *Десяті юридичні читання. Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новації* : матеріали Міжнар. наук. конф., 15 трав. 2014 р. – 16 трав. 2024 р. Київ, 2014. С. 20–29.
9. Базов О. В. Міжнародно-правові та інституційні засади протидії геноциду в Руанді. *Юридична Україна*. 2021. № 6. С. 59–72. DOI: [https://doi.org/10.37749/2308-9636-2021-6\(222\)-8](https://doi.org/10.37749/2308-9636-2021-6(222)-8).

10. Бакальчук В. О. Культурний геноцид як складова частина міжнародного злочину РФ в Україні. *Стратегічна панорама*. 2022. С. 72–79. DOI: <https://doi.org/10.53679/2616-9460.specialissue.2022.07>.
11. Баличев О. Ю. До проблеми кваліфікації злочину «публічні заклики до вчинення терористичного акту». *Держава та регіони*. 2019. № 2. С. 79–84. DOI: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-2-14>.
12. Балобанова Д. О., Газдайка-Василишин І. Б. Об'єкт кримінального правопорушення : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 44 с.
13. Басиста І. В. Окремі проблеми притягнення до відповідальності за вчинення геноциду. *Law & Society*. 2025. № 11. С. 21–27. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/lsp/article/download/9753/9502/30819> (дата звернення: 08.11.2025).
14. Борисенко В. Традиційна етнічна культура українців в історичному розвитку. *Народна творчість та етнологія*. 2013. № 5. С. 27–39.
15. Боровик А. В. Безпосередні основні об'єкти кримінальних правопорушень проти представників влади. *Публічне право*. 2022. № 2. С. 59–72. DOI: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-46-6>.
16. Бульбенюк С., Манелюк Ю. Геноцид в Україні у 2022 р.: ознаки, форми, заперечення. *Вісник Львівського університету*. 2022. № 44. С. 220–227. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.44.26> (дата звернення: 08.11.2025).
17. Бурда С. Я. Покарання у виді довічного позбавлення волі: кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 4. С. 71–76. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-4-10>.
18. Бурда С. Я. Юридичний аналіз покарання у виді конфіскації майна як додаткового покарання за КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 260–268.

19. Бурдін В. М. Позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі: актуальні проблеми застосування. *Соціально-правові студії*. 2020. Т. 3, № 2. С. 80–88. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2020-2-80-88>.
20. Важна К. А. Концепція кримінальної відповідальності держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2012. 243 с.
21. Важна К. А. Сутність геноциду відповідно до чинного міжнародного права та міжнародно-правової практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 193–197.
22. Ведькал В. А. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 3. С. 183–188. DOI: <https://doi.org/10.15421/392170>.
23. Велика українська юридична енциклопедія / ред.: В. Д. Гончаренко та ін. Харків : Право, 2016. Т. 1. 848 с.
24. Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 583 с.
25. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 28 листопада 2024 року у справі № 761/14838/22 (провадження № 1-кп/761/1595/2024). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124175579> (дата звернення: 08.11.2025).
26. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 25 червня 2024 року у справі № 761/27379/23 (провадження № 1-кп/761/2234/2024). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120371517> (дата звернення: 08.11.2025).
27. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 09 серпня 2024 року у справі № 761/23038/23 (провадження № 1-кп/761/2157/2024). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121132679> (дата звернення: 08.11.2025).
28. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 13 лютого 2023 року у справі № 761/17683/22 (провадження № 1-кп/761/889/2023).

Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109397364> (дата звернення: 08.11.2025).

29. Вишнякова А., Гордон Г. С., Птащенко Д. Заклики до геноциду: притягнення пропагандистів до відповідальності. Міжнародний досвід та українське право : навч.-практ. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2024. 136 с.

30. Вовк М. З. Кримінально-правова характеристика віку особи / Львів. держ. ун. внутр. справ. Львів : ЛьвДУВС, 2015. 257 с.

31. Вознюк А. А. Додатковий об'єкт злочину, передбаченого ст. 255 Кримінального кодексу України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 21–30.

32. Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина : конспект лекцій. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 236 с.

33. Воробей П. А., Драган О. В. Система об'єктів кримінального правопорушення та їх класифікація. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 777–781. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/186>.

34. Габлей Н. Г. Поняття та мета покарання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 190–197.

35. Газдайка-Василишин І. Б. Некорисливі злочини проти власності за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2010. 202 с.

36. Гапончук В. В. Кримінально-правова протидія публічним закликам до вчинення злочинних дій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2021. 259 с.

37. Горпинич М. Ю., Згонник Є. Є., Шепітько М. В. Кримінально-правовий захист об'єктів культурної спадщини під час війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. С. 382–385. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/95>.

38. Гринчак В. А. Правова природа міжнародних злочинів. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2015. № 37. С. 17–22.

39. Грищук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 666 с.
40. Гродецький Ю. В., Зайцев О. В. Поняття суб'єкта кримінального правопорушення. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2024. № 1. С. 255–281. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2024.21.308048>.
41. Гумін О. М. Поняття кримінальної насильницької поведінки та її види. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 141–147.
42. Гурова І. В. Світова, національна, етнічна культури в сучасному культурному просторі: структурно-функціональний підхід. *Культурологічний альманах*. 2022. № 3. С. 209–217. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.27>.
43. Гурова І. В., Хрипко С. А. Етнокультурологія : навч.-метод. посіб. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2021. 262 с.
44. Гуцуляк М. Я., Костюк Л. О. Поняття, зміст та ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Івано-Франківськ, 25 лют. 2014 р. Івано-Франківськ, 2014. С. 1–5. URL: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/hutsulyak,%20kostyuk.pdf> (дата звернення: 08.11.2025).
45. Давидович І. І., Задоя К. П. Ціннісна концепція об'єкта злочину в доктрині кримінального права України: проблеми філософського підґрунтя. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Т. 1, № 4. С. 111–115. DOI: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).405](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).405).
46. Демидова Л. М., Назарчук В. В. Кримінально-правова охорона національної безпеки України: кримінальна відповідальність за ухилення від проходження служби цивільного захисту в особливий період чи у разі проведення цільової мобілізації : монографія / за ред. Л. М. Демидової. Харків : Право, 2019. 400 с.

47. Демидова Л. М., Попович О. С. Кримінально-правова охорона національної безпеки України: терористичний акт : монографія / за заг. ред. Л. М. Демидової. Харків : Право, 2021. 400 с.

48. Демидова Л. М. Проблеми кримінальної відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика : монографія. Харків : Право, 2013. 752 с.

49. Демидова Л. М. Світоглядні основи кримінального права: до дискусії про ідейні орієнтири та їх значення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 10. С. 248–251. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/55>.

50. Долгорученко К. Історико-правовий підхід у методології дослідження діяльності спецвідділу «Вінета» Міністерства освіти і пропаганди Райху на окупованих українських територіях. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 161–166. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.985>.

51. Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. порад. Сєверодонецьк : Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.

52. Дудоров О. О., Письменський Є. О. Призначення додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певну посаду або займатися певною діяльністю особі, яка відповідну посаду не обіймає або відповідною діяльністю не займається (аналіз правових позицій Верховного Суду). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2023. № 2. С. 62–86. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2023.20.292344>.

53. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.

54. Елементи злочинів (складова частина статті 9 Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду) : від 09.09.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9a7_001-02 (дата звернення: 08.11.2025).

55. Епель О. В. Кримінальна відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного акту : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2011. 209 с.
56. Євдокімова О. В. Недоліки встановлення конфіскації майна у санкціях закону про кримінальну відповідальність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 457–460. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/106>.
57. Євдокімова О. В. Особливості призначення позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. Т. 34, № 1. С. 141–147. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.2/23>.
58. Жаровська Г. П., Ющик О. І. Кримінальне право України (Загальна частина) : навч. посіб. Чернівці : Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2013. 304 с.
59. Журбелюк Г. В. Кримінальне покарання як комплексна проблема: деякі історико-правові аспекти. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2003. Т. 21. С. 56–66.
60. Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 08.11.2025).
61. Зайченко О. Ю. Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення геноцид: форми прояву кримінального правопорушення за частинами 1 та 2 статті 442 Кримінального кодексу України. *Науковий вісник приватного та публічного права*. 2023. № 6. С. 191–197. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.6.32>.
62. Запорожець А. А. Кримінальна відповідальність за сексуальне насильство : дис. ... д-ра філософії у галузі за спец. 081 «Право». Харків, 2025. 268 с.
63. Зваан Т. Геноцид. Вступ до проблеми. *Ukraina Moderna*. 2008. № 13. С. 61–81.

64. Зубарева А. Є. Роль міжнародних трибуналів у притягненні фізичних осіб до міжнародної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 676–679. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/161>.

65. Інформаційні кримінально-протиправні діяння, що посягають на мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок / М. В. Шепітько, В. І. Борисов, В. В. Базилук, К. А. Новікова. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2024. № 48. С. 11–21. DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2024-48-11>.

66. Катеринчук К. В. Біль як оціночна категорія в кримінальному праві України. *Fundamental and applied research in the modern world* : матеріали II Міжнар. наук-практ. конф., м. Бостон, 23–25 верес. 2020 р. Boston, 2020. С. 352–354.

67. Кириченко О. В. Громадська безпека як об'єкт кримінально-правової охорони. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 185–190.

68. Коба М. М., Коба О. В. Соціально-економічні права: проблеми розуміння та реалізації. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 1. С. 8–12. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v1.2023.2>.

69. Кобінський О. О. Еволюція поняття катування у кримінальному праві України: аналіз змін до статті 127 КК України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025. № 89. С. 231–237. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.34>.

70. Ковкіна Є. В., Свиридова Л. В., Дідушок Н. Я. Семантико-текстуальні дослідження закликів. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. № 22. С. 280–292. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.22>.

71. Колодін Д. О. До питання про значення родового об'єкта кримінальних правопорушень. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* :

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 21 трав. 2021 р. Одеса, 2021. С. 181–184.

72. Колос С. С. Об'єкт злочину у науці кримінального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 196–199.

73. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : від 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155 (дата звернення: 08.11.2025).

74. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 08.11.2025).

75. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства : від 26.11.1968. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_168 (дата звернення: 08.11.2025).

76. Конституція України : Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 08.11.2025).

77. Конституція (Основний Закон) Української РСР : Закон УРСР від 20.04.1978. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09> (дата звернення: 08.11.2025).

78. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : Закон УРСР від 30.01.1937. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001 (дата звернення: 08.11.2025).

79. Корабель М. Правовий аналіз формування санкцій кримінально-правової норми. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 287–291. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.48>.

80. Коротаєв В. Правова природа довічного позбавлення волі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 197–201. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.34>.

81. Коруц У. З. Практика Нюрнберзького трибуналу та її значення для кваліфікації пропаганди війни як міжнародного злочину. *Альманах*

міжнародного права. 2020. № 24. С. 222–230. DOI: <https://doi.org/10.32841/ILA.2020.24.26>.

82. Кримінальна відповідальність за катування в Україні та зарубіжних країнах : навч. посіб. / за ред. А. В. Савченка. Київ : Кондор, 2018. 240 с.

83. Кримінальне право. Загальна частина / О. М. Волуйко та ін. ; Київ : Київ. ін-т Нац. гвардії України, 2023. 288 с.

84. Кримінальне право України. Загальна частина / В. Б. Харченко та ін. ; за ред. О. М. Литвинова ; Харків : ХНУВС, 2020. 428 с.

85. Кримінальне право України: Загальна частина : тексти лекцій : навч.-метод. посіб. / А. Я. Берш, В. П. Кедик, Е. Е. Кузьмін та ін. ; за заг. ред. Н. А. Мирошниченко, Є. Л. Стрельцова. Одеса : Астропринт, 2022. 328 с.

86. Кримінальне право України (Загальна частина) : підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. В. В. Сухоноса. Суми : Унів. кн., 2024. 476 с.

87. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Харків : Право, 2010. 455 с.

88. Кримінальне право України. Особлива частина. Альбом схем : навч. посіб. / О. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Карчевського ; Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ. ЛьвДУВС, 2024. 616 с.

89. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. / О. В. Попович та ін. Чернівці : Чернів. юрид. ін-т Нац. ун-ту «Од. юрид. акад.», 2022. 319 с.

90. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін та ін. ; за ред.: В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Харків : Право, 2010. 608 с.

91. Кримінальний кодекс України : Закон України від 28.12.1960. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення: 08.11.2025).

92. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/conv> (дата звернення: 08.11.2025).

93. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 : станом на 01.09.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405/conv> (дата звернення: 08.11.2025).

94. Кришевич О. В., Мельник О. О. Понятійний аспект «службова особа» як спеціального суб'єкта в кримінальному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3. С. 465–471. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.71>.

95. Кришевич О. В., Роцина І. О. Кримінально-правова характеристика об'єктивних ознак геноциду: національне та міжнародне законодавство. *Law & Society*. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/lsp/article/download/9828/9546/30992> (дата звернення: 08.11.2025).

96. Кубальський В. Н. Проблеми кримінальної відповідальності за публічні заклики до вчинення злочинів проти державного суверенітету. *Судова апеляція*. 2018. № 2. С. 67–78.

97. Кузьменко Т. М. Сутнісні характеристики та класифікація соціальних груп: референтна група: види та функції. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. № 18. С. 64–77.

98. Кушніренко О. Г. Міжнародно-правові стандарти права людини на достатній рівень життя та їх імплементація в соціальній політиці України. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 44–50. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-1-8>.

99. Лащук Є. В. Предмет злочину в кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2005. 223 с.

100. Лацько А. Суб'єктивні ознаки порушення правил охорони вод. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2024. № 4. С. 142–148. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2024.4.21>.

101. Матвійчук В. К. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля: теоретичні та практичні проблеми. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права*. 2022. № 2. С. 12–17. DOI: <https://doi.org/10.32782/chasopyskiivp/2022-2-2>.

102. Махаринець Д. Є. Ретроспективний аналіз міжнародних кримінальних трибуналів у період середини XX – початку XXI ст.ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2023. № 64. С. 140–144. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2023.64.26>.

103. Мергель М. Р. Покарання: поняття та міжгалузевий характер. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 107–112. DOI: <https://doi.org/10.32782/392228>.

104. Мирошниченко Н. М. Вікова осудність неповнолітніх у кримінально-правовій доктрині України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2013. 228 с.

105. Міжнародне кримінальне право : навч. посіб. / Д. О. Балобанова та ін. ; за ред. Т. І. Созанського, О. М. Броневицької. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 472 с.

106. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт від 16.12.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 08.11.2025).

107. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 08.11.2025).

108. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. Київ : Центр учб. літ., 2008. 688 с.

109. Мошняга Л. В., Дідюк І. Л., Присяч Н. Д. Об'єктивна сторона злочинів проти конституційних основ національної безпеки України: актуальні питання вдосконалення ознак. *Право і суспільство*. 2020. № 4. С. 247–252. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.36>.

110. Мулярчук Є. І. Життєсвіт людяності: повсякденність та час війни. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2016. № 7–8. С. 29–62. DOI: <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2016.7-8.02>.
111. Недов С. Л. Поняття, сутність та зміст покарання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 499–501. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/119>.
112. Нікіфоров В. Ю. Об'єкт злочину, передбаченого ст. 255 КК України «Створення злочинної організації». Проблеми теорії та практики. *Форум права*. 2007. № 3. С. 185–189. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2a2dfe68-210c-469d-a169-78f6d4d02797/content> (дата звернення: 08.11.2025).
113. Нікішенко Ю. І. Поняття «етнічна культура» і «традиційна культура» в етнокультурології. *Наукові записки*. 2004. Т. 24. С. 4–12.
114. Онищенко О., Парасюк В. Репродуктивні права та гарантії їх забезпечення в Україні та країнах Європи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 120–128. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.20>.
115. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Харків : Право, 2023. 252 с.
116. Орловський Р. С., Пахомов А. В. Об'єкт як елемент загального складу кримінального правопорушення, його ознаки та значення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 573–578. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/139>.
117. Павленко Т. А. Дезінформація: поняття, ознаки, перспективи протидії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 337–339. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/80>.
118. Пахнін М. Л. Протидія криміногенним впливам засобів масової інформації Службою безпеки України. *Європейські перспективи*. 2021. № 3. С. 98–102. DOI: <https://doi.org/10.32782/EP.2021.3.14>.

119. Пилипенко В. П. Захист культурних цінностей в Україні у зв'язку із російською агресією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 4. С. 432–437. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-4/103>.
120. Письменський Є. О. Реалізація кримінально-правової політики в умовах воєнного стану: дослідження негативних тенденцій. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права*. 2024. № 17. С. 301–310. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.300-310>.
121. Питання Комісії з питань правової реформи : Указ Президента України від 07.08.2019 № 584/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949>.
122. Плисюк Н. М. Мотив та мета при вчиненні умисних вбивств в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 359–362. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/87>.
123. Плисюк Н. М. Поняття та види потерпілої особи за кримінальним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. № 87. С. 326–330. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.49>.
124. Пономаренко Ю. А. Види засобів кримінального права. *Проблеми законності*. 2020. № 149. С. 154–167. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.199986>.
125. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : монографія. Харків : Право, 2020. 720 с.
126. Попко В. В. Нюрнберзька модифікація міжнародного злочину та кримінальна відповідальність індивідів. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 413–419. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.75>.
127. Порівняльне правознавство : підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабодаш та ін. ; за ред.: О. В. Петришина. Харків : Право, 2012. 272 с.

128. Постанова Апеляційного суду м. Києва від 13 жовтня 2010 р. щодо розгляду кримінальної справи № 1-33/2010, порушеної Службою безпеки України за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках. *Консульство України в Порту.* URL: <https://porto.mfa.gov.ua/news/6277-postanova-apelyacijnogo-sudu-mista-kijeva-vid-13102010-r-shhodo-rozglyadu-kriminalnojji-spravi-1-332010-porushenoji-sluzhboju-bezpeki-ukrajini-za-faktom-vchinennya-genocidu-v-ukrajini-v-> (дата звернення: 08.11.2025).

129. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : від 17.01.1995. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> (дата звернення: 08.11.2025).

130. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21.09.1999 № 1068-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14> (дата звернення: 08.11.2025).

131. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22.11.2018 № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19> (дата звернення: 08.11.2025).

132. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за катування : Закон України від 01.12.2022 № 2812-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2812-20#Text> (дата звернення: 08.11.2025).

133. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 09.10.2024 № 4012-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20> (дата звернення: 08.11.2025).

134. Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України) : Закон України від 03.09.2019 № 27-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20> (дата звернення: 08.11.2025).

135. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального Прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 08.11.2025).

136. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17> (дата звернення: 08.11.2025).

137. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20/conv> (дата звернення: 08.11.2025).

138. Про Національний архівний фонд та архівні установи : Закон України від 24.12.1993 № 3814-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> (дата звернення: 08.11.2025).

139. Про охорону археологічної спадщини : Закон України від 18.03.2004 № 1626-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15> (дата звернення: 08.11.2025).

140. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 08.11.2025).

141. Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами) / за ред. Р. Сербина ; упоряд. О. Стасюк. Київ : Видавець Марк Мельник, 2020. 256 с.

142. Ребриш Р. І. Геноцид як злочин проти безпеки людства за міжнародним кримінальним правом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Т. 2, № 41. С. 127–129.

143. Римський статут Міжнародного кримінального суду : Статут від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 08.11.2025).

144. Рішення Конституційного Суду України від 16.09.2021 у справі № 3-349/2018 (4800/18, 1328/19, 3621/19, 6/20). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21> (дата звернення: 08.11.2025).

145. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 159–173. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159>.
146. Різник О. Р. Кримінально-правова характеристика складів злочинів, що пов'язані з незаконним позбавленням волі : дис. ... д-ра філософії за спец. 081 «Право». Львів : ЛьвДУВС, 2023. 245 с.
147. Романюк Б. Г., Рябий С. М. Конфіскація майна в кримінальному законодавстві України. *Наука і правоохорона*. 2024. № 2. С. 184–200. DOI: [https://doi.org/10.36486/np.2024.2\(64\)](https://doi.org/10.36486/np.2024.2(64)).
148. Рубащенко М. А. Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України : монографія. Харків : Право, 2016. 288 с.
149. Савченко А. В., Шуляк Ю. Л. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини (у схематичних діаграмах) : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2015. 312 с.
150. Сагай І. М. Співпраця з міжнародним трибуналом колишньої Югославії як умова нормалізації відносин союзної Республіки Югославія зі світом. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. № 101. С. 162–173.
151. Саніна Т. О. Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд. *Наукові записки*. 2005. Т. 46. С. 22–26.
152. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві : монографія. Харків : Ін-т вивч. проблем злочинності Акад. прав. наук України, 2006. 208 с.
153. Середницька А. Я. Просторові словотвірні категорії дієслів переміщення як вияв мовної картини світу. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2022. Т. 33, № 2. С. 28–32. DOI: <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2022.2-1/05>.
154. Сийпловіч М. В., Нитка Я. М. Санкції в системі кримінально-правових засобів захисту охоронної діяльності. *Науковий вісник*

Ужгородського Національного Університету. 2022. № 69. С. 412–417. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.69>.

155. Славко А. С., Коваль В. М. Медіа як специфічний суб'єкт злочину закликів до геноциду. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 1269–1277. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.192>.

156. Смаглюк О. В., Павловська А. А. Досягнення віку кримінальної відповідальності як ознака неповнолітнього суб'єкта злочину. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. Вип. 2. С. 181–186.

157. Сопіна К. В. Тематика й семантико-структурні особливості прямих закликів часів Євромайдану (на матеріалах соціальних мереж facebook і twitter). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2020. Т. 31. С. 114–118. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.1-1/21>.

158. Сорочук Л. Роль національної культури у деконфліктизації українства. *Українознавчий альманах*. 2020. № 27. С. 129–134. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.19>.

159. Сотула О. С. Суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті потерпілого при вчиненні порушення законів та звичаїв війни та геноциду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 396–398. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/95>.

160. Статут Міжнародного трибуналу по Руанді : від 08.11.1994. URL: https://zakononline.ua/documents/show/161108__525193 (дата звернення: 08.11.2025).

161. Строкова І. І. Кримінальна відповідальність за геноцид (порівняльний аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 228 с.

162. Сухонос В. В. Кримінальне право України. Загальна частина. Суми : Унів. кн., 2016. 375 с.

163. Сухонос В. В., Білокінь Р. М., Сухонос В. В. (мол.) Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за ред. В. В. Сухоноса. Суми : Унів. кн., 2020. 672 с.

164. Таран Н. Г. Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 226 с.
165. Тацій В. Я., Пономаренко Ю. А. Об'єкт кримінального правопорушення. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. Т. 2, № 18. С. 207–210. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.18.267697>.
166. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України. *Новий Кримінальний Кодекс*. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 08.11.2025).
167. Ткаченко І. М. Потерпілий у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві: актуальні питання теорії та практики. *Київський часопис права*. 2022. № 4. С. 185–193. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2022.4.28>.
168. Тома М. Г. Злочини проти людяності: поняття та ознаки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. № 81. С. 341–345.
169. Туляков В. О. Порівняльний метод у науці кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1. С. 29–40.
170. Тютюгін В. І. Конфіскація майна як вид покарання. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1. С. 213–226. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.17.257856>.
171. Тютюгін В. І. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як вид покарання. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1. С. 184–212. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.17.257857>.
172. Ус О. В. Кваліфікація злочину за ознаками об'єктивної сторони складу злочину. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Т. 3, № 47. С. 101–106.
173. Уманець М. М. Безпосередній об'єкт геноциду: актуальні проблеми визначення. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2025. № 7 (75). С. 111–116. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.7.15>.

174. Уманець М. М. Геноцид: еволюція підходів до визначення об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Творча спадщина професора В. В. Сташиса в сучасному науковому дискурсі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10 лип. 2025 р. Харків, 2025. С. 305–309.

175. Уманець М. М. Кримінальна відповідальність за геноцид за законодавством зарубіжних країн: порівняльно-правове дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 384–387. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/88> (дата звернення: 08.11.2025).

176. Уманець М. М. Питання міжнародно-правової регламентації кримінальної відповідальності за геноцид. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 25 трав. 2023 р. Харків, 2023. С. 143–145.

177. Уманець М. М. Покарання за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого частиною 1 статті 442 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 12. С. 202–206. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/43>.

178. Уманець М. М. Суб'єктивні ознаки геноциду: кримінально-правова характеристика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2025. № 92. С. 234–240. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.31>.

179. Уманець М. М. Responsibility for genocide: the experience of foreign states. *Наука у мінливому світі: актуальні дослідження молодих науковців* : матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 17 трав. 2023 р. Харків, 2023. С. 254–257.

180. Фесенко Є. В. Права людини як найважливіша цінність, що потребує кримінально-правового захисту. *Малиновські читання* : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. 2012. С. 225–226.

181. Хавронюк М. І. Компаративний метод у сучасному кримінально-правовому дослідженні: мета застосування. *Право.иа*. 2017. № 1. С. 5–9.

182. Харь І. О. Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого статтею 238 КК України: теоретичні та практичні проблеми. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права*. 2022. № 1. С. 47–55. DOI: <https://doi.org/10.32782/chasopyskiiivp/2022-1-9>.
183. Харь І. О., Тимченко С. М. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 384 КК. *Держава та регіони*. 2023. № 4. С. 153–158. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.4.24>.
184. Хомич Т. М. Поняття насильства і примусу та їх співвідношення. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 2. С. 1–17.
185. Храпцов О. М. Кримінально-правова характеристика примусу та примушування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. № 40. С. 156–165.
186. Чугуніков І. І. Поняття об'єкта злочину та проблеми правозастосування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 91–98.
187. Шандра Б. Б. Дослідження об'єкта та суб'єкта злочину в контексті вивчення соціальних детермінант злочинності. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Зб. наук. ст.* 2013. № 32. С. 235–244.
188. Швець А. Ю. Предмет злочинів проти власності у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2011. 240 с.
189. Шевчук В. В., Охман О. В. Об'єкт злочину за кримінальним правом України. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2. С. 234–239.
190. Шигаль Д. А. Теорія історико-правового порівняльного методу. *Проблеми законності*. 2013. № 124. С. 31–40.
191. Шопіна Ю. Об'єктивна сторона злочинів, передбачених статтями 131, 132, 134, 139–145 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 288–293. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.50>.

192. Юнін О. С. Мотив як ознака суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 3-2. С. 214–219. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3-2.37>.

193. Ярош В. В. Додержання правил конструювання санкцій за злочини у сфері службової діяльності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2014. № 17. С. 269–271.

194. Acts constituting a general (transnational) danger considered as offences against the law of nations. *Prevent genocide international*. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm> (дата звернення: 08.11.2025).

195. Ad Hoc Committee on Genocide : commentary on articles adopted by the Committee. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/601993?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

196. Ad Hoc Committee on Genocide : documents concerning the «Nürnberg Principles» : memorandum / submitted by the Secretary-General. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/601329?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

197. Ad Hoc Committee on Genocide : (meeting of 4 May 1948 - afternoon) : portions of report adopted in 1st reading. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/602103?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

198. Ad Hoc Committee on Genocide : relations between the Convention on Genocide on the one hand and the formulation of the Nürnberg Principles and the preparation of a draft code of offences against peace and security on the other : note / by the Secretariat. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/601331?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

199. Ad Hoc Committee on Genocide : summary record of the 5th meeting, held at Lake Success, New York, Tuesday, 8 April 1948. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/601707?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

200. Ad Hoc Committee on Genocide : summary record of the 10th meeting, held at Lake Success, New York, Thursday, 16 April 1948. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/601776?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

201. Ad Hoc Committee on Genocide : summary record of the 21st meeting, held at Lake Success, New York, on Tuesday, 27 April 1948. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/601952?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

202. Ad Hoc Committee on Genocide : summary record of the 24th meeting, Lake Success, New York, Wednesday, 28 April 1948. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/601957?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

203. Adoption of the Convention on the Prevention and Punishment of f the crime of genocide, and text of the Convention. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/666848?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

204. Case concerning application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. *Aceris Law*. URL: <https://www.acerislaw.com/wp-content/uploads/2024/04/Application-of-the-Convention-on-the-Prevention-and-Punishment-of-the-Crime-of-Genocide.pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

205. Code of Crimes against International Law. *Federal Ministry of Justice and Consumer Protection*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_vstgb/englisch_vstgb.html (дата звернення: 08.11.2025).

206. Code penal. *Legifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070719/LEGIS

СТА000006136039/1994-03-01/#LEGISСТА000006136039 (дата звернення: 08.11.2025).

207. Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity : Convention of 26.11.1968. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.27_convention%20statutory%20limitations%20warcrimes.pdf (дата звернення: 08.11.2025).

208. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide : Convention of 09.12.1948. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf (дата звернення: 08.11.2025).

209. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&clang=_en (дата звернення: 08.11.2025).

210. Criminal Law of the People's Republic of China. *The National People's Congress in the People's Republic of China*. URL: http://www.npc.gov.cn/zgrdw/englishnpc/Law/2007-12/13/content_1384075.htm (дата звернення: 08.11.2025).

211. Draft Convention on Prevention and Punishment of the Crime of Genocide / (drawn up by the Committee). *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/601669?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

212. Draft Convention on the Crime of Genocide. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/611058?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

213. Draft Convention on the Crime of Genocide : communications received by the Secretary-General. *United Nations Digital Library*. URL:

<https://digitallibrary.un.org/record/603201?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

214. Draft Convention on the Crime of Genocide : communications received by the Secretary-General. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603203?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

215. Elements of Crimes. *International Criminal Court*. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

216. European Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitation to Crimes against Humanity and War Crimes : of 25.01.1974. URL: <https://rm.coe.int/168007617f> (дата звернення: 08.11.2025).

217. Forty second meeting, held at Lake Success, New York, on Monday, 6 October 1947 : [6th Committee, General Assembly, 2nd session] = Quarante deuxième séance, tenue à Lake Success, New York, le lundi 6 octobre 1947. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603876?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

218. Genocide. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/212040?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

219. Genocide : draft Convention and report of the Economic and Social Council : amendments / France. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603620?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

220. Genocide : draft Convention and report of the Economic and Social Council : amendment to Article 2 of the draft Convention (E/794) / Sweden. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603821?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

221. Genocide : draft Convention (E/794) and report of the Economic and Social Council : amendments to article 2 of the draft Convention / Union of Soviet Socialist Republics. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603627?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

222. Genocide : draft Convention (E/794) and report of the Economic and Social Council : amendments to the draft Convention / Belgium. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603621?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

223. Genocide : draft Convention (E/794) and report of the Economic and Social Council : amendments to the draft Convention / Iran. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603622?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

224. Genocide : draft Convention and report of the Economic and Social Council : amendments to the draft Convention for the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (E/794) / United States of America. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603618?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

225. Genocide : draft Convention and report of the Economic and Social Council : amendments to the draft Convention for the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (E/794) / Uruguay. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603614?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

226. Genocide : draft Convention and report of the Economic and Social Council (E/794) : draft resolution / proposed by the 6th Committee. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/604056?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

227. Genocide : draft Convention and report of the Economic and Social Council (E/794) : draft resolutions / proposed by the Drafting Committee. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/604054?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

228. Genocide Act 1969. *Legislation.gov.uk*. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1969/12/pdfs/ukpga_19690012_en.pdf (дата звернення: 08.11.2025).

229. German Criminal Code. *Federal Ministry of Justice and Consumer Protection*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html (дата звернення: 08.11.2025).

230. International Criminal Court Act 2001. *Legislation.gov.uk*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/17/introduction> (дата звернення: 08.11.2025).

231. Jacobsen J., Sandvik V. An Outline of the New Norwegian Criminal Code. *Bergen Journal of Criminal Law and Criminal Justice*. 2015. Vol. 2, no. 3. P. 162–183.

232. Lemkin R. Axis rule in occupied Europe. Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 1944. 674 p. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/b989dd/pdf/> (дата звернення: 08.11.2025).

233. Prevention and repression of the crime of genocide. *Legal Tools Database*. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/39d1c6/pdf/> (дата звернення: 08.11.2025).

234. Prevenzione e repressione del delitto di genocidio. *Legal Tools Database*. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/4ae0bb/pdf/#:~:text=Legge%20italiana%209%20ottobre%201967,da%20dieci%20a%20diciotto%20anni> (дата звернення: 08.11.2025).

235. Report of the Committee and draft Convention drawn up by the Committee / Ad Hoc Committee on Genocide (Dr. Karim Azkoul – Rapporteur). *United Nations Digital Library*. URL:

<https://digitallibrary.un.org/record/604195?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

236. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. *International Law Commission*. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (дата звернення: 08.11.2025).

237. Rome Statute of the International Criminal Court : 17.07.1998. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

238. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny. *ISAP – Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19320600571> (дата звернення: 08.11.2025).

239. S.1851 – Genocide Convention Implementation Act of 1987 (the Proxmire Act). *Congress.gov*. URL: [https://www.congress.gov/bill/100th-congress/senate-bill/1851#:~:text=Genocide%20Convention%20Implementation%20Act%20of%201987%20\(The%20Proxmire%20Act\)%20-inciting%20an%20act%20of%20genocide](https://www.congress.gov/bill/100th-congress/senate-bill/1851#:~:text=Genocide%20Convention%20Implementation%20Act%20of%201987%20(The%20Proxmire%20Act)%20-inciting%20an%20act%20of%20genocide) (дата звернення: 08.11.2025).

240. Sixty fifth meeting, held at Palais de Chaillot, Paris, on Saturday, 2 October 1948 : [6th Committee, General Assembly, 3rd session] = Soixante cinquième séance, tenue à Palais de Chaillot, Paris, le samedi 2 octobre 1948. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603891?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

241. Sixty fourth meeting, held at Palais de Chaillot, Paris, on Friday, 1 October 1948 : [6th Committee, General Assembly, 3rd session] = Soixante quatrième séance, tenue à Palais de Chaillot, Paris, le vendredi 1er octobre 1948. *United Nations Digital Library*. URL:

<https://digitallibrary.un.org/record/603890?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

242. Sixty ninth meeting, held at Palais de Chaillot, Paris, on Thursday, 7 October 1948 : [6th Committee, General Assembly, 3rd session] = Soixante neuvième séance, tenue à Palais de Chaillot, Paris, le jeudi 7 octobre 1948. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603895?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

243. Sixty sixth meeting, held at Palais de Chaillot, Paris, on Monday, 4 October 1948 : [6th Committee, General Assembly, 3rd session] = Soixante sixième séance, tenue à Palais de Chaillot, Paris, le lundi 4 octobre 1948. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603892?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

244. Sixty third meeting, held at Palais de Chaillot, Paris, on Thursday, 30 September 1948 : [6th Committee, General Assembly, 3rd session] = Soixante troisième séance, tenue à Palais de Chaillot, Paris, le jeudi 30 septembre 1948. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/603887?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

245. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda : 08.11.1994. URL: https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/legal-library/100131_Statute_en_fr_0.pdf (дата звернення: 08.11.2025).

246. Study in accordance with the decision taken by the Sixth Committee at its 1314th meeting, on 27 September 1972 / prepared by the Secretariat. *United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/682887?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

247. The Charter and judgment of the Nürnberg Tribunal: history and analysis : memorandum / submitted by the Secretary-General. *United Nations*

Digital Library. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/160809?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

248. The crime of genocide : report of the 6th Committee. *United Nations Digital Library.* URL: <https://digitallibrary.un.org/record/752135?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

249. The crime of genocide request from the Delegations for Cuba, India and Panama for the inclusion of an additional item in the agenda. *United Nations Digital Library.* URL: <https://digitallibrary.un.org/record/752134?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

250. The crime of genocide : resolution / adopted by the General Assembly. *United Nations Digital Library.* URL: <https://digitallibrary.un.org/record/669098?ln=en> (дата звернення: 08.11.2025).

251. The Penal Code. *Lovdata.* URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-05-20-28/*#&#x2a (дата звернення: 08.11.2025).

252. Twenty-second meeting, held at Lake Success, New York, on Friday, 22 November 1946 : [6th Committee, General Assembly, 1st session] = Vingt et deuxième séance, tenue à Lake Success, New York, le vendredi 22 novembre 1946. *United Nations Digital Library.* URL: <https://digitallibrary.un.org/record/752064?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 08.11.2025).

253. U.S. Code § 1091 – Genocide. *Legal Information Institute.* URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1091> (дата звернення: 08.11.2025).

254. U.S. Code § 1093 – Definitions. *Legal Information Institute.* URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1093> (дата звернення: 08.11.2025).

255. Universal jurisdiction law and practice in germany. New York : Open Society Foundations, 2019. 36 p.

256. Updated Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia : of 25.05.1993. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf (дата звернення: 08.11.2025).

257. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny. *ISAP – Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970880553> (дата звернення: 08.11.2025).

258. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny. *ISAP – Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19690130094> (дата звернення: 08.11.2025).

259. Zhu W., Zhang B. Expectation of Prosecuting the Crimes of Genocide in China. *Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*. 2010. No. 7. P. 173–191. DOI: https://doi.org/10.1007/978-90-481-9840-5_12.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, які відображають основні результати дослідження:

1. Уманець М. М. Кримінальна відповідальність за геноцид за законодавством зарубіжних країн: порівняльно-правове дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 384–387. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/88>.
2. Уманець М. М. Покарання за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого частиною 1 статті 442 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 12. С. 202–206. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-12/43>.
3. Уманець М. М. Суб'єктивні ознаки геноциду: кримінально-правова характеристика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2025. № 92. С. 234–240. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.31>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Уманець М. М. Геноцид: еволюція підходів до визначення об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. *Творча спадщина професора В. В. Сташиса в сучасному науковому дискурсі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10 лип. 2025 р. Харків, 2025. С. 305–309.
2. Уманець М. М. Питання міжнародно-правової регламентації кримінальної відповідальності за геноцид. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 25 трав. 2023 р. Харків, 2023. С. 143–145.
3. Уманець М. М. Responsibility for genocide: the experience of foreign states. *Наука у мінливому світі: актуальні дослідження молодих науковців* :

матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 17 трав. 2023 р. Харків, 2023. С. 254–257.

Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження:

1. Уманець М. М. Безпосередній об'єкт геноциду: актуальні проблеми визначення. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2025. № 7(75). С. 111–116. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.7.15>.